

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Laura Laurušaitė

Baltų egzodo romanai: postkolonijinis žvilgsnis

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, filologija (04 H)
Lietuvių literatūra (H 5903)

Vilnius,
2011

Disertacija rengta 2006-2010 m. Lietuvių literatūros ir tautosakos institute

Mokslinis vadovas:

doc. dr. Silvestras Gaižiūnas (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H, lietuvių literatūra – H 5903)

Mokslinės konsultantės:

prof. dr. Ausma Cimdiņa (Latvijos universitetas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H, latvių literatūra)

dr. Inguna Daukste-Silasproģe (Latvijos universitetas, Literatūros, folkloro ir meno institutas, humanitariniai mokslai, filologija – 04 H, latvių literatūra)

Redaktorė **Vanda Šatkuvienė**

Turinys

1	ĮVADAS.....	4
2	EGZODO IŠŠŪKIŲ KONCEPTUALIZAVIMAS	23
	2.1. Tyrimo medžiagos postkolonijinis pagrindimas	23
	2.2. Trupmeninė egzistencija	33
	<i>Atmintis ir nostalgija</i>	33
	<i>Liminalumas</i>	39
	<i>Hibridiškumas</i>	54
	<i>Mimikrija</i>	56
	<i>Baltų išėivija kaip „įsivaizduojama bendruomenė“</i>	58
3	KOLONIZACIJA KAIP KŪNO IR SĄMONĖS REPRESIJOS FORMA	69
	<i>„Ar egzodo literatūra turi lytį?“ – moteriškoji vs vyriškoji žiūra</i>	69
	3.1. Fizinė kolonizacija	72
	3.1.1. Moteriško kūno kolonizacija.....	74
	<i>Moters anatomija kaip moters lemtis</i>	74
	<i>Naratyvinis pasveikimas</i>	82
	3.1.2. Vyriško kūno kolonizacija	86
	<i>Kūnų žemė</i>	90
	<i>Liminalumo metafora – tiltas</i>	94
	<i>Kūnas kaip galios eksperimentų laukas</i>	96
	<i>Paniekinto kūno gelbėjimas(is)</i>	99
	3.2. Mentalinė kolonizacija	103
	3.2.1. Antikolonizacijos modelis. Nostalgijos tipai	103
	<i>Atkuriamoji nostalgija</i>	109
	<i>Refleksyvioji nostalgija</i>	116
	3.2.2. Hibridizacijos modelis	127
	<i>Susidvejinusios tapatybės įkaltai</i>	128
	<i>Kryžkelės ambivalencija</i>	132
	<i>Labirintas kaip saviieškos metafora</i>	139
	<i>Išlikimo iliuzijos žlunga</i>	142
	3.2.3. Savikolonizacijos modelis. Mimikrijos pavidalai.....	150

	<i>Naujos tapatybės prisimatavimas</i>	152
	<i>Pleišėjanti mimikrija</i>	162
	<i>Mimikrijos variacijos ir periferijos</i>	166
4	KOLONIALIZMO DEMISTIFIKACIJA: ANTIKOLONIALIZMO IR MIMIKRIJOS PARODIJA	169
	<i>Triksterio sąvokos charakteristika</i>	169
	<i>Triksteris – analitikas</i>	171
	<i>Triksteris – chuliganas</i>	179
	<i>Po žaidybiška kauke – vienatvė ir liūdesys</i>	189
5	IŠVADOS	193

1 ĮVADAS

Darbo naujumas ir aktualumas

Egzodo, išėivijos, tremties tema įgauna išskirtinės svarbos dabartiniu sienų pralaidumo laikotarpiu, kai keliavimas tampa kasdienybės norma, o pasaulyje beveik nebeliko vietų, kurios nebūtų hibridiškos kultūros požiūriu, ir sparčiai daugėja neprivertstinės emigracijos. Vienas iš šio vyksmo padarinių yra tas, kad darosi nebeįmanoma „įžemėlapinti“ kultūrų konkrečiose vietose (*mapping¹ cultures onto places*). Emigracija turi senas šaknis², bet ypač plačias apimtis ji įgavo XX a. kaip dviejų pasaulinių karų, totalitarinių režimų ir eksperimentų su ištisiomis tautomis pasekmė. Latvių filosofas Visvaldis Varnesis Klyvė yra pavadinęs XX a. „krizės šimtmečiu“³, o Tomo Venclovos vertinimu, „[e]migracija yra XX amžiaus likimo modelis“⁴, dar platesniais mastais ir naujomis formomis užvaldęs ir naująjį šimtmetį.

Šių dienų Europoje tautinei tapatybei vis problemiškesnį pokarinis lietuvių ir latvių egzodas įgyja naujų aspektų, kuriuos ypač reikšminga aktualizuoti dabartinio globalumo sąlygomis. Komunikacinės technologijos, kalbų hibridizacija, klasikinių nacionalinių vertybių kaita sukomplikuoja baltų egzodo ir tapatybės sąvokas, skatina tyrėją jas aptarti naujame sociopolitiniame ir metodologiniame kontekste. Mobilus nomadiškas ir išcentruojantis XX a. charakteris lėmė, kad grynos tapatybės, įskaitant ir tautines, moksliniame diskurse darosi tiesiog nebemadingos, analitikus ima traukti nebe tautinis grynakraujiškumas, bet keliakalbiai ir daugiakultūriai rašytojai, turintys daugiau nei vieną tėvynę ir daugiau nei vieną tapatybę. Naujų mobilių tapatybių genezė iš esmės veikia ir grožinę kūrybą – iš pradžių susiformuoja literatūrinės produkcijos

¹ Sąvoką *mapping* Paulius Subačius verčia „įžemėlapinimas“, o Vigmantas Butkus – „žemėlapio braižymas“.

² Tremtis yra anti vieta nuo pat žmonijos pradžios – pirmaisiais egzilais laikomi Adomas ir Ieva.

³ Visvaldis Varnesis Klīve, *Gudrības ceļos*, Rīga: Zinātne, 1996, 181.

⁴ Tomas Venclova, *Vilties formos*. Eseistika ir publicistika, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991, 77.

tipas, pavadintas „postkolonializmo literatūra“, o sulig naujaja XXI a. pradžios emigracijos banga iškyla nauja „migracijos literatūros“ atmaina. Baltų (lietuvių ir latvių) pokario egzodo literatūra įsiterpia tarp šių patirčių kaip savitas reiškiny. Mūsų pokario išėivių pavyzdys rodo, jog nukirstos istorijos, kultūros, kalbos, literatūrinės tradicijos ir priklausymo šaknys irgi reikalavo iš esmės performu(lu)oti savo identitetą, todėl baltų egzodo situacija ir jos raiška romanuose gali (ir turi) būti gretinama su kitomis paradigminėmis patirtimis bei skolintis analizės terminologiją iš jų refleksijos. Postkolonializmui tapus akademinė disciplina, jos siūlomos metodologinės prieigos organiškai įsiterpė į migracijos procesų tyrimus. Postkolonialistas Sten Pultz Moslund teigia, kad „pats terminas ‚postkolonijinis‘ dažnai pasitelkiamas kaip sinonimas tarpkultūrinei migracijos literatūrai ir jos analizei“⁵.

Baltų egzodo literatūra iki šiol nėra nuosekliai tyrinėta kaip atskiras mokslinis objektas – vieni mokslininkai yra tyrinėję ne tą laikotarpį, kiti – ne tą žanrą, treči – ne tuo aspektu. Visos darbo autorei žinomos lyginamosios apžvalgos yra atsitiktinės ir fragmentiškos, o platesnėse analizėse komparatyvistika kol kas nebuvo literatūros mokslininkų prioritetas. Taigi lyginamasis darbas apie egzodo romanus yra pirmasis tokio pobūdžio ir užmojo tyrimas baltų literatūrologijoje. Temos aktualumą patvirtina ne tik multikultūrėjanti visuomenė ir minėtoji spraga ligšioliniuose tyrimuose, bet ir suaktyvėjusios literatūrinės baltistikos studijos⁶ bei pastaruju dešimtmečiu surengtos tarptautinės konferencijos, skirtos komparatyvinei emigracijos istorijos bei diasporų formavimosi analizei⁷. Egzodo

⁵ Sten Pultz Moslund, *Migration Literature and Hybridity: The Different Speeds of Transcultural Change*, UK: Palgrave Macmillan, 2010, 9.

⁶ 2010 m. Lietuvių literatūros ir tautosakos institute buvo įkurta Baltistikos studijų grupė.

⁷ „Nation Outside its Borders. Exile in Literature and History of the Countries of the Baltic Region” (2002, Stockholm-Runö, Department of History & Department of Baltic Studies of Stockholm University), „Emigracija ir kultūra“ (2003, Daugpilio universitetas), „Tremtis. Kultūra. Nacionalinis identitetas“ (2004, organizavo Pasaulio laisvųjų latvių susivienijimo [PBLA] Kultūros fondas ir Latvijos valstybės archyvas), “Beginnings and Ends of Emigration” (2005, surengta Vytauto Didžiojo universiteto ir Lietuvių išėivijos instituto iniciatyva), „Lietuvė

rašytojų asmenybių, jų darbų, žanrų, kryptių ir pan. vieta tautinėse literatūros istorijos vertybių sistemose jau yra nusistovėjusi, tačiau naujoviškas metodologinis rakursas ir lyginamasis žvilgsnis į lietuvių ir latvių romanistiką leidžia naujai pergrupuoti autorius, atrasti netikėtų literatūros identifikacijos galimybių.

Tyrimų apžvalga

Esamos lyginamosios baltų literatūrų studijos daugiausia apima klasikinį palikimą (XIX a. pabaiga – XX a. pirmoji pusė). Lyginamuoju aspektu baltų literatūras yra tyrinėję mokslininkai Kostas Korsakas, Kęstutis Nastopka, Birutė Masionienė, Silvestras Gaižiūnas, Inga Vaičekauskaitė-Stepukonienė, Audronė Žentelytė, Vigmantas Butkus. Latvijoje Veros Vaverės vadovaujamas komparatyvinis projektas *Latvių literatūra ir pasaulio literatūros procesas* paskatino išsamius monografinius darbus apie latvių ir skandinavų (Laimonis Stepinis), latvių ir vengrų (Biruta Gudrikė), latvių ir suomių (Arno Jundze), latvių ir lenkų (Vera Vaverė), latvių ir rusų (Vera Vaverė ir Ludmila Spruogė) literatūrinius saitus. Latvių kultūros kontekstų tyrimams svarbi (bet su šios disertacijos chronologinėmis ribomis prasilenkianti) lyginamoji studija apie latvių ir vokiečių literatūras⁸. Šiuo metu latviai intensyvina lietuvių literatūros tyrimus. Kaip latvių, lietuvių ir estų literatūrologų bendradarbiavimo rezultatas 2008 m. išleistas fundamentalus darbas *Latviai, estai ir lietuviai: literatūros ir kultūros kontaktai*⁹, tęsiantis lyginamosios literatūros tradiciją ir sisteminantis Baltijos regiono valstybių literatūros procesus bei kultūros ryšius; juo pradėta nauja Latvijos universiteto Literatūros, folkloro ir meno instituto serija „Lyginamoji literatūra“. Neseniai pasirodė trišalis enciklopedinis žinynas anglų kalba *300*

moteris emigracijoje“ (2007, VDU Lietuvių išėivijos institutas), „Egzilinė tapatybė literatūroje“ (2011, VDU Lietuvių išėivijos institutas).

⁸ *Vācu literatūra un Latvija, 1890–1945*, Rīga: Zinātne, 2005.

⁹ *Latvieši, igauņi un lietuvieši: Literārie un kultūras kontakti*, Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2008.

Baltic Writers: Estonia, Latvia, Lithuania (2009). Plačiausią lyginamųjų studijų lauką Lietuvoje aprėpia Silvestro Gaižiūno darbai, iškelę literatūrinę baltistiką kaip atskirą bendrojo literatūros mokslo objektą ir reikšmingai praplėtę literatūrinės baltistikos akiratį: monografijos *Kultūros tradicijos baltų literatūrose* (1989), *Baltų Faustas ir Europos literatūra* (2002), *Skandinavų literatūros ir baltiškieji kontekstai* (2008), *Klajojantys siužetai baltų literatūrose* (2009). Inga Vaičekauskaitė-Stepukonienė paskelbė monografiją *Naujasis lietuvių ir latvių romanas: raidos tendencijos 1988–2000-taisiais* (2006), kur aptariamos romano tradicijos ir žanriniai modeliai, analizuojami šiuolaikinės prozos kūriniai, diegę naują žmogaus ir pasaulio koncepciją. Jugendo apraiškas baltų prozoje tyrinėja Aurelija Mykolaitytė studijoje *Gražiosios epochos stilistika: literatūriniai XX a. pradžios žaidimai* (2010). Vykdomi ir literatūros lauko bei šaltinių tyrimai: Inguna Daukstė-Silaspruogė išleido apžvalginę knygą, gausiai iliustruotą dokumentine ir epistoline medžiaga *Latviešu literārā dzīve un literatūra ASV un Kanādā (Latvių literatūrinis gyvenimas ir literatūra JAV ir Kanadoje, 2007)*; lietuvių mokslininkės Daiva Dapkutė ir Dalia Kuizininienė parašė monografiją *Laisvas žodis laisvame pasaulyje: atviro žodžio mėnraštis „Akiračiai“ 1968–2005 m.* (2010), kurioje aptariama šio „reikliosios kritikos“ tradicijai atstovavusio mėnraščio genezė, istorija, jo autorių ideologinė ir kultūrinė laikysena.

Iki devintojo dešimtmečio Lietuvoje dėl sovietinio režimo nebuvo tyrinėjami nei egzodo literatūros procesai, nei atskirų jos autorių kūryba. Išeivių kritikos linija ypač suaktyvėjo apie 1990 metus, ėmus tėvynėje reflektuoti egzodo prozą. Latvijoje atsirado naujų plačių tyrimų apie latvių tremties literatūrą: Viesturas Vecgravis (poezija), Viktoras Hausmanis, Benediktas Kalnačas (dramaturgija), Dacė Lūsė, Inguna Daukstė-Silaspruogė (proza, literatūrinės bendruomenės gyvenimas). Ir lietuvių, ir latvių literatūrologijoje nuodugniausiai ištyrinėtas DP (*displaced persons*) stovyklų periodas. Abiejose šalyse parašytos tam skirtos didelės studijos: Ingunos Daukstės-Silaspruogės *Latviešu literārā dzīve un latviešu literatūra bēgļu gados Vācijā. 1944–1950 (Latvių literatūrinis*

gyvenimas ir latvių literatūra pabėgėlių metais Vokietijoje. 1944–1950, 2002), Dalios Kuizinienės *Literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945–1950 metais* (2003), Remigijaus Misiūno *Barakų kultūros knygos: lietuvių DP leidyba 1945–1952 m.* (2004). Latvių literatūrologo Gunčio Berelio, *Latvių literatūros istorijos* (1999) autoriaus, subjektyvi atranka lėmė, jog egzodo laikotarpis į tyrimo akiratį nepateko. Emigracijos tarpsnis akademiškai pristatytas Vytauto Kubiliaus *XX amžiaus literatūroje* (1995) ir tritomės *Latvių literatūros istorijos* paskutiniame tome (2001). *Lietuvių egzodo literatūros* (1992) analogo Latvijos išeiviai nėra parengę, bet ją iš dalies kompensuoja Stokholme parašyta ir išleista Jurio Ruozyčio monografija *Displaced Literature: Images of Time and Space in Latvian Novels Depicting the First Years of the Latvian Postwar exile* (anglų k., 2005), kurios autorius plačiai ir visapusiškai nagrinėja erdvinę ir temporalinę disorientaciją egzodo romanuose. Be to, kaimynai turi sisteminantį leidinį¹⁰, kuriame sukaupti duomenys apie visus grįžusius latvių išeivijos archyvus, muziejines vertybes bei meno kūrinius (jų sudėtį ir buvimo vietą).

Pastaraisiais metais egzodo periodas vis dažniau atsiduria ir latvių bei lietuvių doktorantų dėmesio centre: Latvijoje apgintos daktaro disertacijos „Ilzės Škipsnos prozos poetika: Siužetas. Vaizdiniai. Pasakojimas“ (Olga Senkanė, 2003), „Emigranto sąmonės modeliai: G. Janovskis ir G. Gazdanovas“ (Ingrida Kupšanė, 2006), Lietuvoje šiuo metu daugiau mokslinės atidos tenka poezijai¹¹ ir memuaristikai¹².

¹⁰ *Trimdas arhīvi atgriežas I*, Rīga: Latvijas valsts arhīvs, 1996; *Trimdas arhīvi atgriežas II*, Rīga: Latvijas valsts arhīvs, 2000.

¹¹ Neseniai atliktas disertacinis tyrimas „Modernioji religinė sąmonė lietuvių egzodo poezijoje“ (Ernesta Juknytė, 2010). Pasirodė Manfredo Žvirgždo monografija *Regimybės atspindžiai: vizualumo poetika Alfonso Nykos-Niliūno kūryboje* (2009), Lauryno Katkaus monografija *Tarp Arkadijos ir Inferno: tremtis Johannes Bobrowskio ir Alfonso Nykos-Niliūno lyrikoje* (2010), Virginijos Paplauskienės biografinė studija *Liūnė Sutema: gyvenimo ir kūrybos kelias* (2009).

¹² Kristina Bartkienė Vytauto Didžiojo universitete apgynė disertaciją „XX amžiaus antrosios pusės lietuvių išeivijos rašytojų memuarai: žanro raida“ (2010).

Tik sovietinės okupacijos pabaiga iškėlė išeivijos literatūros, o ypač dienoraštinio palikimo mastą ir autentikos vertę. Lietuvoje ir Latvijoje prasidėjo procesas, kurį latvių kritikas Rimandas Ceplis yra metaforiškai pavadinęs „mažąją globalizacija“: tėvynėse imta publikuoti išeivijoje leistą literatūrą. Latvijoje pastebima tendencija susisteminti svarbiausių išeivijos autorių palikimą raštų serijose, įtraukiant ir iki šiol nepublikuotus kūrinius. Neseniai baigti leisti daugiatomiai latvių rašytojų Gunaro Janovskio, Alfredo Dziliumo, Dzintaro Suodumo, Anšlavo Eglyčio rinkiniai raštai. Šią tendenciją Lietuvoje atitinka suintensyvėjusi kritikos refleksija, ypač daug dėmesio skirianti romanistų palikimui: pastaruoju dešimtmečiu pasirodė Elenos Bukelienės monografija apie Juožą Kralikauską (2002), Laimutės Tidikytės – apie Julijų Kaupą (2004), Leono Peleckio-Kaktavičiaus apybraižos apie Kazimierą Barėną (2005), Jurgį Jankų (2008) ir Vytautą Alantą (2009), Vytauto Kubiliaus studija apie Birutę Pūkelevičiūtę (2005), Janinos Žėkaitės monografija apie Aloyzą Baroną (2007), Sigutės Radzevičienės – apie Igno Šeiniaus švedišką kūrybą (2011). Darbo autorei žinomos keturios monografinės knygos apie latvių egzodo prozininkus: Birutos Gudrikės apie Alfredą Dziliumą (2004), Viktoro Hausmanio apie Anšlavą Eglytį (2005), Pėterio Zeilės apie Konstantiną Raudivę (2009) ir Andrio Spruogio apie Irmą Grebzdę (2009). Be to, Lietuvoje aktyviai sudarinėjamos išeivijos kritikų straipsnių rinktinės: Broniaus Vaškelio (2004), Ilonos Gražytės-Maziliauskienės (2004), Violetos Kelertienės (2006), Vytauto A. Jonyno (2006).

Iš šių literatūrologinių darbų ryškėjanti ano meto prasmų rekonstrukcija suteikia galimybę patyrinėti egzodo kritikų ir šiuolaikinio skaitytojo vertinimų neatitikimą bei kūrinio suvokimo horizontų slinkties trajektorijas. Antrosios išeivijos bangos literatūros procesą XXI a. pradžioje jau galima laikyti baigtu – tai suteikia galimybę objektyviai jį apžvelgti ir pateikti bendrą vaizdą. Ši daktaro disertacija traktuotina kaip papildomas įnašas į esamus egzodo bei lyginamuosius literatūrų tyrimus, dar vienas mėginimas praplėsti literatūrinės baltistikos erdvę. Šiandienos požiūriu konstatuojant lietuvių ir latvių bendrumą nepakanka kliautis

vien etnolingvistinio paveldo konstanta ar „baltiškojo geno“ mitu¹³, reikia ieškoti ir kitokių sąsajų. Disertacijoje šio tikslo siekiama lyginant dvi tam tikro laikotarpio baltų literatūras ir ryškinant joms bendrą ar – atvirkščiai – skirtingą vieno žanro (romano) pobūdį. Žvelgiant į lietuvių ir latvių egzodo romaną lyginamuoju aspektu, galima kalbėti apie daugybę veiksnių, leidžiančių identifikuoti bendrumus ir inicijuoti tipologinę analizę. Abiem atvejais pirmiausia pažymėtinas masinis emigracijos charakteris¹⁴ ir platus geografinis spektras¹⁵,

¹³ Plačiau žr.: Rūta Muktupāvela, „„Brolių tautų“ mitas neformaliosios komunikacijos kontekste“, *Kultūrologija*, t. 17, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2009, 245–257.

¹⁴ Istoriko Ilgvaro Veignerio duomenimis, iš viso iš gimtosios šalies pasitraukė apie 250 000 latvių (iš jų apie 120 000 pasiliko Vakaruose), apie 75 000 lietuvių ir apie 100 000 estų (*Latvieši ārzemēs*, Rīga: Latvijas enciklopēdija, 1993). Egzodo tyrėjas Juris Rozytis nurodo 150 000 emigravusių latvių (šiek tiek mažiau nei 10% visos Latvijos tautos). Inguna Daukstē-Silaspruogē mini daugiau kaip 10% latvių tautos (Silaspruogē, *Latviešu literārā dzīve un latviešu literatūra bēgļu gados Vācijā. 1944–1950*, Rīga: Zinātne, 2002, 5). Latvių literatūros istorijoje teigiama, kad „po karo emigracijoje liko gyventi 120 000 latvių, pusė tų, kurie pasitraukė“, Raimondas Briedis *Latvių literatūros kronikoje* nurodo, kad 1945 m. pabaigoje Vakarų Vokietijoje buvo apie 120 000 latvių (iš jų apie 82 000 UNRRA stovyklose, apie 23 000 legionierių); iš jų apie 9000 repatriavo į SSRS, o 45 000 emigravo į JAV (*Latviešu literatūras kronika sastādījumā ar notikumiem pasaulē un Latvijā 1945–2005*, 11, 27). Istorikas Edgaras Dunsdorfas pateikia duomenis apie latvių laisvajame pasaulyje skaičių, kuris siekia 180 500, – anot jo, daug daugiau, nei paprastai minima, o Dacē Lūsē šį skaičių padidina iki 200 000. Lietuvių kiekybinė statistika rodo ne tik mišrų, bet dar labiau dalinį, fragmentišką vaizdą. Dalia Kuiziniene teigia, kad „vengdami represijų, iš Lietuvos 1944–1945 m. buvo priversti pasitraukti apie 60 tūkstančių lietuvių“ (*Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945–1950*, 10). *Visuotinės lietuvių enciklopedijos* VIII tome nurodoma, kad po Antrojo pasaulinio karo Vakaruose atsidūrė >200 000 lietuvių (apie 70 000 karo pabėgėlių), o lietuvių bendruomenės veikė devyniolikoje šalių.

¹⁵ Ilgvaras Veigneris rašo: „50 tūkst. žmonių žuvo. Po karo pasirodė, kad daugelis Latvijos bėglių rado prieglobstį Švedijoje (6 tūkst.), Vakarų Vokietijoje (120 tūkst.), Austrijoje (3 tūkst.) ir Danijoje (2 tūkst.).“ Iš viso latviai įsikūrė daugiau kaip dvidešimtyje šalių – daugiausia JAV, Kanadoje, Anglijoje, Australijoje, Vokietijoje ir Švedijoje. Dacės Lūsės duomenimis, į Ameriką iškeliavo 80 000, Australiją – 30 000, Vokietiją – 10 000, Angliją – 8000 latvių. Latvių rašytojas Knutas Lesinis mini 50 000 latvių, įsikūrusių Amerikoje (*Zem svešām zvaigznēm*, 268). Istorikas Juozas Jakštas Bostono *Lietuvių enciklopedijos* XV t. nurodo, kad iš britų okupacijos zonos į Angliją išvyko 4808 lietuviai dirbti tekstilės pramonėje (vėliau dauguma iš čia persikėlė į Kanadą, Australiją ir ypač JAV), Belgija priėmė lietuvius dirbti anglų kasyklose (iš viso čia pasiliko apie 200 lietuvių), nemažai pasitraukė į Kanadą (1951 m. lietuvių čia būta apie 16 000), kur vyrai įsipareigojo dvejus metus dirbti miškuose, kasyklose ar geležinkeliuose, o moterys – namų ruošoje, ligoninėse ar ūkiuose, net apie 10 000 nuvyko į Australiją (vėliau dauguma persikėlė į JAV), apie 30 000 atvyko į JAV fiziniam darbui. Etnologas Juozas Lingis Bostono *Lietuvių enciklopedijos* XXX t. nurodo, kad lietuvių iševiją Švedijoje „palyginti su pabėgėliais iš kitų pasaulio valstybių buvo labai menkutė – Lietuvių į Š.[vediją] buvo tepabėgę apie 400“ (iš jų vėliau dauguma emigravo į JAV ir Kanadą). *Visuotinės lietuvių enciklopedijos* V t. nurodoma, kad 1949–1950 metais iš Vokietijos ir Austrijos pabėgėlių stovyklų išvyko apie 58 000 lietuvių,

pasitraukusiųjų profesinė sudėtis¹⁶, kūrybinio proceso prievartinis perskėlimas į dvi – tėvynės ir egzodo – atšakas, bendroji emigranto sąmonės sąranga, panaši romanų herojų dvasinė būseną, panašūs romanų teminiai blokai ir pan. Žanrinį pasirinkimą motyvuojame tuo, kad romanas – kaip ilgesnis naratyvas – išsamiau atskleidžia išėvijo tapatybės lūžių ir tapsmo modelius.

iš jų į JAV – apie 30 000, į Kanadą – 7000, į Australiją – 5000 (493). Pasak istoriko Alfonso Eidinto, „Iš minėtų apie 60 tūkst. lietuvių tremtinių į Kanadą išvyko iš viso 7700, į Didžiąją Britaniją – 3000, Australiją – 5000, Venesuelą – 2000 lietuvių. Vokietijoje liko 7550 lietuvių“ (*Lietuvių Kolumbai*, 96). Kaip teigia Algirdas Titus Antanaitis, apie 250 lietuvių įsikūrė Belgijoje, 250 – Švedijoje, 200 – Austrijoje, 130 – Danijoje, 3000 – Anglijoje, 29 000 – JAV, 7700 – Kanadoje, 7550 – Vokietijoje, 2000 – Venesueloje, 5000 – Australijoje (cit. pagal: Inga Stepukonienė, *Baltų literatūra XX a. antrojoje pusėje*, 36). Kaip matyti, duomenys labai įvairuoja, bet kita vertus, nustatyti tikslų skaičių yra keblu, nes buvo daug tarpinių stočių, kol ieškodami latviškesnės/lietuviškesnės bendruomenės ir žmoniškesnio darbo emigrantai įsikurdavo galutinėje emigracijos vietoje.

¹⁶Visų profesijų žmonių daugiau liko krašte, negu pasitraukė, – išimtį sudaro tik rašytojai. Edgaras Dunsdorfas pripažįsta, kad didžiąją pabėgėlių dalį sudarė tautos inteligentija: „Procentiškai iš bendro latvių skaičiaus daugiausia į tremtį pasitraukė kūrybinių profesijų žmonių, antroje vietoje – aukštos kvalifikacijos techniniai darbuotojai, o procentiškai mažiausiai amatininkų, žemdirbių, darbininkų“ (*Trešā Latvija*). Pasak Jurio Ruozyčio, buvo apskaičiuota, kad tarp pasitraukusiųjų buvo 60–80% visų Latvijos rašytojų, aktyvių prieš karą. Viesturo Vecgravio duomenimis, iš Latvijos į Vakarų pasitraukė keli tūkstančiai meninės inteligentijos atstovų, iš jų apie 150 literatų – poetų, prozininkų, dramaturgų, kritikų („Išskats trimdas latviešu dzejā“, *Karogs* 9, Rīga, 1989, 133). Lietuvoje šie skaičiai panašūs – minima maždaug 100 emigravusių literatų (Giedrius Viliūno paskaitos konspektas, VU, 2001 vasaris). Turint galvoje, kad 1940 m. pradžioje Lietuvių rašytojų draugijai priklausė tik per 100 narių ir kandidatų (Vytautas Martinkus, *Literatūra ir paraliteratūra*, 227), šis skaičius tikrai įspūdingas. 1946 m. išėvijoje atsikūrusios Lietuvių rašytojų tremtinių draugijos pirmajame suvažiavime dalyvavo 50 rašytojų (Dalia Kuizininė, *Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945–1950*, 25). Pasak Juozo Jakšto, tarp pasitraukusiųjų „buvo, palyginti, didelis procentas įvairių inteligentinių pajėgų: rašytojų, dailininkų, muzikų, mokytojų, teisininkų, gydytojų, inžinierių, o taip pat gana daug Lietuvos aukštųjų mokyklų mokomojo personalo narių“ (*Lietuvių enciklopedija*, t. XV, 427). *Visuotinės lietuvių enciklopedijos* VIII t. nurodoma, kad 1949 m. uždarančios pabėgėlių stovyklas ketvirtadalį kontingento sudarė inteligentijos atstovai (340). Vytautas Kubilius *XX amžiaus literatūroje* nurodo, kad 1944 m. iš gimtojo krašto pasitraukė 78 lietuvių rašytojai, keletas dar anksčiau (433). Kęstutis Girnius straipsnių rinkinyje *Lietuvių literatūra svetur 1945–1967* teigia, kad „[v]isose srityse daugiau žmonių liko krašte, negu pasitraukė. Išimtį sudaro bene vieni rašytojai. Jų pasitraukė iš tėvynės aiški dauguma. Skaičiuojant nuošimčiais, nuo bolševizmo pasitraukė į laisvąjį pasaulį apie 70 procentų Lietuvos rašytojų“ (523). Kazys Bradūnas literatūros istorijoje *Lietuvių egzodo literatūra 1945–1990* nepateikia savarankiškų duomenų, bet remiasi Kubiliaus nuoroda iš 1988 m. „Literatūros ir meno“, kad į Vakarų pasitraukė beveik du trečdaliai Lietuvių rašytojų draugijos narių (12).

Darbo tikslas – iš postkolonijinės kritikos perspektyvos konceptualizuoti išeivių bendruomenės savivokos būdus ir formas, naujai perskaityti lietuvių ir latvių egzodo romanus atliekant jų tipologinį gretinimą.

Darbo uždaviniai:

1. Sukonstruoti metodologinę alternatyvą esamiems egzodo tyrimo metodams ir pirmą kartą įtraukti į postkolonializmo teorijos akiratį egzodo literatūros medžiagą.
2. Atsirinkti iš plataus postkolonializmo lauko analizei tinkamus teorinius instrumentus.
3. Aptarti emigraciją kaip lūžio ir naujų tapatumų konstravimo areną.
4. Suformuoti medžiagą struktūruojantį modelį ir išanalizuoti pasirinktus baltų romanus pagal postkolonijinę kūno (fizinę) ir sąmonės (mentalinę) dominantę.
5. Lyginant lietuvių ir latvių romanus ryškinti jų panašumus ir skirtumus.
6. Aprašyti išeivio laipsnišką integraciją naujose šalyse, nubrėžiant išvietintos tapatybės kismo trajektoriją nuo fiksuotos (atsineštinės) iki naujai su(si)konstruotos.

Darbo metodologija

Siekiant apčiuopti daugiasluoksnę tremties fenomeno prigimtį, reikalinga kompleksinė teorinė perspektyva, kuri formuojama derinant lyginamąjį ir postkolonijinį žvilgsnius. Sąmoningai užsibrėžta provokuoti kai kurias nusistovėjusias literatūrologines pozicijas, taikyti kitokius metodologinius principus. Egzodas traktuojamas kaip programinio keitimosi epocha, ribinis istorijos tarpsnis, kai žmonės suvokia pasaulį kitaip nei stabiliais raidos periodais. Kūrinių ypatybes nusako įvairūs veiksniai: geografiniai, politiniai, socialiniai, todėl literatūra traktuojama kaip patirtims atvira arena ir laikomasi nuomonės, kad

šiuo atveju tikslingiau orientuotis ne į imanentinius, o į kontekstinius analizės metodus.

Norint naujai pažvelgti į dviejų baltų šalių emigracijos fenomeną ir svetur parašytus romanus, produktyvu pasitelkti lyginamojo literatūros mokslo arba komparatyvistikos (pranc. – *litterature comparee*; angl. – *comparative studies*, vok. – *Komparatistik*) bendriausius metodologinius principus. Pati tema suponuoja kultūrologinį modelį. Priimant polimetodologines nuostatas, kad komparatyvistika yra „istorinio tyrimo metodinė priemonė, kuri įvairiais tikslais gali būti taikoma skirtingų metodų plotmėse“¹⁷ ir kad „bet koks šiuolaikinis tyrimas suvokiamas kaip kelių metodų jungtis, nė vieno gryno metodo lyginamoji literatūra ir komparatyvizmas apskritai nesiūlo“¹⁸, kaip tyrimo pagrindas taikomas postkolonializmas – tarpdisciplininė kultūros sąveikų teorija. Nepaisant didelių pastangų būti atskira teorija postkolonializmas yra plataus profilio reiškinys, nestokojantis mozaikiškumo ir prieštaringumų. Siekiant teorinės koherencijos disertacijoje iš šios teorijos išskiriami prievartos, lūžio, adaptacijos ir kultūrinių sąveikų aspektai. Remiamasi sąvokomis, kurios kilo anapus chrestomatinio postkolonializmo rėmų, bet vėliau postkolonializmo analitikų buvo adaptuotos, įtrauktos į vartoseną ir ėmė funkcionuoti kaip legali šios metodologijos sąvokyno dalis. Atskiriems kultūrinės sąveikos tipams aprašyti (antikolonizacija, hibridizacija, savikolonizacija) pasitelkiami tie postkolonializmo lauke funkcionuojantys konceptai ir sąvokos, kurie geriausiai juos atskleidžia. Pasirinktų tekstų korpusui skvarbyti sukuriama sąlyginė fizinės kolonizacijos ir mentalinės kolonizacijos schema, svarbi tyrėjo mąstymo struktūrinimui, o parankiais įrankiais tampa postkolonializmo terminijoje įsigalėję ir temai adekvatūs slankų ribinį būvį ženklinantys terminai: liminalumas, „įsivaizduojama bendruomenė“, hibridiškumas, mimikrija. Bus naudojamos postkolonializmo studijų išskelti

¹⁷ Виктор Максимович Жирмунский, *Сравнительное литературоведение: Восток и Запад*, Ленинград: Наука, 1979, 67.

¹⁸ „Apie žvirblį literatūroje ir kine, arba lyginamosios ir intermedialios literatūros studijos Lietuvoje: ieškant kokybės ir teorinio sąmoningumo“, *Colloquia*, 2010 nr. 24, 127.

kitybės (otherness) konceptu, kurio neatskiriama sudėtinė dalis *susidvejinimas (doubleness)* – tapatybę skaidanti jėga – irgi pasitarnaus kaip parankus koncepcinis leitmotyvas. Disertacijoje kaip teorinės atramos taip pat figūruos kai kurios sociologo Vytauto Kavolio premisos, Michailo Bachtino juoko kultūros ir triksterio konceptas bei Svetlanos Boym nostalgijos samprata. Karo romanuose išryškėja vyro ir moters patirčių nesutaptys, kurioms aprašyti pasirenkama postkolonializmo akcentuota ir jo teorijos ribose plėtojama feministinė prieiga. Ja naudojamosi taip ir tiek, kiek ji funkcionuoja postkolonializmo lauke.

Kontekstinių prieigų pasirinkimą pateisina ir bendroji lyginamosios literatūrologijos metodologinė prielaida, kad „komparatyvinio tyrinėjimo kelyje *teksto analizė yra ne tikslas, bet priemonė*, padedanti atskleisti kokį nors dėsningumą. Komparatyvistas pradeda ir baigia kontekstu.“¹⁹ Klasikinė komparatyvistika vis dažniau susilaukia kritikos dėl to, kad lyginimas laikomas galutiniu tyrinėjimų tikslu ir virsta tuščia kategorija²⁰. Naudosime komparatyvistikos sąvoką tradicine prasme, bet ja neapsiribosime. Bandant išplėsti ir transformuoti vienpusę tradicinės komparatyvistikos sampratą, disertacijoje bus mėginama pasirinkti išsamesnį analizės modelį, išeiti į daugiapakopę kultūrinių sąveikų erdvę – „trečiąją erdvę“ (Homi Bhabha), į užtekstinius reiškinius, ryškinti išeivio identiteto tapsmo specifiką. Tai atitinka komparatyvistinio metodo paslankumo taisyklę, kuri „ragina nustatyti, kiek svetimas elementas pritampa naujoje aplinkoje, ir kiek juo galima manipuliuoti, o kiek jis ‚priešinasi‘, atrodo kaip svetimkūnis ir toks išlieka“²¹. Kaip priešprieša binarinei mąstymo struktūrai ir vienpusės analizės alternatyva siūloma trinarė tarpkultūriškumo tipologija, kuri padeda praskleisti keliapakopes tapatybės transformacijas bei apčiuopti reiškinių sudėtingumą. Disertacijoje laikomasi nuostatos, kad egzode kyla nauji tapatybės projektai ir pavidalai, o pasirinkti

¹⁹ Nijolė Vaičiulėnaitė-Kašelionienė, *Komparatyvistikos pagrindai*, Vilnius: Leidykla, 2006, 22.

²⁰ Wolfgang Iser, „Apie išverčiamumą: interpretacijos kintamieji“, *Kultūros barai*, 1996 nr. 4, 16.

²¹ Nijolė Vaičiulėnaitė-Kašelionienė, *op. cit.*, 22–23.

romanai skaitomi kaip įvairių tapatybės sandų kombinacijos. Tokią tiriamąją nuostatą diegia ir sociologas Algimantas Valantiejus, konstatuodamas, kad „[b]et kuris – tiek socialinis, tiek individualus – identitetas formuojasi kaip ribos reiškinys, refleksyvi socialinių santykių savivoka“²². Galima teigti, kad identiteto studijos – kaip ir pats identitetas – niekada nebūna baigtinės, todėl šiame darbe siekiama tik bendrais bruožais nusakyti baltiškojo tapatumo formavimosi kryptis nepretenduojant į ryškesnę baltiškojo identiteto definiciją. Lietuviškumas ir latviškumas disertacijoje suvokiamas dviem būdais: pirma, kaip *etnis* savitumas ir, antra, kaip *nacionalinė* priklausomybė, sąmoninga identifikacija su lietuvių ar latvių tauta.

Darbo struktūra

Išsikeltas tikslas, uždaviniai ir pasirinkti metodai sąlygoja darbo struktūrą. Disertacijos apimtis – 210 psl. Disertaciją sudaro įvadas, teorinis skyrius, iš trijų skyrių susidedanti analitinė dalis, išvados ir šaltinių bei literatūros sąrašas. Įvade nušviečiamas disertacijos temos kontekstas, pagrindžiamas objekto ir metodologijos pasirinkimas. Teoriniame skyriuje ir jo dviejuose poskyriuose siekiama apžvelgti postkolonializmo taikymo problemišumą lietuvių literatūrologijoje; įvedant iki šiol dar mažai eksploatuotus teorinius konceptus paruošti dirvą inovatyvesnei kūrinų interpretacijai; aprašyti sociokultūrinę terpę, tiesiogiai veikusią autorių pasaulėjautą, tematiką, kūrybos procesą ir netgi literatūros žanro pasirinkimą. Tiriamojoje dalyje egzodo literatūra skirstoma į tris – fizinės kolonizacijos, mentalinės kolonizacijos ir kolonizacijos demistifikavimo – skyrius. Juose analizuojami konkretūs romanai, pagal komparatyvinį principą gretinant po keletą tekstų ir papildant juos satelitiniais kūriniais, kurie paryškina pagrindines idėjas ir padeda atskleisti lietuvių ir latvių egzodo literatūros bendrą vaizdą.

²² Algimantas Valantiejus, „Prietarų sociologija. Iracionalūs racionalaus aiškinimo klystkeliai“, *Kultūros barai*, 2002 nr. 8–9, 9.

Darbo medžiaga

Latvių ir lietuvių egzodo romanų bibliografijos, apimančios 1945–1990 m. (lietuvių romanų bibliografinį sąrašą sudarė šio darbo autorė, latvių – Juris Ruozytis), parodė, kad bendrą lietuvių ir latvių egzodo romanų masyvą sudaro daugiau kaip 700 kūrinių: 220 lietuvių ir 488 latvių romanai. Iš šios gausybės į disertacijos analizės centrą patenka latvių ir lietuvių XX a. antrosios pusės egzodo romanai apie karą, pasitraukimą iš tėvynės ir gyvenimą išeivijoje – tie kūriniai, kuriuose vienas ar kitas mus dominantis aspektas itin ryškus. Detaliai analizuojama 17 lietuvių ir latvių romanų, o siauriau apžvelgiama dar apie 20 kūrinių, nevengiant ir periferinių autorių bei mažesnę meninę vertę turinčių tekstų. Disertacijoje naudojamosi baltų išeivijos literatūros kūriniais, tiek išleistais diasporoje, tiek perleistais Lietuvoje ar Latvijoje. Šiame tyrime žymimos analizuojamų romanų parašymo datos ir rašytojo gimimo metai. Neaprepiama kūrinių gausa buvo pagrindinė priežastis, dėl kurios atsisakyta visuminės objekto analizės ir pasukta aspektinės analizės keliu. Platesniam aptarimui pasirinkti romanai tarnauja kaip išskirtų modelių prototipai. Nesistengiama apibendrinti visos kurio nors rašytojo romanistikos, nors dėl modeliui charakteringo kūrinių pobūdžio du to paties rašytojo romanai gali būti aptariami skirtinguose skyriuose. Sąmoningai atsiribojama nuo naujųjų emigrantų kuriamos romanistikos.

Nors baltų išeivija buvo pasklidusi gana plačiai ir gyveno nesusisiekiančiose teritorijose, romanai disertacijoje negrupuojami geografiniu, chronologiniu principu, nes išeivija suvokiama kaip specifinis vietas, „įsivaizduojama bendruomenė“. Kūrinių atrankos principas adekvatus pasirinktam sociokultūriniam metodui – susitelkiama ties romanuose atsispindinčia išgyvenimų autentika (autobiografinis momentas). Literatūra šioje disertacijoje traktuojama kaip kolektyvinės atminties bankas, autentiškos medžiagos šaltinis. Kaip teigia egzodo poezijos tyrėjas Laurynas Katkus, „[t]oks metodinis pasirinkimas atitinka dabartinės literatūros teorijos tendencijas ieškoti istoriškumo

ir tekstualumo sankabų²³. DP stovyklų laikotarpis paliekamas nuošalėje, nes jis tiek Lietuvoje, tiek Latvijoje daugiausia tyrinėtas, be to, fragmentiškomis bendruomeninio gyvenimo sąlygomis sukurti tekstai dažniausiai pasižymėjo antinaratyvine energija (vyravo smulkiosios prozos formos). Siekdami išvengti pasikartojimo, tremties fenomeno apžvalgą taip pat paliksime nuošalėje, nes jis jau yra išsamiai aprašytas kituose veikaluose: Lauryno Katkaus (Lietuvoje) bei Jurio Ruozyčio (Latvijoje) disertacijose, kurios abi išleistos atskiromis knygomis.

Sąvokos ir apibrėžimai

Prieš pradėdant nagrinėti anksčiau iškeltus klausimus, pirmiausia būtų tikslinga apibrėžti egzodo situacijos – būsenos svetur – sąvoką. Genetiškai tai labai platus konceptas, turintis įvairiausių implikacijų: savanoriškas egzodas, priverstinis egzodas, imigracija, emigracija, vidinė tremtis dominuojančioje kultūroje. Pokario egzodo priežastį ir pagrindą sudaro savo krašto fizinis praradimas siekiant išvengti represijų arba išreikšti protesto poziciją. Pokario išeiviai buvo *politiniai* pabėgėliai. Genetiškai egzodo ir emigracijos sąvokos neturi neigiamų implikacijų: lot. *ē-migrō* – išsikelti, iškeliauti iš tėvynės, *exsilium* – ištrėmimas (savo noru arba ne savo). Politinės ir psichologinės aplinkybės vertė šiuos terminus varijuoti, niuansuoti, dėl jų diskutuoti, kurti alternatyvius leksinius variantus. Išeivio galimybių skalė plati – nuo herojiškai kenčiančio tremtinio iki bailaus tarsi kiškis pabėgėlio²⁴. Tremties vardas tiesiogine šio žodžio prasme išeivių pasitraukimui pavadinti netinka, nes jie laisvojo pasaulio alternatyvą pasirinko savanoriškai. Antanas Škėma bene pirmasis suabejojo termino „tremtiniai“ tikslumu, nes, anot jo, emigrantams vis labiau prasigyvenant žodis

²³ Laurynas Katkus, *Tarp Arkadijos ir Inferno: tremtis Johanneso Bobrowskio ir Alfonso Nykos-Niliūno lyrikoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010, 59.

²⁴ Kostas Ostrauskas, „Rašytojas ir egzilis“, *Metmenų laisvieji svarstymai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993, 489.

darėsi groteskiškas²⁵. Naujosios kartos, gyvenančios šalyse, kuriose gimė, logiškai nebevadintinos tremtiniais. Nebūdami tremtiniai tikraja to žodžio prasme, baltų emigrantai nebuvo ir paprasti išeiviai, nes jų gyvenimas išeivijoje XX a. daugiausia buvo politiškai motyvuotas. Galima teigti, kad tai dirbtinė prievartos būdu suformuota bendruomenė, bet, anot Benedicto Andersono, „bendruomenes reikia skirti ne pagal tai, ar jos dirbtinės ar tikros, bet pagal tai, *kaip* jos įsivaizduojamos“²⁶ [pabrėžta cituojant – L. L.]. Išeivija šiame darbe traktuojama kaip istoriškai objektyvus politinis fenomenas, lydimas socialinių bei subjektyvių psichinių pasekmių, užfiksuotų literatūriniu pavidalu. Disertacijoje dažniau vartojamos vertybiškai neutralesnės *egzodo, emigracijos, išeivijos, egzilio* sąvokos, prigijusios Lietuvos bei lietuvių išeivijos literatūrologinėse studijose. Kadangi latvių literatūros istorikai, kalbėdami apie tekstus, sukurtus priverstinio pasitraukimo sąlygomis, vis dėlto teikia pirmenybę tremties (*trimda*) sąvokai, ji irgi vartojama sinonimiškai ir figūruoja citatose iš latvių kritikos. Reikia pabrėžti, kad latviai nedaro lingvistinės skirties tarp išeivių, emigrantų ir Sibiro tremtinių – ir vienus, ir kitus jie apibūdina žodžiu *trimdinieki* (*Sibīrijas trimda* – Sibiro tremtis, *ārzemju* arba *Rietumu trimda* – užsienio arba Vakarų tremtis), taip tarsi pažymėdami, kad tėvynės prarastis abiem atvejais buvo nesavanoriška, priverstinė. Motyvuodama latvių pasirinkimą kalbėti apie „Vakarų tremtį“, o laisvajame pasaulyje gyvenančius latvius įvardyti kaip tremtinius, Vaira Vyķe-Freiberga teigia: „[T]remtis yra tremtis, nepriklausomai nuo to, koku būdu žmogus ten pateko ir kokiomis sunkiomis ar lengvomis sąlygomis gyveno. Tremtis yra gyvenimas svetimoje šalyje, kur žmogus jaučiasi priverstinai atplėštas nuo savosios gimtinės, protėvių žemės, nuo savo tautos daugumos.“²⁷

²⁵ Plačiau žr. Liūtas Mockūnas, *Nelygiagretės paralelės*. Publicistika ir kritika, sudarė Daiva Dapkutė, Dalia Kuiziniene, Vilnius: Versus aureus, 2007, 132–133.

²⁶ Benedict Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės*, Vilnius: Baltos lankos, 1999, 22.

²⁷ Vaira Viķe-Freiberga, *Pret straumi: Runas un raksti par latvietības tēmām*, Rīga: Karogs, 1995, 23.

Iševiais, emigrantais, egzilais tradiciškai vadinami lietuvių ir latvių pabėgėliai, palikę gimtines ir įsikūrę užsienio šalyse bei kultūrinėse bendruomenėse, kurios iš pradžių jiems buvo svetimos. Ypač polemizuota dėl žodžio „išėivis“, kaip pernelyg neutralaus ir neatitinkančio pabėgėlių statuso: „Išeiti yra paprasta, kasdieniška, be skubėjimo ir siaubo, kuri mes turėjome išgyventi.“²⁸

Sovietmečiu latvių literatūrologijoje buvo ypač prigijusi sąvoka „išsibarstę latviai“ (*klaida latvieši*), bet šiam kalbiškai priimtinam žodžiui įsigalėti sutrukdė neigiamos semantinės implikacijos – panašumas į žodį *klaidonis* (liet. bastūnas, valkata). Latvių literatūrologijoje retkarčiais aptinkamas apibūdinimas „pasaulio latviai“ (*pasaulis latvieši*), tremties mito tyrėja Margita Gūtmanė vartoja dvigubą apibrėžimą „emigrantas-tremtinys“ (*emigrants-trimdinieks*), bet siekiant išvengti terminologinės maišaties disertacijoje nuo šių apibrėžimų bus tikslingai atsiribojama. Pravartu pabrėžti, kad aptariamasis egzodas yra pokario egzodas, šiame darbe atskiriamas nuo ankstesnių ir vėlesnių baltų emigracijos patirčių, Sibiro tremties bei vidinės – gimtinėje likusiųjų – tremties.

Egzodas disertacijoje suvokiamas kaip ribota ir suvereni „įsivaizduojama bendruomenė“ (Benedict Anderson), palaikoma išėivių sąmonėje gyvuojančio vaizdinio, kad jie visi yra susiję neregimais likiminiais saitais.

Išvietinimas (displacement) kaip reikšminis postkolonializmo teorijos žodis bus taikomas įvairioms emigrantų situacijoms aprašyti turint galvoje tiek fizinį išvietinimą, tiek socialinį ir kultūrinį buvimo „ne vietoje“ jausmą.

Rezidencijos šalimis (mītnes zemes, lands of domicile) šiame darbe vadinami kraštai, kuriuos išėiviai pasirinko kaip nuolatinę gyvenamąją vietą.

Tapatybė, tapatumas, identitetas (identity) disertacijoje traktuojami ne tik kaip baigtinė duotybė ar iš anksto suteiktas (iš tėvynės atsineštas) vientisumas, bet

²⁸ Aurelija Marija Balašaitienė, „Kas yra „išėivija“?“, *Gimtasis kraštas*, 1993 nr. 31.

ir kaip kultūrų susidūrimo sąlygotas savos identifikacijos formavimosi procesas, vyksmo faktorius.

Disertacijoje skleidžiamai tarpkultūrinių sąveikų slinkčiai svarbi ir kartų distinkcija. *Pirmosios kartos emigrantais* bus vadinami asmenys, emigravę iš vienos šalies į kitą jau būdami suaugę. *Antrosios kartos emigrantais* vadinami emigrantų vaikai, kurie pasitraukimo metu buvo labai jauni arba gimė jau rezidencijos šalyse ir vaikystėje absorbavo kalbą bei naujos kultūros idėjas. Latvių kritikas Valteris Nollendorfas kalbėjo ir apie viduriniąją rašytojų kartą, kuriai priskyrė autorius, gimusius 1920–1940 m. ir įgijusius vidurinį išsilavinimą savoje šalyje arba Vokietijos DP stovyklose (Juris Sileniekas šią kartą vadino *slenksčio karta*, o Dzintaras Suodumas metaforiškai įvardijo kaip *jauni tremtyje*), bet aiškumo dėlei smulkesnio skirstymo disertacijoje atsisakoma.

Ginamieji disertacijos teiginiai

1. Postkolonializmo teorijos įvesdinimas į egzodo romanų analizės lauką yra produktyvus, o postkolonializmo konceptai – nostalgija, hibridiškumas, mimikrija, triksteris – gali pasiūlyti struktūruojantį pagrindą egzodo romanams tyrinėti ir naujų interpretacijos galimybių.
2. Karas ir egzodas yra lūžio ir kismo tarpsniai, kai individas egzistuoja liminalioje padėtyje ir ieško naujų išgyvenimo modelių.
3. Karas egzodo romanuose atsiskleidžia kaip fizinės represijos forma, o moteriškoji karo patirtis yra skirtinga nuo vyriškosios ir verta atskiros analizės.
4. Romanų veikėjai renkasi skirtingas strategijas pasipriešinti galios diskursui ir mentalinei kolonizacijai.
5. Romanų veikėjų sąmoningumas juos išlaisvina; viena išsilaisvinimo forma yra mirtis arba išprotėjimas, kita – kraštutinė ironija.
6. Latvių ir lietuvių romanuose galima įžiūrėti daugiau tipologinių panašumų nei skirtumų, – tai pagrindžia baltų išeivių pokario lemties sutaptys,

bendrabaltiškų įvaizdžių kartotė ir universalus tremties situacijos išgyvenimas.

Darbo teiginių patvirtinimas. Mokslinėse konferencijose skaityti pranešimai disertacijos tema

1. "The Lithuanian and Latvian Exile Novel: an Attempt at a Post-colonial Perspective". Tarptautinė mokslinė konferencija *Back to Baltic Memory: Lost and Found in Literature 1940-1968*. Latvijos universitetas, Latvijos literatūros, folkloro ir meno institutas, Ryga, 2007 lapkričio 30.
2. „Postkoloniālais un postsociālais – pretruna vai iespēja?“. Tarptautinė mokslinė konferencija *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē: Postsociālisma literatūra*. Liepojos pedagoginė akadēmija, Liepoja, 2008 kovo 7.
3. „Postkolonializmas – taikymo kontroversijas“. Akademinis vasaros seminaras *Literatūros salas*, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Kėdainiai, 2007 rugpjūčio 4.
4. „Moteriškumo (re)prezentacija: baltų egzodo romano pavyzdys“. Mokslinė konferencija *Lietuvė moteris emigracijoje*, Lietuvių išėivijos institutas, Kaunas, 2007 lapkričio 16.
5. „Tėvzemes koncepta maiņa un citas novitātes mūsdienų lietuviešu prozā“. Letonikos ir baltistikos mokslinė konferencija *Jaunākā latviešu literatūra*, Latvijos universitetas, A. Upyčio memorialinis muziejs, Ryga, 2008 kovo 11.
6. „Baltų egzodas: tarpkultūrinio (ne)išverčiamumo aspektai“. Tarptautinis kongresas *Europos kraštovaizdžio transformacijos: savo ir svetimo susitikimai*. Lietuvos lyginamoji asociacija, Europos lyginamųjų literatūros studijų tinklas (REEC-ENCLS), Vilnius, 2009 rugsėjo 12.
7. „Baltų išėivija kaip „įsivaizduojama bendruomenė“: liminalumas, hibridiškumas, tarpkultūrinis išverčiamumas“. LLTI doktorantų

konferencija *Doktorantų agora: metodologiniai mainai*, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Vilnius, 2009 rugsėjo 24.

8. „Postkolonializmo aspektas baltų egzodui tirti“. Doktorantų mokslinis seminaras *Šiaurės Europos ir baltų kalbų tyrimo metodikos*. Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija, Vilnius, 2010 spalio 29.

Mokslo straipsniai disertacijos tema

1. „Lietuvių ir latvių egzodo romanas: skaitytojo lūkesčių vaidmuo“, *Lituanistica*, 2007, t. 53, nr. 3 (71), 81–91.
2. „Baltu trimdas romāns – piedāvājums un pieprasījums“, *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē: populārās un elitārās tendences*, Liepāja: LiePA, 2008, nr. 13, 172–181.
3. “The Lithuanian and Latvian Exile Novel: an Attempt at a Post-colonial Perspective”, *Back to Baltic Memory: Lost and Found in Literature 1940-1968*, Rīga: Latvijas universitāte, Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2008, 170–182.
4. „Postkoloniālais un postsociālais: pretruna vai iespēja?“, *Aktuālas problēmas literatūras zinātnē: Postsociālisma literatūra*, Liepāja: LiePA, 2009, nr. 14, 109–119.
5. „Karo patirtis: moteriškumo (re)prezentācijas Agatės Nesaulės, Birutės Pūkelevičiūtės ir Nelės Mazalaitės romanuose“, *Žmogus ir žodis*, 2009, nr. II, 29–35.
6. „Trikssterio amplua baltų egzodo romane“, *Colloquia*, 2011, nr. 26, 118–135.

2 EGZODO IŠŠŪKIŲ KONCEPTUALIZAVIMAS

2.1. Tyrimo medžiagos postkolonijinis pagrindimas

Šiame skyriuje eskiziškai apžvelgsime labiausiai paplitusias interpretacijas, kurios cirkuliuoja postkolonializmo teoretikų darbuose, ir pažiūrėsime, kaip šiame kontekste atrodo baltiškoji egzodo versija. Vis dar kvestionuojamas šios teorijos tinkamumas egzodo literatūrai tirti. Bandysime pagrįsti, kodėl dalis poskolonializmo postulatų vis dėlto gali būti pritaikomi egzodo romanams, ir padėti naujoviškai konceptualizuoti tyrimo medžiagą. Norėdami sukurti teorinį rėmą konkrečių romanų analizei, pirmiausia glaustai apibrėšime pagrindines sąvokas ir mūsų pasirinktai temai aktualiausius postkolonializmo aspektus.

Postkolonializmas tampa ne tik dinamiška humanitarinių mokslų metodologija, bet ir kontroversišku mokslinių diskusijų lauku. Vis dar nesutariama, ką postkolonializmo terminas reiškia ir kurios nacionalinės literatūros ar autoriai gali būti pateisinamai įtraukti į jo kanoną. Remiantis tarpkultūrinių sąveikų tyrėjo Davido Chioni Moore'o formuluote, nėra taip svarbu nuspręsti, ar X vietovė yra postkolonijinė, ar ne, žymiai reikšmingiau yra pri(si)versti klausti, ar postkolonijinė hermeneutika gali ir kuo gali praturtinti vietovės X ar literatūros Y studijas²⁹. Natūralu, kad skirtingos politinės ir socialinės implikacijos lemia keletą „baltų kolonializmo“ skirtumų nuo „genetinio“ kolonializmo: 1) mūsų atveju kolonizuotojai du – tai sovietinė okupacija, išstūmusi iš gimtosios šalies, bei nauja rezidencijos šalių terpė³⁰; 2) tikrojo kolonializmo atveju neįvyko perkėlimas; 3) baltai nei fiziškai, nei kitaip pastebimai (sutapo rasės, klasės ir religija) nesiskyrė nuo rezidencijos šalių

²⁹ David Chioni Moore, "Is the Post- in Postcolonial the Post- in Postsoviet?", *Baltic Postcolonialism*, ed. by Violeta Kelertas, Amsterdam, New York: Rodopi, 2006, 29–30.

³⁰ Inta Miške Ezergailis aptaria išeivijos ir Tarybų Latvijos moteris pramaišiu vienoje knygoje, taikydama joms tą pačią postkolonijinę žiūrą. (Plačiau žr.: Inta Miške Ezergailis, *Nostalgia and Beyond: Eleven Latvian Women Writers*, Lanham, New York, Oxford: University Press of America, 1998).

gyventojų, todėl jų susidūrimas su svetima kultūra buvo šiek tiek amortizuotas; 4) feministinis aspektas: moterų spauda kolonijinėse kultūrose buvo žymiai labiau išreikšta nei Lietuvos ir Latvijos pirmosios Nepriklausomybės ar egzodo bendruomenėse.

Kai kurie mokslininkai kritikuoja postkolonializmą dėl jo užkrečiamumo, nes metodas plinta visame pasaulyje ir jau yra įsismelkęs į daugelį kitų šiuolaikinių metodologijų (kultūros studijas, psichoanalizę, feminizmą ir pan.). Jei tikėsime, kad „metodologinės mados šiais laikais keičiasi kas trejetą metų“³¹, postkolonializmas atrodo vienas iš tų retų atvejų, kuris nuolatos madingas, o jo tyrimų objektas be galo platus ir toliau nepaliaujamai plečiasi. Priešiškumas postkolonijinei žiūrai būdingas ne tik Baltijos šalių, bet ir visos Rytų bei Vidurio Europos akademiniam tyrimams ir jau įvardytas specialiu terminu „postkolonijinis įtarumas“ (Karlis Račevskis). Daugelis mokslininkų pripažįsta Baltijos kraštuose stringančią postkolonijinio metodo eigą ir bando aiškintis priežastis. Laikoma, kad postkolonializmo atmetimo problema gali būti ideologinė (neįsisąmonintos sąsajos su ideologizuota marksistine kritika – Rimas Žilinskas), politinė (postkolonijinė prieiga labiau tinka kapitalistinėms, o ne socialistinėms okupacijoms – Karl E. Jirgens), psichologinė (nenorime būti tapatinami su „necivilizuota“ pasaulio dalimi – Violeta Kelertienė) arba moralinė (esame linkę užmiršti kolonizacijos periodą, o posovietinę literatūrą apibūdinti kaip identiteto bei kultūros krizės lauką – Sigma Ankrava). Veikiausiai lemiamos reikšmės turi šių priežasčių visetas, pridėjus ir sąlyginį teorijos tinkamumą kiek kitomis politinėmis, istorinėmis, socialinėmis, kultūrinėmis, lingvistinėmis bei rasinėmis aplinkybėmis brendusioms lietuvių ir latvių literatūroms (tiek posovietinėms, tiek egzodo). Galimas postkolonializmo trukdis dar ir tas, kad daugelis metodą transportuojančių autoritetų yra užaugę emigracijoje, todėl ir į šiuolaikinę Lietuvą, ir į Latviją metodo invazija vyksta iš šalies primetant jį gimtinėms, kurios tą

³¹ „Humanitaras neturi bijoti rizikos“ [Ministerio universiteto profesorių Ernstą Ribbatą kalbina Jadvyga Bajarūnienė]. *Literatūra ir menas*, 2007 gruodžio 14.

„postkolonijinę“ situaciją patyrė. Susidaro įspūdis, kad emigracijos kritikai trečiųjų valstybių literatūroms taikomus modelius (o kaip tik toks ir yra postkolonializmas) į posovietinę literatūrą nukreipia su direktyviniu entuziazmu, tarsi užsiimdami aukštesnę šeimininko (*master*) poziciją ir stiprindami mumyse dar sovietiniais laikais išsisknijusį pavaldinio (*subaltern*) kompleksą. Tokia laikysena tarsi atkartoja postkolonijinę galios santykių schemą, kai galingesnis primeta savo valią silpnesniam. Tačiau Vytauto Rubavičiaus nuomone, tokio pobūdžio kontroversijos bei neigiamos reakcijos irgi gali būti konstruktyvios, nes yra tikrasis kultūros *spiritus movens*³².

Postkolonializmo kaip disciplinos suvokimą Lietuvoje padėjo suformu(lu)oti Violetos Kelertienės sudaryta knyga *Baltic Postcolonialism* (2006) – Baltijos šalių, JAV, Kanados ir Anglijos penkiolikos literatūros kritikų bei kitų sričių specialistų straipsnių rinkinys. Bendromis pastangomis, prie kurių prisidėjo ir Dano Lapkaus, Dalios Cidzikaitės monografijos, Benedikto Kalnačo, Sigmos Ankravos, Almanto Samalavičiaus, Pauliaus Subačiaus straipsniai, bandoma sukurti naują – baltiškąjį postkolonializmo variantą, kuris labiau atitiktų mūsų literatūrologų reikmes, paskatintų jų vidinę motyvaciją. Vienas šios disertacijos uždavinių – kritiškai persvarstyti postkolonializmą ir rasti jo lauke naujų sąvokų bei rakursų baltų egzodo romanams skaityti.

Pirmeiviams – įskaitant ir šio darbo autorę – visada tenka atsakinga terminologijos įvestis. Cidzikaitė knygoje *Kitas lietuvių prozoje* (2007) prisidėjo formuojant metodologinės praktikos žodyną, skirtą specialiai postkolonializmui suvokti ir aptarti. Monografija užtvirtina *subaltern* termino vertimą *kitas* (pvz., Edwardo W. Saido *Orientalizmo* vertėjai šį socialinio rango žymiklį palieka originalo kalba – *subalternas*, o Paulius Subačius vartoja vertinį *pavaldusis*). Cidzikaitės pasirinkimas irgi ginčytinas, nes nepalieka skirties tarp dviejų

³² Vytautas Rubavicius, *Own Soviet Experience - Understanding and Passing in Silence*, <http://www.eurozine.com/articles/2003-11-27-rubavicius-en.html>. Interneto prieiga 2009 vasario 24.

postkolonializmo terminų *subaltern* ir *other*. Jos knygoje nubrėžiamos aiškios ribos tarp *svetimas* ir *kitas*: anot autorės, pastarasis apima platesnį reikšmių lauką, kuriame telpa ir „svetimas“ konotacija, jo reikšmė neutralesnė, o kiekvieną kartą rinkdamiesi *svetimo* sąvoką, „jau pačiu pasirinkimo faktu lietuviai išreiškia diskriminacinę poziciją“³³. Šioje disertacijoje apsiribojama sąvoka *kitas*.

Visame kultūros lauke terminų vartoseną taip pat neliudija nuoseklumo: dažniausiai paraleliai figūruoja skirtingų priesagų vediniai „postkolonializmas“ ir „postkolonijinis“. Disertacijoje bus vartojamas lietuviškajame moksliniame ir metodologiniame diskurse jau įsitvirtinęs terminas *postkolonializmas* (Lapkus, Kelertienė, Samalavičius ir kt.), nors Cidzikaitės monografijoje įvesta sąvoka „postkolonijizmas“, tokios leksinės termino kaitos nekommentuojant.

Kaip jau parodė Cidzikaitė, postkolonializmas galėtų būti parankus reabilituojant kai kurias marginalizuotas praktikas ar socialines grupes, kurios iš kanono kartais išbraukiamos (moterų, mažumų literatūra, emigracijos ar tremties literatūra *etc.*). Ši disertacija yra bandymas įteisinti postkolonializmą, reverso principu jį nutaikant ten, iš kur atėjo jo diegimo impulsai, t. y. tirti egzodo situacijai, formavusiai kitoniškumo, skirtingumo efektą dominuojančios grupės kuriamame diskurse. Dar postkolonialistas Johnas McLeodas yra konstatavęs, kad šią prieigą galima traktuoti ne tik kaip kolonializmą patyrusių šalių tekstų skaitymą, bet ir kaip „emigrantų iš kolonializmą patyrusių šalių tekstų skaitymą“³⁴.

Pasirodo vis daugiau teorinės literatūros postkolonializmo tema, auga dėstytojų tolerancija šiam metodui: „Apie postkolonialistinę literatūros teoriją, bent jau Vytauto Didžiojo universitete, kalbama neretai.“³⁵ Šios teorijos įtraukimas į Aušros Jurgutienės sudarytą *XX amžiaus literatūros teorijų vadovėlį*

³³ Dalia Cidzikaitė, *Kitas lietuvių prozoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, 35.

³⁴ John McLeod, *Beginning Postcolonialism*, Manchester and New York: Manchester University Press, 2000, 26.

³⁵ Laura Auksutytė, „Baltiškasis postkolonializmas: Postkolonialistinės teorijos ir praktikos santykis Lietuvoje“, *Akiračiai*, 2006 nr. 7, 28.

signalizuoja, kad postkolonializmas pamažu tampa lygiaverčiu ir legaliu konkurentu kitiems Lietuvoje taikomiems literatūros tyrimo metodams greta fenomenologijos, semiotikos, feminizmo ar psichoanalizės. Lietuvių literatūrologai dažnai naudojami antriniais šaltiniais ir dėl to yra sulaukę kritikos³⁶ (į lietuvių kalbą iš postkolonializmo klasikų yra išversta tik Edwardo W. Saido *Orientalizmas*, 2006 ir Benedicto Andersono *Įsivaizduojamos bendruomenės*, 1999). Spragą šiek tiek papildė Jurgutienės parengtoje teorinių straipsnių antologijoje³⁷ publikuojami postkolonializmo teoretikų Homi K. Bhabhos ir Lindos Hutcheon veikalų fragmentai. Prieinamus postkolonialistų teorinius darbus šios disertacijos autorė stengėsi skaityti originalo kalba, siekdama abstrahuoti idėjas iš pirminių šaltinių.

Postkolonializmas dažnai kaltinamas šališkumu, kai kiekviena pusė deklaruoja simpatijas „teisingai mąstantiems“, bet neutralus disertantės žvilgsnis sieks išvengti šališko požiūrio. Į išeivijos literatūrą bus žvelgiama iš kito konteksto, todėl tikėtina, kad geografinė, kultūrinė ir ideologinė distancija leis lengviau atpažinti nusistovėjusias interpretacijas ir jas permąstyti, pateikti revizuojantį santykį su ankstesniais tyrimais. Dar programinis postkolonializmo kritikas Saidas demaskavo klaidingas europocentrines prielaidas skaidyti pasaulį į dvi prieštaringas Vakarų ir Oriento kategorijas, priskiriant Vakarams teigiamus bruožus (tvarkingi, racionalūs, vyriški, geri), o Rytams – neigiamus (chaotiški, iracionalūs, moteriški, blogi). Toks poliariškas požiūris ir paprastos binarinės opozicijos yra veiksmingos nebent pirmojoje emigracijos fazėje, kuri suponuoja opoziciją vergas–šeimininkas, nurodydama išeivių kaip anoniminių svetimkūnių statusą. Tarsi atkartodami postkolonijinių šalių vergystės temą, baltų išeiviai

³⁶ Plačiau žr.: Almantas Samalavičius, „Kas bijo postkolonializmo studijų“, *Kultūros barai*, 2008 nr. 3.

³⁷ *XX amžiaus literatūros teorijos: Antologija*, parengė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI, leidinio maketas.

darbo rinkoje bent iš pradžių tapdavo juodadarbiais³⁸. Daugelis jų gyveno sąlygomis, kuriomis kūryba buvo tik marginali užsiėmimo sfera, o „rašytojas“ – tik formalus antraeilis profesinis žymuo. Taigi ir literatūrinio, ir neliteratūrinio lauko atžvilgiu išeiviai iš pradžių visiškai beteisiai – pasmerkti lemties, kad gimė „antrarūšėse“ Baltijos šalyse. Į darbą čia buvo priimama ne pagal talentą ar kilnę, o pagal raumenų jėgą, atsižvelgiant į tai, kiek išeivis naujoje šalyje bus pajėgus nudirbti. Kraštutinę prievartą ir kūno paniekimą romanų veikėjai patyrė kare, kur buvo priversti paklusti politinės galios mechanizmams. Kare patirtos kūno kančios ir į pirmą planą iškilę kūniškieji išlikimo parametrai suspendavo dvasios poreikius. Patekusieji į naujas rezidencijos šalis bandė „išversti“ save į naują kultūrą, bet kaip yra pabrėžusi naujoji emigrantė Dalia Staponkutė, lietuvių kalbos žodis „versti“ yra itin talpus, nes jis slepia ne tik vertimo, bet ir prievartos konotaciją³⁹. Veikiamas tarpkultūrinių sąveikų formuojasi naujas subjektas, kuris iš esmės nebėra tapatus nei buvusiam *aš*, nei *kitam*, todėl ima vyrauti sąveikų skatinamas kismas, decentralizacija, tapatybės hibridiškėjimas. Stengsimės nesuvesti visko į dichotomijų rinkinį (kitaip nei Cidzikaitė, knygos ašimi pasirinkusi *savas/kitas* opoziciją ir taikiusi kūrinių analizei stereotipų teoriją), bet atskleisti pereinamumo, persiliejiimo niuansus, kadangi individai skiriasi vieni nuo kitų, skirtinga jų praeitis, laisvės ir individualumo išsaugojimo mastai, jau nekalbant apie įvairuojančią rezidencijos šalių aplinką.

Pripažindamas, kad nėra pastovių tapatybių, visos jos yra slankios, Bhabha įdiegė „trečiosios formulavimo erdvės“ (*third space of enunciation*) sąvoką. Tai

³⁸ Lietuvių ir latvių išeiviai dirbo baldų fabrikuose, metalo apdirbimo įmonėse, ligoninėse ir sanatorijose, namų ūkiuose, medvilnės ir kukurūzų plantacijose, samdėsi žemės ūkio darbininkais pas fermerius (Valdemaras Karklinis), statybos firmose, miško pramonėje, prekybos įmonėse, vištų ir galvijų fermose (Janis Širmanis), pieninėse (Arturas Kaugaras), audinių ir siūlų fabrikuose (Janis Bičuolis, Kazimieras Barėnas, Romualdas Spalis), batų fabrikuose (Fabijonas Neveravičius), lentpjūvėse, geležinkeliuose (Ernestas Aistaras, Pulgis Andriušis), gumos fabrikuose (Olgertas Liepinis), anglių, aukso kasyklose (Juozas Kralikauskas, Arnoldas Apsė) ir pan.

³⁹ Dalia Staponkutė, „Egzilio fetišai“, *Kelionių antropologija*, sudarė Gintautas Mažeikis, Šiauliai: VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2004, 8.

tarpinė, pereinamoji erdvė, greičiau derybinė (*negotiation*) nei neigimo (*negation*) ir polemikinė (*agonistic*) nei antagonistinė (*antagonistic*). Tai labai svarbus teorijos postūmis, nes „trečioji erdvė“ apibrėžiama kaip erdvė, kurioje apskritai vyksta visi kultūriniai pareiškimai, t. y. kuriama kultūra. „Trečioji erdvė“ atliepia Saido „kultūrinių kraštovaizdžių tarpusavio priklausomybės“ (*interdependence of culture terrains*) sąvoką ir jo įsitikinimą, kad skirtingos kultūros formos yra būtinai hibridinės. Priimdami šį „trečiosios erdvės“ konceptą mes galime išvengti poliariškumo ir nutolti nuo problemiško binarizmo (konservatoriai-novatoriai, katalikai-liberalai), kurie paprastai formuoja išeivijos kultūros supratimą. Kultūrų sąveika pasiūlo inovatyvų vidurio kelią, atvirą kultūros apykaitai. Trečioji erdvė regima kaip kontaktų, persidengiančių sampratų ir praktikų zona dažnai tarp radikaliai asimetriškų jėgų (į tokią nelygiavertę sąveiką pakliuvo ir baltų išeiviai rezidencijos šalyse). Teoriškai bet koks egzilas yra tarsi medijas tarp dviejų kultūros sistemų, atsinešdamas savąją kultūrą ir perimdamas svetimą mąstymo būdą, taip pat skleisdamas savosios šalies kultūrą rezidencijos žemėje, bet praktiškai baltų tautos buvo pernelyg mažos fundamentaliam uždaviniui kovoti dėl kultūros erdvės ir tapti socialinėmis savo šalių ambasadorėmis; tiesa, minima, kad į Švedijos sporto gyvenimą latviai įdiegė rankinį ir krepšinį, o jų meniu pajavairino ruginę duoną⁴⁰. Kultūros pernešimas daugeliu atvejų reiškia savo gimtinės mentalinio žemėlapių plėtimą, tačiau baltų egzodo atveju abipusis prisitaikymas nebuvo įmanomas.

Bhabhos „tretinimas kaip transformacija į kitą“ (*thirthing-as-othering*) vietoje dvinario dualistinio modelio pasiūlo trinarį: tezė-antitezė-sintezė. Tretinimas įveda kritinį „kitoks nei“ pasirinkimą, kuris kyla iš pertvarkymo, dekonstrukcijos, modifikacijos, sukuriant atvirą alternatyvą – ir panašią į originalą, ir kartu skirtingą. Tretinimas sukuria savotišką „suvestinę trialektiką“,

⁴⁰ Baiba Bela Krūmiņa, „Trimdas identitāte dzīvesstāstos“, *Literatūra un kultūra: Process, mijiedarbība, problēmas*. Zinātnisko rakstu krājums, Daugavpils: Saule, 2004, 24.

kuri nėra baigtinė, bet atvira nenutrūkstančiai erdvinės patirties ekspansijai⁴¹. Baltų išeivių romanuose atspindėta gyvenamoji ir įsivaizduojama tikrovė, materialusis socialinis pasaulis bei jo interpretacija bus suvokiama ne kaip dvinarė struktūra, bet kaip erdvinė schema, įgaunanti trečiąjį matmenį, todėl stengiamasi tyrinėti tris kultūrinių sąveikų variantus. Toks trinaris skirstymas remiasi jau esamuose tyrimuose praktikuojamomis tipologijomis. Pavyzdžiui, vokiečių literatūrologė Elisabeth Bronfen taiko trinarę struktūrą, kuri, anot jos, sudaro egzilo mąstymo pagrindą. Tai emigranto sąmonės raida nuo ankstyvosios naivaus integralumo stadijos (atitiktų *antikolonizaciją*), patiriant sąmonės susiskaidymą į save ir *kitą (hibridizaciją)*, link įsivaizduojamo integralumo, kuris yra daugiau nei paprastas integralumo „atkūrimas“⁴² (*mimikriją*). Latvių kultūrologė Vaira Vykė-Freiberga irgi išskiria tris skirtingas latviško egzilinio identiteto atmainas: automatinį latviškumą, kurį įžvelgia daugiausia senosios kartos elgsenoje (sąlygiškai atitiktų mūsų išskirtą *antikolonizacijos* modelį); reaktyvinę arba priverstinę identifikaciją, kurios adeptai išoriškai supanašėja su vietiniais, bet subjektyviai jaučiasi esą tremtiniai vietinėje kultūroje (būtų *hibridizacijos* atitikmuo); sąmoningai pasirinktą identitetą, kuris dažniausiai būdingas viduriniajai ir jaunajai išeivijos kartoms (atitiktų *mimikriją*)⁴³.

Įdomu, kad socialinių mokslų, kultūrologijos, literatūros topografijos studijų pobūdis taip pat rodo linkmę į erdvines metodologijas, išerdvinimo ir išvietinimo praktikų tyrimus, sąlygotus vadinamojo erdvinio posūkio (*spacial*

⁴¹ Edward W. Soja, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford: Blackwell Publishing, 2008, 61.

⁴² Laurynas Katkus monografijoje *Tarp Arkadijos ir Inferno: tremtis Johannes Bobrowskio ir Alfonso Nykos-Niliūno lyrikoje* pasiremdamas Bronfen irgi mini analogišką trinarę schemą: išeivis gali stengtis „vaizduotėje atsikovoti prarastą rojų“, perprasminti dabartinę buvimo vietą kaip rojų arba nuolat likti „baisiame tremties tarp“ (54).

⁴³ Plačiau žr.: Vaira Vīķe-Freiberga, *Pret straumi: Runas un raksti par latvietības tēmām*, Rīga: Karogs, 1995, 58–60.

turn)⁴⁴. Jane Markus, suaktualindama moteriškojo kalbėjimo trinariškumą, vadina išėivijos moterų rašymą „trilogišku“ kaip priešpriešą Michailo Bachtino „dvibalsiam diskursui“, nes pati moters patirtis vertinama kaip ištremtis, savotiškas egzodas⁴⁵.

Egzodas disertacijoje bus traktuojamas kaip alternatyvi bendruomenė, nutolusi nuo tėvynėje vyraujančios kultūrinės krypties. Postkolonijinis rašymas visada siekia atmesti, paneigti literatūrinį kanoną. Kalbant apie egzodo literatūrą „kanono“ sąvoka įgyja naujų aspektų. Konservatoriai stengėsi prikelti tradicijas, šaknydindami naujoje šalyje atsineštinę kultūrą ir istoriją, kurias rezidencijos šalių literatūros laukas grasino nušluoti, o modernistai protestavo prieš kanonines prieškarinio tradicijas, bandė reviduoti kanoninius tekstus ir konceptus, savo kūryba steigdami antitezę tiek sovietinei okupuotos tėvynės raštijai, tiek prieškarinei. Abiem atvejais literatūra buvo vertinama dėl savo skirtumo nuo kanono, todėl ją galima laikyti savotišku kanono invariantu, plėtiniu. Marginaliniame egzodo literatūros lauke subrendęs kultūrinis elitas galiausiai tapo lygiaverte nacionalinės patirties dalimi, grįždamas į kanono centrą. Taigi rašytojai emigrantai, išbraukti iš šalies istorijos tapsmo, turi būti laikomi bendros baltų literatūros istorijos kūrėjais.

Kalbant apie išėiviją kaip atskilusią atšaką, visada iškyla istorinio tęstinumo problema. Individualiai ir kolektyviai pokarinis baltų egzodas pamažu pradėjo grimzti į fragmentuotą, beistorę būseną, nes sugebėjimo pasakoti, naratyvo praradimas sąlygoja ir paties (rašančiojo ar skaitančiojo) subjekto mirtį. Salmanas Rushdie yra pasakęs: „Nužudyk romaną, ir nužudysi visuomenę. Užmušk pasakojimą, ir sunaikinsi sielą.“ Romanas, pasak Rushdie, yra „scena, kurioje vyksta didžiausi visuomenės debatai“⁴⁶. „Aš iškeliu romaną virš kitų žanrų /.../ jis vienintelis užsiima konfliktuojančių diskursų ‚privilegiuotą areną‘ tiesiai

⁴⁴ Plačiau žr.: Vigmantas Butkus, „Literatūros topografija: (poli)metodologinės trajektorijos (Teoriniai apmatai topografinės tapatybės ir topografinės vaizduotės studijoms lietuvių literatūroje)“, *Colloquia*, nr. 21, 13–14.

⁴⁵ Jane Markus, „Alibis and Legends“, *Women's Writing in Exile*, ed. by Mary Lynn Broe, Angela Ingram, University of North Carolina Press, 1989, 270.

⁴⁶ Salman Rushdie, *Is Nothing Sacred?*, London: Granta Books, 1990, 7.

mūsų galvose. Vidinė mūsų vaizduotės erdvė yra teatras, kuris niekada nebus uždarytas; ten sukurti vaizdai sudaro filmą, kuris niekada nebus sunaikintas.⁴⁷ Romanas, apibrėžiamas kaip postkolonijinis, dažniausiai turi daug didesnę reikšmę nei vien jo turinys ar raiška. Postkolonializmas priskiria literatūrai kultūrinės tapatybės formavimo ir apibrėžimo funkcijas. Kaip tik egzodo romanas padėjo išeiviams interpretuoti gyvenimą, kurį jie dalijosi, ir apibrėžti bendras patirtis. Išeivijos publika traktavo rašytoją arba kaip tautinį informatorių, arba kaip savo patirčių įteisintoją. Esė rinkinyje *Įsivaizduotos gimtinės* Rushdie aiškiai atliepia Benedicto Andersono „įsivaizduojamų bendruomenių“ idėją, kad tautos yra įsivaizduoti dydžiai, prikelti buvimui per bendrus jose gyvenančių žmonių pasakojimus. Romano žanrui apskritai būdingas polinkis į universalijas, todėl jie net „primena didžiuosius senovės epus, kuriuose bendruomenė išreikšdavo savo kolektyvinę patirtį“⁴⁸.

Postkolonializmo literatūra kelia tarpkultūrinių sąveikų klausimą, kuris ypač aktualus ir baltų išeivių romanuose: ar turėtų būti stengiamasi rekonstruoti originalią kultūrą, ar susiderinti su vietinių prezentuojama kultūra, ar bandyti sukurti naują jos variantą, įtraukiančią abi. Romanai, liečiantys ar nagrinėjantys vieną šių aspektų, disertacijoje bus priskiriami „baltiškajai“ postkolonializmo versijai. Mūsų tikslas – iš naujo perskaityti šiuos romanus, Bhabhos žodžiais tariant, „perbrėžti ribas“ ypač fokusuojantis į socialinį diskursą, kuris juos suformavo ir išryškino tam tikrus baltiškumo aspektus. Sieksime iširti, kaip romanistai artikuluoja savo tapatybę ir persvarsto savo praeitį dabarties akivaizdoje, kaip bando atkurti, konstruoti ir identifikuoti save, aiškintis, kas jie iš tikrųjų yra, kur jų tikroji tėvynė. Taip pat domėsime, kaip literatūra įtraukia naujus įvaizdžius, peizažus ir tradicijas, seksime, kaip iš egzodo patirčių išaugęs baltų romanas mėgaujasi hibridiškumu, negrynumu, įvairiausiai susipynimais ir

⁴⁷ *Ibid.*, 13.

⁴⁸ Algis Kalėda, *Romano struktūros matmenys: literatūrinės komunikacijos lygmuo*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, 14.

transformacijomis, kurios kyla iš naujų netikėtų kalbų, kultūrų bei idėjų kombinacijų.

2.2. Trupmeninė egzistencija

Pamatinis teiginys, siūlantis metodologines disertacijos kryptis, yra šis: joks emigrantas nėra tautinis grynuolis, jis nuolat kybo tarpinėje būsenoje, dreifuodamas link vienos ar kitos vertikalės. Egzode sąmonė yra radikaliai pakitusi, nes stokoja apibrėžtumo ir atskaitos taškų. Dauguma migracijos teoretikų ir diasporos prozos tyrėjų pripažįsta, kad išeiviai netenka dvasinio ir socialinio integralumo, gyvena „nei ten, nei čia“, kad „egzodas yra lūžis laike ir perkėlimas erdvėje“⁴⁹. Ieškodami metodologinių prielaidų tirti šiai trupmeninei egzistencijai, kurioje atsidūrė lietuvių ir latvių pokario emigrantai, pamėginsime pažvelgti, kokių galimybių teikia ribinė liminalumo samprata, Andersono „įsivaizduojama bendruomenė“ ir postkolonializmo įtvirtinti hibridiškumo, mimikrijos bei nostalgijos konceptai, kuriuos visus vienija negrynumo ir tarpinio buvimo rodikliai. Sąsauką su šiomis teorijomis galima aptikti latvių išeivijos kritiko Valterio Nollendorfo ištarmėje, kad

*[t]rūkstant tikrųjų saitų, atsiminimai tampa gimtosios žemės, o tremties rašytojų bendruomenė – tautos pakaitalu. Tremtis stokoja dabarties tarp praeities ir ateities, stokoja savos aplinkos ir nepertraukto laiko. Tremtį apibūdina lūžiai*⁵⁰.

Disertacijoje iškeliamą prielaidą, kad minėtieji įrankiai genetiškai tinka egzodui tirti, nes emigrantų istorija yra slanki istorija, tapatybės kaitos, persiliejimų istorija. Pati egzodo literatūra regima kaip laikina tranzitinė fazė, nes rašytojams asimiliavusis, ji nustojama kurti tautinėmis kalbomis.

⁴⁹ Juris Rozītis, *Displaced Literature – Images of Time and Space in Latvian Novels Depicting the First Years of the Latvian Postwar Exile*, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis/Almqvist & Wiksell International, 2005, 22.

⁵⁰ Valters Nollendorfs, „Literatūra trimdā“, *Latviešu literatūras vēsture*, 3. sēj., Rīga: Zvaigzne ABC, 2001, 350.

Atmintis ir nostalgija

Ieškant prieigų egzodo romanams nagrinėti, atminties kategorija atsiduria akiratyje kaip vienas svarbesnių postkolonijinio naratyvo ir reikšmingas išvietintos asmenybės egzistencijos atributas. Ne vienas egzodo tyrinėtojas yra konstatavęs, kad nepriklausomai nuo emigranto tautybės esminis jo sąmonės komponentas yra praeitis ir jos aktualizavimas dabartyje per atmintį. Atmintis susieja žmogaus patirties elementus į visumą ir tampa kompensaciniu iševio gyvenimo turiniu – ypač vyresnei kartai ir emigracijos pradžioje – ir reikšmingu dėmeniu formuojantis migracinei asmenybei. Žmogaus gebėjimas atsiminti lemia tai, kad išėivis svetimoje šalyje vienu metu gyvena dviejose realybėse – ir naujajame pasaulyje dabar, ir gimtinėje, praeities dimensijoje. Išėivijos romanuose išryškėja įvairūs dabarties ir praeities koreliacijos variantai, maitinami prisiminimo/užmaršties dinamikos. Atmintis išreiškia ir bendruomenės vienybę, nes tai, kas išėivius vienija, iš esmės ir yra jų bendra atmintis. Toks (at)minties bendrumo poreikis, kuris galėtų įteisinti kolektyvinį atsparumą naujai kultūrai, tapo viena pagrindinių romanų radimosi ir populiarumo aplinkybių. Mūsų tikslas – patyrinėti romanuose atsiskleidžiantį veikėjų atkuriamąjį atminties potencialą, praeities įtaką dabarčiai.

Egzodo rašytojai skleidžia savo patirtį kaip traumuotos atminties pėdsaką, ieškodami istorijos ir tapatybės griuvėsiuose savo namų ir šaknų. Kasdamiesi per šituos griuvėsius jie atsiduria tarpinėje zonoje, nes visada egzistuoja įtrūkis tarp rašančiojo *aš* dabarties ir praeities, kurią tas *aš* bando užfiksuoti. Remiantis šia nuostata galima teigti, kad nors išėiviai nebegyveno prieškariniame nepriklausomybės laike, tas laikas tebegyveno juose, reiškęsi per galingus praeities įvaizdžius, kurie buvo kaip „atminties inkarai“ (Svetlana Boym). Kalbėdamas apie postkolonijinio tyrimo perspektyvas, Paulius Subačius pabrėžia, kad „postkolonijinė kritika efektyviausia tuomet, kai veikia kaip gyvosios

atminties, savosios istorijos ir tapatybės permąstymo priemonė⁵¹. Šiais orientaciniais ženklais romanų analizėje sieksime vadovautis. Mus domins nostalgija ne tik kaip individualus fenomenas, bet ir kaip „istorinė emocija“, mūsų laikų simptomas ir „įsivaizduojamų gimtinių“ ilgesys.

Nagrinėjant egzodo romanus ne mažiau parankus ir dar vienas atminties aspektas – *postkolonijinė nostalgija*, fenomenas, bendrų prisiminimų principu sujungiantis tos pačios tautos narius anapus nacionalinių, istorinių ir asmeninių sienų (šiuo aspektu romanai bus nagrinėjami disertacijos skyriuje „Antikolonizacijos modelis. Nostalgijos tipai“). Pats nostalgijos terminas registruoja „hibridizuotą“ jos prigimtį. Ši atminties rūšis nostalgijos vardu pavadinta XVII a., bet lingvistiškai nostalgija yra graikiškos kilmės žodis, kilęs iš *nostos* – „grįžti namo“ ir *algos*, reiškiančio skausmą ar ilgesį. Taigi nostalgija yra dvilypė: viena vertus, susijusi su skausmu, kad grįžti namo nebeįmanoma, kita vertus – įkūnijanti malonų atminties judesį ir galimybę prisiminti, atkurti, savotiškai grąžinti tai, kas prarasta. Tokia ambivalencijos sukuriama įtampa yra esminė postkolonijinės nostalgijos dalis. Nostalgiją tyrinėjusi mokslininkė Svetlana Boym išskiria dvi nostalgijos rūšis – *atkuriamąją (restorative)* ir *refleksyviają arba apmąstomąją*⁵² (*reflective*), kurios nėra gryni tipai, bet greičiau tendencijos, suteikiančios prasmę ir formą ilgesiui:

Atkuriamoji nostalgija ypač pabrėžia nostos ir siūlo atstatyti prarastus namus bei užlopyti atminties spragas. Refleksyvioji nostalgija mintą algia – ilgesiu ir praradimais, netobulu prisiminimo procesu. Pirmosios kategorijos žmonės nelaiko savęs nostalgikais; jie tiki, kad jų projektas yra beveik tiesa. /.../ Atkuriamoji nostalgija reiškiasi visiškai rekonstruodama praeities monumentus, o

⁵¹ Paulius Subačius, „Postkolonijinė kritika“, *XX amžiaus literatūros teorijos*, 298.

⁵² Boym sąvoką „reflective nostalgia“ daktaro disertacijoje Eglė Kačkutė verčia „apmąstomoji nostalgija“. Žr.: Eglė Kačkutė, *Motery tapatumai šiuolaikinėje britų ir prancūzų moterų literatūroje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011, 71.

*refleksyvioji nostalgija užsibūna ties griuvėsiais, ties laiko ir istorijos patina, gyvena svajonėmis apie kitą vietą ir kitą laiką.*⁵³

Daugelis pokario baltų išeivių jautė aštrią ir suprantamą nostalgiją prarastam vientisumui, mitinei gimtinės tvarkai, hierarchijai, ramiam kaimiškam gyvenimui arba jaukiai miesto (Rygos, Kauno) topografijai. Vadinasi, namai, išeivių siejami su *nostos*, daugiausia susideda iš bukoliškų kaimo vaizdinių, *žemės* ir natūralios aplinkos arba žalumoje paskendusio miesto kraštovaizdžio⁵⁴ (latv. „ainava“) kaip priešpriešos urbanistiniams megapolio landšaftams bei patirtims. Šiuo požiūriu išryškėja makromastelių ir baltiškojo pasaulėvaizdžio mikrokosmo kontrastai: „Latvijoje, tankiai apgyventoje Europoje žmonės orientuodavosi pagal kokią nors istorinę upę, legendomis apipintą kalną ar šimtmečių senumo pastatą, o begaliniuose bevardžiuose Amerikos tyruose drobe dengta brikele klaidžiodamas, pionierius gebėjo rasti kryptį tik pagal plačiojo dangaus keturias puses.“⁵⁵ Turint galvoje postkolonializmo iškeltą *nužemėlapinimo* (*unmapping*) savoką, kuri „postkolonijinės kritikos leksikone reiškia europietišku geografinių sampratų, landšafto vaizdinių atsisakymą bei šio proceso literatūrinės išraiškos tyrimą“⁵⁶, įdomu pasekti išeivijos literatūroje užfiksuotus landšaftų poslinkius bei transformacijas – pažvelgti, kaip agrarines panoramas keičia urbanistiniai landšaftai ir kaip šiuos pokyčius suvokia baltų išeivis, „kuris gali jaustis namie tiktai ten ir tada, kai gali kalbėtis su šimtamečiu morkų ravėtoju lysvėje ir suprasti, ką sako bamblys, vos siekiantis ganyklos sargiui iki ausų“⁵⁷.

⁵³ Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books, 2001, 41.

⁵⁴ Nuoseklus susidomėjimas kraštovaizdžiu, į kurio apibrėžimą, pasak vokiečių mokslininko Alexanderio von Humboldto (1769–1859), įeina reljefas, klimatas ir augalija, Europos literatūroje kilo romantizmo laikais. Tuomet susidomėta gamtovaizdžiu, kuriančiu gyvenamosios teritorijos (tautybės, valstybės) savitumą. Romantizmo laikotarpiu nacionalinis peizažas tapo vienu iš svarbiausių nacionalinio identiteto elementų. Į latvių literatūrą nacionalinis peizažas įeina su Andrejo Pumpuro (1841–1902) epu *Lačplēsis* (1888), o lietuvių – ryškiausiai atsiskleidžia Antano Baranausko (1835–1902) poemoje *Anykščių šilėlis* (1858–1859).

⁵⁵ Anšlavs Eglītis, *Neierastā Amerika*, Stokholma: Daugava, 1954, 35.

⁵⁶ Paulius Subačius, „Postkolonijinė kritika“, *XX amžiaus literatūros teorijos*, 297.

⁵⁷ Anšlavs Eglītis, *Neierastā Amerika*, 270.

Postkolonijiniame diskurse funkcionuojanti etiketė „primityvus“, kuri taikoma dažniausiai menkesnio išsivystymo kolonizuotai tautai ir joje gyvenantiems „laukiniams“, šiuo atveju netenka neigiamo atspalvio, nes simbolizuoja aiškią tvarką ir vientisumą, „necivilizuotą“, bet harmoningą kaimo (ar europietiškojo tipo kamerinio miesto) būtį. Kadangi išeiviai gyvena per atstumą nuo savo namų ir kultūros, pramanytuose, fiktyviuose „namuose toli nuo namų“ (*home away from home*), dažnai kaip artefaktą jie saugo daiktus, pasiimtus iš tėvynės ir įkūnijančius prarastos vaikystės ar jaunystės jausmą.

Nebebūdama tiesiogiai susijusi su praeitimi, nostalgija pereina į vaizduotės sferą. Ne tiek ateitis buvo miglota, kaip dažnai linkstama teigti išeivių romanų analizėse, kiek praeitis. Išeiviai negalvoja apie praeitį kaip praeitį, daugelis jų „gyvena“ toje praeityje. Taigi išeivio nostalgija kyla ne tiek iš praeities ilgesio, kiek iš trūkstamos dabarties, iš stokojamos gyvenamosios tikrovės. Galima sakyti, kad neigiamas nostalgijos aspektas – tai jausmas, jog tu ilgiesi dabarties, o praeitis iškyla kaip pramanyta užsimiršimo, eskapizmo strategija, kuri apsaugo nuo galvojimo apie dabartį ir nenoro žvelgti ateičiai į akis. Vokiečiai tokį psichinį reiškinį vadina *Heimwehkrankheit* (anglai – *homesickness*) – „gimtinės ilgesys kaip liga“, o pasak latvių rašytojo Konstantino Raudivės, „tremtis serga“. Atsiminimų injekcija bent trumpam ištrindavo išorinį emigracijos diskomfortą, atskleisdavo gyvenimo šviesiąją pusę ir suteikdavo išeiviams pusiausvyros pojūtį. Nostalgija, XVII a. traktuota kaip išgydoma klinikinė liga, disertacijoje suvokiama kita, netgi priešinga, prasme – kaip vaistai nuo esamos realybės. Šiuo atveju pritartume Vairai Vykei-Freibergai, kad tremtis „nebūtinai turi būti psichologiškai nesveika“⁵⁸, nes gyvenimas išeivijoje atveria potencialią kismo erdvę. Teigiamas baltiškosios nostalgijos aspektas buvo tas, kad nostalgiją skatinantis ilgesys skatino ir literatūrinę veiklą.

⁵⁸ Vaira Vīķe-Freiberga, *Pret straumi: Runas un raksti par latvietības tēmām*, Rīga: Karogs, 1995, 45.

Daliai išeivių buvo būdingas misijos suvokimas – nuostata, kad jų uždavinys yra tausti tikrąsias vertybes, kurias užkariautojai tėvynėse stengėsi išnaikinti, palaikyti (kad ir iliuzinę) tautos gyvastį, neprarasti ryšių su praeitimi. Jie suvokė save kaip savos tautos įgaliotinius, išrinktuosius, pasiėmusius kartu tikrąją Lietuvą/Latviją, kurią privalu išsaugoti įkūnijant jos paveikslą žodžiais, o paskui išlaikytas vertybes parvežti į Lietuvą ar Latviją. Tokiomis mesianistinėmis intonacijomis suskamba ne vieno mūsų rašytojo žodžiai:

*Rašytojo pašaukimu, tarčiau, misija, laikau tarnybą savo tautai. Žinoma, mes visi stengiamės vienaip ar kitaip tarnauti savo tautai, rašytojo tarnyba yra ypatinga tuo, kad pašaukimas paskyrė jį ko glaudžiausiai bendrauti su ja psichologiškai, sakyčiau, dvasiškai, atskleidžiant ir gal dorojant jos dvasinį veidą. Rašytojas yra tautos sielos ieškotojas ir jos dvasinio veido ryškintojas.*⁵⁹

Dažnai tokiais atvejais jaučiamas koketavimas su skaitytoju, norint pabrėžti savo statusą, ypatingumą, dvasinį pranašumą; tokia poza sukuria pagrindą deklaratyvumui ir sąstingiumi bei priešiškumą tiems, kurie nepuoselėja patriotinių nuostatų. Liberalusis sparnas savo ruožtu peikė konservatyvius už inerciją, nenorą plėtoti savo talento, tos pačios vaizdinijos ir idėjų kartotę, iš tėvynės atsineštos literatūrinės technikos tiražavimą ir pan., bet ar ta inercija nebuvo varoma nostalgijos, ar tai nebuvo kompensacinis mechanizmas – grįžti atgal, ieškoti temų ir mokytojų praeityje? Šiuo atveju gimtinė ir kanoninis kultūros substratas jiems buvo utopinė reikmė, įgyjanti sakralią reikšmę. Įsipareigojus tautiniams idealams bei skaitytojams, net ir progresyviau nusiteikusiems autoriams pasidarė sudėtinga išsaugoti autonomišką kūrybos erdvę:

Apskritai, dirbdami tik savo dabartiniams vartotojams, mes niekur nepajudėsime. Latvių skaitytojų poreikiai yra ir lieka provincialūs. Žemdirbiai, ko

⁵⁹ *Egzodo rašytojai*, „Vytautas Alantas“, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994, 21.

*norēti... Galēčiau kurti visai kitaip, bet privalau rašyti tik tokiu lygiu, kurį sugeba pasiekti mano skaitytojai. Ir pašiam tenka likti dugne.*⁶⁰

Misijos pojūtis turi ir pozityvią pusę – toks tikėjimas pašaukimu puoselėja tęstinumo, išsaugojimo idėją, be to, gimtines paveikslas (at)kūrimas suteikia galimybę atnaujinti nutrūkusias gijas – jei ne fiziškai, tai bent dvasiškai.

Kalbant apie egzodo literatūrą galima kalbėti apie viešąją, „grožinę“ baltų atmintį, kuri atsiskleidžia daugybe pasakojimų, vienijamų bendros istorijos, nostalgijos, misijos suvokimo, bendrabaltiškų įvaizdžių. Kitaip nei tikrojo postkolonializmo atstovai, kolonizuoti savo gimtosiose šalyse, baltų išeiviai buvo išvietinti, todėl galima teigti, kad namų stokojanti jų nostalgija buvo intensyvesnė nei tradiciškai suvokiama postkolonijinė nostalgija. Baltų nostalgija romanuose apskritai įgyja platesnius užmojus – tai ne tik nostalgija tėvynei, bet ir nostalgija senajam Europos žemynui, kurią dar labiau paryškina kultūriniai disonansai tarp amerikietiškos ir europietiškos kultūros. Nostalgija kultūrai ir nostalgija Europai kaip tos kultūros židiniui leidžia išplėsti nostalgijos apibrėžimą, nes europietiškumas visų pirma siejasi su civilizizuotais miestais, jų kultūra.

Liminalumas

Liminalumas – Baltijos šalių literatūrologijoje vis labiau diegiamas socialinės antropologijos terminas, kuris aktualus iš postkolonializmo perspektyvos kaip tarpinis (*in-between*) reiškiny, įvardijantis tai, kas vyksta „ant ribos“ – šiuo atveju ant skirtingų kultūrų ribos. Pirmą kartą liminalumo terminas buvo pavartotas psichologijos srityje 1884 m., bet paskui etnografo Arnoldo van Gennepo įtrauktas į antropologijos idėjų apyvartą kaip trinarė struktūra:

⁶⁰ Valdemārs Kārklīņš, „Skats Jāņa Klīdzēja pasaulē“, *Mājupceļš*. Sarunas ar rakstniekiem trimdā, Rīga: Daugava, 2003, 177.

- 1) preliminarinė fazė (atskyrimas) – mūsų aptariamajame kontekste atitiktų karą, deportacijas, pasitraukimą, DP stovyklų etapą, pereinamojo laikotarpio sumaištį;
- 2) liminalinė fazė (perėjimas) – pasklidimas įvairiose rezidencijos šalyse, socializacijos pastangos, tapatybių melanžas;
- 3) poliminalinė fazė (reinkorporacija) – susilieėjimas su vietiniais, savos tapatybės praradimas.

Etimologiškai liminalumas susijęs su lot. *limes*, reiškiančiu ribą, slenkstį, perėjimą į naują stadiją. XX a. Čikagos universiteto profesorius kultūros antropologas Victoras Turneris išplėtojo šią van Gennepo schemą kaip savo liminalumo teorijos esminį komponentą, apibrėždamas liminalią būklę kaip įtrūkį ar plyšį tarp tvarkingų pasaulių, atvirą įvairiausioms patirtims⁶¹. Liminalumas Turnerio teorijoje suprantamas kaip buvimas statusų eilės vidurio pozicijoje tarp dviejų egzistencinių plokštumų. Pereinamoji fazė yra nežinios, neapibrėžtumo, dviprasmybės fazė, kai individai egzistuoja tarpinėje pozicijoje (*betwixt and between*), nes jie nebepriklauso buvusiai visuomenei, bet dar nėra tapę ir naujosios dalimi. Tapatybė skaidosi, jai būdinga dezorientacija, dezintegracija. Liminalumas suvokiamas kaip laikinas buvimas be aiškiai apibrėžto vaidmens visuomenėje. Normaliame pasaulyje žmogus funkcionuoja kaip individas, tačiau virsmo laikotarpiu žmonės priklauso vieni nuo kitų, telkiasi, solidarizuojasi, vyrauja bendruomeniškumo dvasia. Tokias nestruktūruotas bendruomenes Turneris vadino *communitas*. Galima sakyti, kad ir išeivių bendruomenė buvo bendros veiksmų dvasios vienijama *communitas* (šiuo atžvilgiu labai primena Andersono „įsivaizduojamos bendruomenės“ sampratą). Galvojant apie lietuvių ir latvių egzodo situaciją liminalumo supratimas skleidžiasi ir įgyja literatūrinių tęsinių. Išeivį galima traktuoti kaip liminalią būtybę, kurios tapatumas pažeistas, nes jis

⁶¹ Svarbiausi veikalai liminalumo studijoms: Victor Turner, *The forest of Symbols*, New York: Cornell University Press, 1967 (ypač straipsnis „Betwixt and Between: The Liminal Period in *Rites de Passage*“) bei *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Ithaca NY: Cornell University Press, 1969.

yra patyręs esminį gyvenimo scenarijaus lūžį, o vėliau patekęs į dviejų kultūrų dialogą, tarp dviejų skirtingų kultūrinių orientacijų, kur turi atrasti ir iš naujo įtvirtinti savo vietą ir vaidmenį. Kultūros pakilimų ir krizių dinamiką tyrinėjęs sociologas Vytautas Kavolis apibūdina lūžio laikotarpį kaip kūrybiškai integracinį:

[P]o intensyvios socialinės akcijos atsiranda plyšys tarp emocijų, išgyvenimų ir socialinės tikrovės, socialinės struktūros, todėl sustiprėja poreikis vienyti senas emocijas su nauja socialine aplinka arba naujas emocijas – su sena socialine aplinka. Menas tampa labiau reikalingas kaip priemonė simboliškai sujungti socialinę struktūrą bei patirtį su emocijomis, psichologiniais išgyvenimais. Menas turįs integracinį pajėgumą simboliškai jungti tai, kas yra išsiskyre.⁶²

Knygoje *Simbolių miškas: Ndembu genties ritualo aspektai* Turneris tyrinėja alternatyvias žmonių santalkas, nors neatmeta galimybės, kad struktūruotos cikliškos bendruomenės gali patirti liminalų krizių periodą ištikus technologinei revoliucijai, meteorologinei, biologinei katastrofai ar įvykus politiniams virsmams. Baltų išėvių atveju postūmiu į liminalumą, įprastos socialinės struktūros griūtį tapo Antrasis pasaulinis karas, prievarta atskyręs baltus nuo gimtinių bei artimųjų ir deformavęs tokias socialines konstantas, kaip teisinis statusas, profesija, pašaukimas, rangas ir pan. Romanų veikėjų atmintis dažnai susitelkia ties šiuo Latvijos ar Lietuvos istorijos laikotarpiu, kuris kardinaliai keičia ir laužo kiekvieno atskiro individo, o žvelgiant platesniu mastu, – ir tautų likimus. Karas kaip teritorijų perstumdydas irgi gali būti interpretuojamas kaip liminalus, slenksčio reiškinys. Emigracijos liminalumą pagrindžia ir tremties mito tyrėja Margita Gūtmanė:

Tremtis yra archetipinė nesaugumo ir baimės situacija, šiame šimtmetyje priskirtina – greta karo išgyvenimų, koncentracijos stovyklų ir sąlygų, kai gimtąją

⁶² Vytautas Kavolis, „Nuo dailės sociologijos iki moralinių kultūrų“, *Vytautas Kavolis: Asmuo ir idėjos*, sudarė Rita Kavolienė, Darius Kuolys, Vilnius: Baltos lankos, 2000, 19–20.

*žemę užkariavo priešiškos jėgos, – prie ryškiausių ribinės situacijos kaip masinio reiškinių pavyzdžių.*⁶³

Karas romanuose atsiskleidžia ne tik kaip istorinis įvykis, bet ir kaip nacionalinės patirties, tautinio tapatumo išbandymas.

Išvietinimas, socialinių ryšių pertrūkis paprastai suvokiamas kaip neigiamas ir sekinantis lūžis, bet liminalumas (o postkolonialistų teorijose ir hibridiškumas) sociologų ir antropologų traktuojamas kaip iš esmės teigiamas reiškinys, suteikiantis bendruomenei ir individui pozityvių galių ir tapsmo perspektyvą. Pasak Turnerio, liminalumo virsmai gali būti ir pozityvūs („progresijos“), ir negatyvūs („regresijos“). Josifas Brodskis straipsnyje „Būvis, kurį vadiname tremtimi“ yra ironiškai apibendrinęs abu požiūrius, teigdamas, kad „jeigu reikėtų įvardinti rašytojo tremtinio gyvenimo žanrą, tai būtų tragikomedija“⁶⁴. Patologinis virsmo laikotarpio požymis, anot Turnerio, yra „regresijos“. Jos pasireiškia trumparegyste dabarčiai, kurią pranoksta laiko ūkanų pridengta praeitis. Psichologai regresija vadina pataloginį procesą, kai nepajėgiama susitvarkyti su savimi ar pasauliu ir griebiamasi savigynos. Turnerio modelyje virsmas apima ir teigiamą jau minėtosios *communitas* krūvį, nes suteikia naujos energijos ir originalesnio mąstymo, eksperimentavimo postūmių. Pereinamojo laikotarpio sumaištis yra palanki rašytojams, nes jie pajunta kūrybinį nerimą, bando perinterpretuoti pasaulį bei save ir rašymu ima gydyti savo psichiką (autoterapijos forma). Romano žanro pozicijų gausa lietuvių ir latvių emigracijos bibliografijose iliustruoja, kad toks energijos proveržis būdingas ir mūsų aptariamam laikotarpiui. Išeivijoje prasideda tikras intelektualinis pakilimas. Su įkarščiu vyksta literatūros institucionalizavimas – kuriasi leidyklos, aktyvėja knygų platinimas, atgyja kritinė refleksija, tampa imlesnė skaitytojų auditorija.

Romanuose karas gali būti regimas kaip virsmo chaosas, paspartinęs iniciaciją į vyrus (dvylikamečiai, keturiolikmečiai kaunasi lygia greta su

⁶³ Margita Gūtmanė, „Trimdas mīts“, *Karogs*, 1998 nr. 8, 176.

⁶⁴ Josif Brodskij, *Poetas ir proza*. Rinktinės esė, Vilnius: Baltos lankos, 1999, 134.

suaugusiais) ir į moteris, kurios gerokai per anksti įžengia į suaugusiųjų pasaulį, tapusios karo grobiu. Kūriniuose iškyla apokaliptiniai pasaulio žūties vaizdiniai, blogio triumfo vizijos, ypač romanuose *Pėc pastardienas (Po paskutiniojo teismo dienos, 1968, Gunaras Janovskis), Dvėseļu bojā eja (Dvasių žūtis, 1963, Guntis Zarinis), Nolādētās dvēseles (Prakeiktos dvasios, 1948, Konstantinas Raudivė), Pragaro pošvaistēs (1951, Vytautas Alantas), Lieptai ir bedugnēs (1961, Aloyzas Baronas)* ir kt. Ypač išraiškingai šią karo suniokoto ir okupacijos nušluoto pasaulio tragiką apibūdina Janis Veselis romane *Pa tumšām ejām (Tamsiais praėjimais, 1955)*: „Visas pasaulis atrodė staiga ištrintas. Nebebuvo nieko. Jei dar pasigirsdavo paukščių giesmė gatvės medžiuose, jie buvo atskridę iš vėlių šalies.“⁶⁵ Krikščionišką Paskutiniojo teismo dienos ar pragaro simboliką Veselis papildė etninės kultūros mentaliteto apraiškomis. Jo šalis patenka į mitopoetinės simbolikos rėmus – tai tarsi tarpinė baltiškoji požemių ir mirusiųjų pasaulio erdvė, valdoma Vėlių motės, o atskridę paukščiai – šios karalystės pranašai, kviečiantys suluošintus karius pas save. Antano Škėmos romane *Balta drobulė (1958)* irgi iškyla vėlių suolelio vaizdinys, atkeliavęs iš lietuviškų raudų ir interpretuotinas kaip baltiška mirties pasaulio versija, kur mirusiuosius anapilin palydi ne katalikiškos giesmės, o lietuvių mitinių būtybių – kaukų, žemėpačių ir lauksargių – choras. Apokalipsė romanuose įgauna ir kitoki, lokalesnį, atspalvį – gimtinės praradimas gali būti vaizduojamas kaip tolygus pasaulio žūčiai, nes emigrantas yra antrarūšis žmogus, priverstas pradėti gyvenimą nuo nulio. Rezidencijos šalyje nebetenka prasmės buvęs statusas, išsilavinimas, gimtoji kalba. Daugelyje karo romanų aptinkami karo personažai, iki neatpažįstamumo sužaloti, aklieji, luošiai, invalidai⁶⁶, vegetuojantys tarpiniame būvyje tarp gyvenimo ir mirties. Lova,

⁶⁵ Jānis Veselis, „Pa tumšām ejām“, *Latvija Amerikā*, 1955 nr. 4, cit. pagal: Dace Lūse, *Latviešu literatūra un 20. gadsimta politiskās kolīzijas*, Rīga: Valters un Rapa, 2008, 256.

⁶⁶ Pavyzdžiui, Pavilo Klano (1912–1979) romano *Rūsa (1954)* pagrindinis veikėjas Ekselencija – žmogus apdegusiu veidu, be vienos rankos ir su protezais vietoj kojų, Algirdo Landsbergio (1924–2004) romane *Kelionė (1954)* matome Weissą, kurio pusė veido nudegusi, Birutės Pūkelevičiūtės (1923–2007) *Devintame lape (1982)* – kontūzytą lagerio komendantą Makaką ir pan.

ramantai, protezai tampa tarsi kyborgiškais žmogaus tęsiniais, o mirtis vaizduojama kaip depresyviai neužbaigtas postkolonijinis perėjimo momentas. Vėlesniuose romanuose tarp gyvenimo ir mirties vegetuoja net ir sveikos prigimties žemdirbiai, netekę savo gimtosios žemės, įmesti į cementinę urbanistinę realybę ir priverstinai „prirakinti“ prie metalinių gamyklų konvejerių presų.

Liminalumas genetiškai yra pereinamoji stadija, tikrų ar simbolinių slenksčių peržengimas. Pasak Turnerio, tie, kurie pasilieka būsenoje tarp dviejų kitų būsenų, gali tapti nuolat liminalūs. Tokie samprotavimai padeda pabrėžti, jog išeivių bendruomenė egzistavo abiejose ir nė vienoje iš šių būklių tuo pat metu – t. y. plyšyje, pertrūkyje.

Kai suyra nusistovėjusi socialinė tvarka, pasaulėvaizdis ir savivaizdis, individų tapatumas netenka pastovesnių apybraižų. Pažeminimas, bedarbystė, profesinių įgūdžių devalvacija, būtinybė adaptuotis gali sugriauti žmonių integralumą. Įdomu, kad šioje situacijoje pasukama trimis skirtingais keliais – vieni išeiviai laikosi įsikibę praeities, stengiasi kiek įmanoma išsaugoti etninę prigimtį ir tautiškumą, kiti – paneigti ankstesniąją savo tapatybę ir jos vietoje nusikalti naują, priimtinesnę; tretieji patenka į klaidžias tapatumų pinkles ir bando kurti dalinius tapatumus, taip ir nesugebėdami rasti produktyvios pusiausvyros. Iš romanų analizės matysime, kuris iš šių tapatumų buvo tvaresnis, o kuris patyrė visišką nesėkmę. Tai pasakytina ir apie dalį išėivijos romanų protagonistų, kurie užstrigo nesugebėdami peržengti slenksčio, ir tai turėjo naikinančių pasekmių: vedė į fizinę (mirtis) arba psichinę (išprotėjimas) baigtį. Negalėję pasirinkti tarp dviejų tapatybių, jie žuvo. Vyraujanti tendencija visgi buvo reprezentuoti negatyvius modelius, nes ir pačioje išėivijos bendruomenėje po porą dešimtmečių trukusio pakilimo prasidėjo regresas, ji ėmė senti, atsirado išsisėmimo ir atsineštinės kultūros išėikvojimo ženklų. Postkolonialistai teigia, jog jokia visuomenė, stokojanti savos kultūros dominantės, negali išgyventi, taigi pusiausvyrai persisvėrus svetimiosios kultūros naudai, pokario egzodo literatūra

pradėjo nykti. Retais atvejais romanai siūlo sėkmingos iniciacijos naujoje visuomenėje variantą – slenkstis peržengiamas, visos trys liminalumo fazės sėkmingai įveikiamos.

Romanuose atsiskleidžia tarpiniai santykiai tarpinėse erdvėse (DP stovyklose, stotyse, traukiniuose, ligoninėse): išsiskyrusios arba išsklaidytos šeimos, gyvanašlės, nežinančios, ar jų vyrai apskritai dar gyvi, nesantuokiniai ryšiai ieškant intymumo su svetimu. Laukiamoji patalpa, tiltas, kryžkelė, įvairiausi veidrodiškumo kaip susidvejinimo efektai ir šešėlinės egzistencijos pavidalai taip pat yra būdingi išeivių literatūrai:

Žmogus, ilgai gyvenęs tremtyje, gyvenęs kaip ant tilto, jautėsis kaip kelyje ar stotyje, bet savo sieloje likęs ištikimas gimtinei, tampa klajotoju, kurį „sirenos“ balsas vis kviečia ten, kur jo nėra. Svetima šalis netampa namais, namai tampa, bent jau iš dalies, svetimi.⁶⁷

Tėvynės, identifikacijos išsaugojimas išeivių tekstuose atsiskleidžia kaip paveldėto linijiškumo išlaikymas. Daugelyje romanų moterys paneigia linijiškumą ištekėdamos už užsieniečių. Sutraukyta matrilinija pavirsta punktyru, vėl atsiveria tarpinė erdvė. Neretai vaizduojami asmenybės susidvejinimo motyvai ir įvairios trupmeninės egzistencijos būsenos: gyvenimas liminalioje „niekieno žemėje“, alkoholizmas, nemiga, būdravimas, išprotėjimas kaip tarpinis būvis tarp sąmoningumo ir sąmonės atrofijos. Egzodo rašytojai dažnai gvildena traumoto žmogaus psichinius procesus. Neurotikas, fantazuotojas, ant dviejų pasaulių ribos balansuojantis vienišas autsaideris arba ciniškas anti-herojus, išlaikantis ironišką distanciją tarp savęs ir pasaulio, yra tipiški pereinamojo laikotarpio romanų charakteriai. Jie dažnai nesugeba prisijaukinti svetimos aplinkos, paversti jos namais. Romanų herojai atsiduria *slenksčio* situacijoje, kai tenka išsirinkti priimtinausią elgesio modelį ieškant vietos naujame pasaulyje, sykiu

⁶⁷ Valija Ruņģe, „Uz tilta, ceļā vai stacijā: trimdas pārdzīvojuma atspoguļojums 20. gadsimta literatūrā“, *Uzticības rūgtā cena*, I daļa, ASV: Divsimt Eksemplāru Grāmatniecības, 1996, 93.

neprarandant savojo *aš*. Katastrofų, radikalių permainų metas žmoguje gali užmušti namų kaip stabilaus prieglobsčio įvaizdį arba jį sustiprinti.

Liminalumas atsispindi netgi žanro dimensijoje. Ypatingas dėmesys postkolonijinėje kritikoje tenka romanui, kuris dažnai nėra grynas žanrinis požiūriu, svyruoja tarp romano ir autobiografijos: „Postkolonijiniam ribų ištrynimui priskiriamas ir žanrų bei fikcinių/nefikcinių tekstų perskyros neutralizavimas.“⁶⁸ Taigi tiriant egzodo romaną iškyla įdomi problema – kaip romanuose atskirti autobiografinį tūrį nuo fikcijos. Romanų paantraštėse dažni panašūs ribiniai predikatai: dokumentinis, memuarinis, reportažinis, autoportretinis, autobiografinis ir pan. Taip pat ir jų pavadinimai rodo nestabilumo, miglotumo, susidvejinimo, pereinamumo būsenas: *Aiz septīta tilta (Už septinto tilto, Ilzė Škipsna)*, *Lieptai ir bedugnės* (Aloyzas Baronas), *Tarp dviejų gyvenimų* (Vytautas Alantas), *Sutemose* (Eduardas Cinzas), *Brėkšmės našta* (Jurgis Gliuda), *Ilūžę tiltai* (Petras Naujokaitis), *Balsis aiz tumsas, Ēnu menuets (Balsai už tamsos, Šešėlių menuetas, abu Gunaro Janovskio)*, *Tilti miglā (Tiltai rūke, Modris Zeberinis)*, *Taisām tiltu pār plašu jūru (Tiesiam tiltą per plačią jūrą, Dzintaras Suodumas)* ir pan.

Pasak Turnerio, struktūruotame pasaulyje žmonės visų pirma yra individai, turintys teises ir nuosavybę. Pereinamojo ritualo (virsmo) metu jie netenka žmogiškos svarbos, tampa „struktūriškai, jei ne fiziškai, „nematomi““⁶⁹, praranda statusą, turtą, insignijas, giminystės ryšius ir bet kokią skirtybę nuo kitų. Žmonės gali išgyventi tik susitelkę, stiprėja *communitas* reikšmė, didėja jų socialinis solidarumas. Įsitvirtinę naujame pasaulyje jie ir vėl atgauna individualumo statusą ir materialius bei socialinius jį patvirtinančius dėmenis.

Liminalumo koncepcijų taikymas ilgainiui prasiskverbė į mitologiją (visi dvilypiai gyvūnai kaip kentaurai, minotaurai yra liminalios būtybės), netgi

⁶⁸ Paulius Subačius, „Postkolonijinė kritika“, *XX amžiaus literatūros teorijos*, sudarė Aušra Jurgutienė, Vilnius: Leidykla, 2006, 297.

⁶⁹ Victor Turner, *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Rituals*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1967, 95.

populiariąją kultūrą – ypač medijų tyrimus. Išeivį irgi galima traktuoti kaip dviveidę būtybę, romėnų laiko dievo Janą, kurio vienas veidas žiūri į praeitį (gimtinę), o kitas atgręžtas į ateitį (naująją šalį). Emigrantas retai būna vientisa esybė, dažniausiai jis susidvejinęs: ir tas, kuris išlaiko savo šaknis, ir tas, kuris jas praranda. „Mes visi buvom perskelti per pusę... – rašo latvių išėivijos prozoninkė Ilona Leimanė, – Žemė pasiliko ten, prie Dauguvos, o patys – kas kur.“⁷⁰ Jai antrina Ilona Gražytė-Maziliauskienė, teigdama, kad vidurinėsios kartos išėiviai buvo „dvilypiai – dvi civilizacijos, dvi kultūros visą laiką kryžiuosios jų gyvenime“⁷¹. Toks tarpinis gyvenimas reiškiasi atskirties jausmu svetimoje šalyje tarp svetimų žmonių, vidiniu diskomfortu, o atmintis veikia kaip griaunamoji jėga, didinanti įtampą, išgyvenimų intensyvumą.

Liminaliais laikotarpiais silpnėjantis racionalumas užleidžia vietą įvairiems mistiniams potyriams, ezoterikai, simboliams, mitams; pavyzdžiui, baltų išėivių puoselėtas išvaymo iš rojaus mitas, tėvynės kaip mitinės laimės šalies vizija. Teoriškai pati išėivija turi du archetipinius – Odisėjo ir Enėjo – variantus⁷². Odisėjas grįžta į Itakę – grįžimas į laisvą ateities Lietuvą/Latviją, Enėjas ieško naujų namų, kurie atkurtų senuosius, – neapibrėžta išėivių ateitis tolimose nežinomose šalyse. Esminis skirtumas, kad keliautojas grįžta namo įgijęs naujos patirties, o egzilas taip ir lieka anapus gimtinės. Stokojant fizinės tėvynės ta gimtine išėiviui tampa amžinas judesys. Silvestras Gaižiūnas su Odisėjo mitu sieja neomitologizmą baltų išėivių literatūroje⁷³. Išėivius galima sieti su *skrajojančio olando* mitu – nepaklusniam jūreiviui buvo lemta iki pat Paskutiniojo teismo dienos blaškytis jūromis šėlstant audroms, arba *sūnaus klajūno*, kuris buvo išguitas iš gimtinės, todėl jo likimas – nuolat būti kelyje. Išėivijoje gyventis

⁷⁰ Ilona Leimane, *Dūmu topāzs. Stāsti, tēlojumi, atmiņas*, Stokholma: Daugava, 1965, 217.

⁷¹ Ilona Gražytė-Maziliauskienė, *Idėjų inventorius*, sudarė Solveiga Daugirdaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, 419.

⁷² Imelda Vedrickaitė, *Erdvės matmuo Antano Škėmos, Algirdo Landsbergio ir Broniaus Radzevičiaus prozoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, 126.

⁷³ Silvestras Gaižiūnas, *Klajojantys siužetai baltų literatūrose: Mitai. Legendos. Literatūriniai tipai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009, 19.

žmogus yra nomadas, piligrimas, keliautojas laiku, žmogus, pasmerktas amžiniems ieškojimams. Daugelis išeivių prisitaikė prie esamos situacijos, bet galutinai taip ir nepritapo – tikriems tremtiniais tremtis nesibaigė visą gyvenimą: „Tremtiniui nėra kelio atgal. Vienąkart tremtinys – amžinai tremtinys“⁷⁴, – sako Alfonsas Nyka-Niliūnas. Kita vertus, egzodas gali būti interpretuojamas pozityviai kaip prasminga ir sąmoninga dvasinė piligrimystė, judant link galimybės įteisinti savo kitybę arba jos atsisakyti. Tai pabrėžia emigranto ne tik kaip keliautojo, bet ir kaip *atradėjo* semantiką (Turneris liminalų subjektą vadina „keleiviu“ – *passenger*).

Egzodo laikotarpį apibūdina laikinumo jausmas, nes išeivio būvis kurį laiką traktuotas kaip pereinamoji būseną. Daugeliui pabėgėlių pirmieji metai atrodė tarsi nugrimzdę nebūtyje – pasaulyje, kur egzistuoja tik praeitis ir ateitis. Jie keleriems metams paliko neiškraustytus lagaminus vis tebelaukdami mitinio laivo, kuris gražintų namo. Egzodo rašytojai nušviečia kelionės dinamiškumą, nuolatinį susipakavimą ir išsipakavimą, pasikartojantį praradimą, atsigavimą ir naujus praradimus. Postkolonializmo kritikoje išeivio lemtis kartais gretinama su Robinzono Kruzo siužetu: sudužus laivui jūreivis išmetamas į krantą ir įžengia į salą – į naują nepažiną teritoriją, kur belieka kurtis nuo pradžių. Kaip Robinzonas Kruzas, taip ir baltiškoji išeivija atvertė naują istorijos puslapį kurti socialinei ir tekstinei plantacijai.

Virsmo laikotarpiais rašytojas pasireiškia kaip pranašas, žynys, sąmonės tvarkdarys, o romanai – tai tarsi magiškas užkeikimas, traumų gydymas tekstiniais užkalbėjimais. Lietuvių ir latvių egzodo romanai fiksuoja, kokią simboliką baltai pasirenka kaip savo nacionalinio tapatumo atramas. Anot Vytauto Kavolio, „[S]tiprybės šaltinis egzilyje yra savo mitologinių šaknų suradimas“⁷⁵. Lietuviams ir latviams išeivijoje būdinga orientacija į seniausius kultūros sluoksnius,

⁷⁴ Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai. 1971–1998*. Chicago: Algimanto Mackaus knygu leidimo fondas: 1999, 625.

⁷⁵ Vytautas Kavolis, *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*, Vilnius: Lietuvos kultūros institutas, 1992, 125.

pagoniškąsias kultūros formas. Akivaizdūs to pavyzdžiai – daugelyje romanų pasikartojančios Joninių, kaip tautą vienijančios, apvalančios ir gaivališkos šventės, scenos. Pačios Joninės yra liminalios – nors tai ilgiausios dienos, gamtos gajumo šventė, bet šis vidurvasario klestėjimas žymi saulės apsigrėžimą, virsmo fazę. Šventė – tai atskaitos taškas laiko slinkyje ir kasdienybės pertrūkis, ypatingas metas, kai žmogaus mintys nukrypsta nuo kasdienybės smulkmenų. Tai, kas daroma išskirtiniu metu, paprastai įgyja ženklo reikšmę, o nekasdieniškais veiksmais bendruomenė išryškina ją telkiančius vaizdinius, pabrėžia savo tapatumui svarbias vertybes. Laužas, aplink kurį būdavo šokama ratu, pinami vainikėliai ir panašios apvalumo simbolikos formos atitiko pirmąsias savos identifikacijos centrą. Joninės iškyla atsiminimuose kaip universalizuotas slenkstis į tikrąją protėvių identifikaciją, atmintį ir vaizduotę:

Atsiminimų akivaruose suliepsnojo ir užgeso Joninių ugnys, prižerdamos širdį degančių kibirkščių. Atsiminimų tankmėse pakvipo paparčiais ir žolynais /.../ Tada aš palikau vienatvės miestą Bethlehemą, ir užlipau į Eastono svetimybės kalną ieškoti kokių nors artimos kalbos garsų. Tos kalbos, kuri mane lydėjo nuo lopšio šilumos, kuri ataidėjo Vidžemės girių tankmėse, kuri įkalbėjo ir įdainavo skubrias ir gaisrias jaunystės naktis, kuri kartu su trimis smėlio saujomis įkrito į tėvo ir motinos kapą.

Aš kopiuoju į svetimybės kalną ieškoti slenkščio, už kurio galėčiau pailsinti ilgose kelionėse pavargusias kojas, ir radau slenkstį, ant kurio sėdėdama jaučiau aplink save gerybinę jaukių sienų globą.⁷⁶

Namėjo žiedas⁷⁷, išėivijoje nešiojamas kaip tautiečių atpažinimo ženklas, vaidina svarbų vaidmenį latvių asmeninėje mitologijoje. Jo glaudžiai susivijęs

⁷⁶ Rūta Skujiņa, „Es ritu – tālāk ritu!“, *Laiks*, 1951 nr. 46, 2.

⁷⁷ Namėjo žiedas – unikalus latviškas papuošalas, supintas iš trijų gijų, simbolizuojančių tris latvių etnografinės sritis – Vidžemę, Latgalą ir Kuržemę – bei jų priklausymą vienai latvių tautai. Žiedas pavadintas žiemgalių kunigaikščio Nameisio (Namejs) vardu, kuris 1279 m. iš Livonijos ordino atkovojo beveik visą Žiemgalą. Legenda pasakoja, kad prieš išjodamas į Lietuvą drauge su lietuviais kautis prieš vokiečius, jis liepęs savo juvelyrams nukaldinti žiedus ir išdalijęs juos savo artimiesiems. Su tremtimi susijusi Namėjo žiedo simbolika (norėdamas apsaugoti savo šalį

pynimas įkūnija protėvių galią (gyvybinę, karinę) ir simbolizuoja tautos vieningumą, latvių ištvermę priešinantį likimo jėgoms bei istorijos negandoms. Šį žiedą nešioja beveik išskirtinai vyrai kaip iniciacijos ritualo – berniuko perėjimo į suaugusių vyrų pasaulį – ženklą.

Ypač glaudūs baltų ryšiai su dainuojamąja tautosaka⁷⁸ lėmė, kad daina, dainavimas tapo ryškia jų identiteto dalimi ir anapus geografinės gimtinės. Romanuose reikšmingą vaidmenį atlieka dainų šventės – individus telkiantis ir nacionalinio tapatumo konstravimui svarbus renginys, kuris savo giliaja esme bei sąmonės kanalais susisiečia su pagoniška, stambeldiška apeiga. Per dainų šventes būdavo patiriamas apeiginis bendrumas – dainavimas pagal tą pačią melodiją sukurdavo ne tik dvasinio, etninio vieningumo, bet ir fizinio visų latvių simultaniškumo iliuziją. Rašytojos ir kultūrologės Zentos Maurinios nuomone, latvių dainų ir latviškosios kultūros ištakos susisiečia net su senovės graikų pasaulėjauta bei indų ritualine mitologija:

Ir mane apkabino švelni, šilta, šimtmečių senumo heliocentrinė jėga. Latvių tautai, vienai iš seniausių indoeuropiečių tautų, priklauso didžiausi liaudies dainų turtai. Šešiasdešimtyje tūkstančių saulės pripiltų, gėrio ir grožio idėjomis persmelktų ketureilių atsispindi latvių tautos idėja, taip pat kaip indų tautos dvasia Upanišadose.⁷⁹

Kaip nurodo Baltijos šalių muzikos tyrinėtojas Valdis Muktupavelas, „pagoniškumas tam tikru būdu priimamas kaip svarbus, o kartais net kaip

nuo naujų karų, Nameisis leidosi į savanorišką tremtį ir kartu su lietuviais kovojo ordino žemėse) lėmė, kad nuo XX a. 2–3 dešimtmečių šie žiedai ypač išpopuliarėjo tarp latvių išeivių.

⁷⁸ Tautinio romantizmo laikais latvių kaip dainorėlių tautos mitas pasiekė hiperbolizuotą lygį, publicistikoje buvo kuriami idealizuoti vaizdiniai, kad būti latviu reiškia dainuoti, kad dainuoja visi latviai be išimties. Nacionalinio atgimimo poetas Auseklis savo poezijoje mini Dainų motę ir glaudžiai susieja sąvokas „latvių tauta“ bei „dainavimas“, dainą pakrikštydamas dangaus dievybių dovana (Auseklis, „Par dziedāšanu un latviešiem“, *Kopotī raksti*, Rīga: A. Gulbis, 1923, 390).

⁷⁹ Zenta Mauriņa, *Mosaik des Herzens*, Memmingen: Dietrich Verlag, 1994, 15.

vienintelis ‚baltiškumo‘ matas⁸⁰. Taigi galima teigti, kad ne krikščioniškoji religija, o pagoniškumas, mitologinė, folklorinė tradicija tremtyje tampa esminiu baltų išeivių tautos dvasios principu, identiteto liudijimu ir tautinio atsparumo versme⁸¹.

Netgi skeptiškai tautinės veiklos ir parodomojo folkloro atžvilgiu nusiteikęs Antanas Škėma vertino liaudies meną kaip moderniojo meno ištakų šaltinį:

*Ne per daug kam ateina į galvą, kad lietuviškų raštų spalvų deriniuose jau buvo ir lietuviškasis fovizmas, ekspresionizmas, mondrianinis abstraktizmas, kad lietuviško smūtkelio, lietuviško žmogaus, veido ir figūros pailgame, patvariai kenčiančiame išpjaustyme slypėjo ir mėlynoji Picasso epocha, ir Gromaire neorealizmas. Kraitis gulėjo čia pat. Reikėjo ateiti ir semtis pilnomis rieškučiomis. Kai kas pasisėmė. Ir įrodė, kad lietuviškasis menas gali būti kartu ir tarptautinis menas.*⁸²

Turneris teigė, kad kultūriniai renginiai ar festivaliai (baltų kontekste atitikmuo – dainų šventės) ir kultūriniai artefaktai yra fragmentiški patirties vienetai, iškeliantys į paviršių tai, kas užantspauduota ir nepasiekiamo. Kultūriniai artefaktai – viešieji nostalgijos ženklai, ar jie iškiltų vaizdinių pavidalu kaip medis, akmuo, ar daiktiškaisiais pavidalais kaip gimtinės suvenyrai: iš namų atsivežta gintaro sagė, saujelė gimtosios žemės, medalionas, nuotrauka. Savotiško totemo, fetišo funkciją romanuose atlieka tvirti, kieti kūnai, saugantys protėvių istoriją, tokie kaip gintaras, akmuo. Akmuo turi dvigubą semantiką: jis bekraujis, bevietis, bešaknis, o sykiu simbolizuoja ir tai, kas nesužlugdoma, amžina. Be to,

⁸⁰ Valdis Muktupāvelas, „Baltų kultūros regionas: mitas ar realybė?“, *Kultūros barai*, 2005 nr. 8–9, 9.

⁸¹ Šią mintį įkontekstina Algirdas Landsbergis: „Kodėl tautosaka dar taip stipriai išsiskynijusi Rytų Europoje? /.../ Dalis atsakymo glūdi istorijoje. /.../ Tautosaka tenai tapo itin svarbi jungtis, magiškas tęstinumo siūlas. Pabaltiečiams rusų valdžioj, kaip čekams Habsburgų ar serbams turkų okupacijoje, daina, baladė, pasaka įgavo daugiau svorio negu Vakaruose, kur jos ilgainiui virto egzotiškais ornamentais. Rytų Europos tautų kovose už pačią egzistenciją tautosakos žodis virto tautinės gyvybės simboliu ir įrodymu, tuomi išlaikydamas dalį savo pirminės magiškosios galybės“ (Algirdas Landsbergis, „Ekologinė estetika Rytų Europos raštijoje“, *Metmenys*, 1973 nr. 25, 148).

⁸² Antanas Škėma, *Rinktiniai raštai*, t. 2, Vilnius: Vaga, 1994, 517.

šie amuletai koduoja išeivių patriotizmą ir etniškumą. Tokių „fosilijų“ vertė jų turėtoji yra grynai simbolinė – viena vertus, tai įsikūnijusi praeitis ir ankstesnioji tapatybė, o kita vertus – šiais gimtinės fragmentais išeivis rituališkai paženkliną savos teritorijos ribas, „prijaukina“ svetimą, o kartais net priešišką, erdvę.

Nors kultūra egzodo situacijoje išvietinama – atsiejama nuo konkrečios žemės, šalies, bet žmonių sąmonėje lieka užsifiksavę tautiniai landšafto rodikliai. Viena svarbiausių tėvynės kraštovaizdžio rekonstrukcijų – medis; baltų topografinė vaizduotė ypač ilgisi beržo, kaip labiausiai jų dvasinį substratą atitinkančio medžio: „Latviams jau tapo įpročiu priešais savo naujai įsigytą namą ar jo kieme pasodinti bent po vieną beržą.“⁸³ Tai tarsi tėvynės fragmentas, transplantuotas į naująją realybę. Ryšys su gamtos pasauliu lietuvių ir latvių kultūrose apskritai labai išplėtotas ir intymus, įkūnytas jau liaudies dainų žodžių poetikoje – kas dešimtoje latvių liaudies dainoje minima po kokį nors medį⁸⁴. Kita vertus, baltų išgyvenama nostalgija beržui interpretuotina ne tik tiesiogiai, bet ir mitologinio pasaulio sandaros modelio bei jo simbolikos elementų kontekste. Šventieji medžiai paprastai žymėdavo dviejų šventų erdvių ribą, taigi namų prieigose svetimoje šalyje pasodintas medis galėtų būti simbolinė skirtis tarp savojo – tėvynės ir svetimojo – rezidencijos šalies pasaulio. Beržas simbolizuoja ir vertikaliojo tridališkumo *erdvines* koordinates (lapija – dangų, vidurinė dalis – žemę, šaknys – požemį)⁸⁵, ir *temporalines* koordinates (praeitis–dabartis–ateitis)⁸⁶, tad ir simboline prasme beržas ypač reprezentatyvus medis liminaliai egzodo situacijai. Daugelyje romanų beržo įvaizdis toks universalizuotas, kad traktuotinas kaip gyvybės, pasaulio ašies, pasaulio medžio simbolis. Tai tarsi baltiškasis Rojaus sodo provaizdis svetimame pasaulyje, tobulos pasaulio tvarkos mitologema ir apibendrintas tautinio vieningumo ženklas:

⁸³ Rūta Skujiņa, *Sirds dzīvo no niekiem*, Ņujorka: Grāmatu draugs, 1963, 39.

⁸⁴ Janīna Kursīte, *Mītiskais folklorā, literatūrā, mākslā*, Rīga: Zinātne, 1999, 178.

⁸⁵ *Ibid.*, 182.

⁸⁶ *Ibid.*, 187.

*Žvelgiu į neramiai drebančias palmių galvas – jos dreba net tada, kai atrodo, nėra jokio vėjelio – ir nežinau, kodėl man, šioje vienišoje mėnulio šviesoje žvelgiant į palmių viršūnes, norisi galvoti apie beržus. Ne apie kokius nors kitus medžius, bet būtent apie beržus. Pajuntu, kaip viduje darosi šilta ir ima mausti kažkoks tolių ilgesys, tolių, kurių negaliu pasiekti. Šiomis mėnesienos naktimis aš mintimis siunčiu sveikinimus draugams ir brangiems žmonėms visame pasaulyje: Latvijoje, Sibire, Vokietijoje, Švedijoje, Anglijoje, Prancūzijoje, Belgijoje, Australijoje, Argentinoje, Brazilijoje, Venesueloje, Kanadoje...*⁸⁷

Turnerio aprašytu atveju „iniciacijos ritualo pabaigoje inicijuotųjų laukia gatavi tapatumai: jiems suteikiami nauji vardai ir pareigos, teisės, savivoka ir pojūtis, kad priklausai suaugusiems genties nariams“⁸⁸. Liminalumo modelį galima pasitelkti *bildungsromano* tyrimams, nes jis įkūnija virsmo periodą – veikėjai iš vieno dvasinio/psichologinio rolės (naivus, nesubrendęs, vienišas) pereina į kitą (išmintingesnis, subrendęs, vedęs/ištekėjusi). Tačiau postkolonializmo atveju šis *Bildungs* modelis yra ironiškai iškreiptas ir automatiškai neįvesdina į naują sąmonės būseną, nes trauminės patirtys, pažeidusios kūną ir psichiką, trukdo peržengti šį slenkstį, sėkmingai pereiti iniciacijos procedūrą⁸⁹.

Išivių bendruomenę panašiai kaip ir Turnerio *communitas* vienijo bendros vertybės, idealai ir priklausymo bendruomenei jausmas. Taikant Turnerio pasiūlytą modelį, egzodą kaip marginalinę, uždara bendruomenę, patyrusią liminalų karo chaosą, irgi galima laikyti slenkstišku dariniu, alternatyvia struktūros forma kaip ir Turnerio *communitas*.

⁸⁷ Valdemārs Kārklīņš, „Skats Jāņa Klīdzēja pasaulē“, *Mājupceļš*. Sarunas ar rakstniekiem trimdā, Rīga: Daugava, 2003, 165.

⁸⁸ Elemér Hankiss, „Virsmas ar virsmai: Vidurio Rytų Europos transformacija 1989–2007 m.“, <http://www.eurozine.com/articles/2007-12-04-hankiss-lt.html>, žiūrėta 2011 kovo 12.

⁸⁹ Šiuo aspektu apie pokomunistinę literatūrą yra rašiusi estų literatūrologė Piret Peiker straipsnyje „Post-communist Literatures: A Postcolonial Perspective“, <http://www.eurozine.com/articles/2006-03-28-peiker-en.html>, žiūrėta 2011 birželio 5.

Hibridiškumas

Postkolonializmo teoretikas Homi Bhabha perėmė liminalumo sąvokos konceptualųjį pradą ir aiškino liminalumą kaip tarpinę būseną tarp dviejų fiksuotų tapatybių, suteikiančią kultūrinio *hibridiškumo* galimybę. Biologine metafora pagrįstas hibridiškumo terminas yra vienas iš sudėtingiausių ir labiausiai diskutuojamų postkolonializmo konceptų, su Bhabha⁹⁰ įėjęs į platesnę vartoseną ir reiškiantis naujų formų kūrimą dviejų kultūrų kontaktų zonoje. Viena vertus, patekę į svetimą aplinką išeiviai patiria kultūrinį šoką, bet kita vertus – tai lengviausias būdas identifikuoti save pagal kontrastą su kitu. Kai liminalumas atsiveria kaip potenciali transformacijų erdvė, jis pereina į hibridiškumą. Tai tapatybių maišymas, kryžminimas, išvedant tarpkultūrinį hibridą. Postkolonialistai hibridiškumo terminą grindžia Michailo Bachtino balsų polifoniškumo idėjomis. Bachtinas iš pradžių vartojo šią sąvoką abibūdinti daugiabalsei kalbai, vėliau ir apskritai daugiabalsiams naratyvams. Postkolonializmas suteikė terminui naujų prasmės niuansų – Bhabha apibūdina hibridiškumą kaip kitą „paneigtą“ pažinimą, kuris įeina į dominuojantį diskursą ir sukeistina jo galios pamatą. Galiausiai hibridiškumas tapo teorijos atsinaujinimo akstinu, vadinamuoju „postkolonijiniu posūkiu“ (*postcolonial turn*) arba „migracijos posūkiu“ (*migrant turn*). Siekdami pabrėžti kultūrų susimaišymą kaip pozityvią sintezę, kai kurie teoretikai apskritai kritiškai žiūri į senąją egzodo (*exile*) paradigmą, kuri esą buvusi iškalbinga ankstesniųjų emigrantų kartų patirtims. Rimas Žilinskas yra rašęs:

*Homi Bhabhos terminais, raginčiau daugiau mąstyti /.../ apie hibridiškumą, kuris iš esmės komplikuoja pokolonijinio individo identiteto diskusijas supaprastintais nacionalizmo, patriotizmo bei kultūrų „grynumo“ terminais.*⁹¹

⁹⁰ Plačiau žr.: Homi K. Bhabha, „Cultural diversity and cultural difference“, *The Location of Culture*, London: Routledge, 1994.

⁹¹ Rimas Žilinskas, „Violeta Kelertas, *Baltic Postcolonialism*“, *Baltos lankos*, 2007 nr. 27, 204.

Iki postkolonijinio posūkio hibridiškumas dažnai turėdavo negatyvią konotaciją. Billas Ashcroftas, Homi Bhabha pirmieji pristato hibridizuotą prigimtį kaip teigiamybę, ima kalbėti ne apie vienos kultūros sunaikinimą, nutildymą, bet apie dvipusę proceso prigimtį, jo poliariškumą ir produktyvią įtampą, egzistuojančią tarp sąveikaujančių kultūrų⁹². Išvietinimas praplečia galimų gyvenimo formų sampratą ir gali būti paverčiamas privilegijuota padėtimi. Panašiai ir daliai baltų išėivių tarpkultūrinė savęs kūrimo, atkūrimo ir konstravimo įtampa tapo kultūriniu postūmiu. Kad prarandant yra įgyjama, pritaria ir lietuvių filosofas Juozas Girnius, teigdamas, jog „kova su nutautimu turi pozityvių pastangų prasmę, nors pats nutautimo žodis ir yra neigiamos formos. Kovoti su nutautimo grėsme – tai visų pirma ne išlaikyti, o kurti“⁹³. Hibridiškumas padeda pabrėžti, kad kultūros negali būti monolitinės ar turėti nesikeičiančių bruožų, o žmogus negali būti kultūriškai neutralus (toks požiūris atitaria Zentos Maurinios nuostatai, kad nė viena kultūra nesivysto pati iš savęs, iš savo tautos savitumo). Tarpkultūrinis susidūrimas išgelbsti nuo formų stagnacijos ir veda prie formų sintezės – taigi transformacijos pažado. Teoriškai transformacija įvyksta, kai visos opozicijos suvedamos į sąjungą. Gali būti labai įvairių hibridiškumo registrai – nuo lengvo susimaišymo iki labai agresyvių kultūrinio susidūrimo formų. Hibridiškumas, svarbus postkolonijinės ir šiuolaikinių migracijos romanų analizės aspektas, yra vienas iš svarbiausių šios disertacijos terminų. Egzodo romanų kontekste prasminga kalbėti ne apie hibridiškumą apskritai, o jį diferencijuoti į kalbinį (lingvistinį), literatūrinį (literatūrinės raiškos) ir kultūrinį, etninį (mentalitetų) hibridiškumą.

Kalbinis hibridiškumas romanuose pasireiškia kaip svetimų kalbos elementų skverbtiis į romanų veikėjų kalbą. Kai kuriuos rašytojus apninka

⁹² Antano Maceinos vizija irgi buvo kultūrų sintezė, kuri vyksta ne pasisavinimo, bet pasigelbėjimo svetimomis įtakomis keliu (plačiau žr.: Antanas Maceina, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1991, 431).

⁹³ Juozas Girnius, *Tauta ir valstybė*, Chicago: Į laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1961, 162.

lingvistinės asimiliacijos baimė – nerimaujama, kad lietuvių ar latvių kalba iš viso išnyks: tėvynėse bus kalbama tik rusiškai, o išeiviai ilgainiui perims rezidencijos šalių kalbinį kodą. Rašytojai, turintys pasirinkimą, yra linkę kurti kalba, turinčia didesnę rinką. Svetima kalba sunku išsakyti niuansuotai, išreikšti giliausius asmenybės sluoksnius ir jausenas.

Literatūrinis hibridiškumas (naratyvinės formos hibridiškumas) reiškėsi lanksčiu ir atviru romano formatu. Romanas tapo vienu iš būdų (po periodikos), kuriuo lietuviai ir latviai pradėjo kolektyviai patirti nacionalinio, kultūrinio identiteto jausmą išeivijoje. Škėmos *Balta drobulė* arba Škipsnos *Už septinto tilto* yra chrestomatiniai pavyzdžiai, kaip romanas gali sujungti tradiciniam pasaulėvaizdžiui įprastą vaizdinį (kaukai, žemėpačiai, aukso tiltas) ir modernų savirefleksyvų pasakojimą į vientisą naratyvinį junginį. Tokie romanai gali būti laikomi literatūrinio hibridiškumo pavyzdžiais. Savikolonizacijos (iš dalies ir hibridizacijos) modelių atstovai priima kultūrinį hibridiškumą kaip būdą kurti naujas menines formas ir plėtoti naujas idėjas.

Etninis hibridiškumas būdingas maišytos prigimties personažams, kurie savo mišrią kilmę suvokia kaip užterštą, pažeistą genofondą, bet baltų romanuose toks atvejis aptinkamas retai, dažniausiai veikėjų hibridiškumas susijęs su geografine kilme ir išvietinimu. Jie hibridizuojasi blaškydamiesi tarp ištikimybės etninėms šaknims (nostalgijos) ir vietinių papročių mėgdžiojimo (mimikrijos). Hibridiškumo samprata bus konkretizuojama romanų analizės skyriuje „Hibridizacijos modelis“.

Mimikrija

Mimikrija postkolonijinėje literatūros kritikoje taip pat dažniausiai siejama su Bhabhos vardu⁹⁴ ir apibūdina reiškinių, kai kolonizuotos visuomenės nariai

⁹⁴ Plačiau žr.: Homi K. Bhabha “Of Mimicry and Man: The ambivalence of colonial discourse”, *The Location of Culture*, London: Routledge, 1994.

mėgdžioja, varijuoja ar iškraipo dominuojančios kultūros atstovų kalbą, vertybes, kultūrinės laikysenos ir kodus, netgi aprangą, norėdami įtikti vietiniams (t. y. kolonizatoriaus siekis prilygti kolonizatoriui). Rezultatas nėra reprezentacija – tai greičiau blanki kopija, kuri gali būti gana grėsminga, nes mimikrija yra labai arti pašaipos – ji gali pasireikšti kaip mėgdžiojamo objekto ar subjekto parodija. Mimikrija yra dar vienas ambivalencinio santykio tarp kultūrų pavyzdys, pagrįstas įvairiomis dvilypumo formomis, pakartojimu, nes kol kaukė virsta savastimi, ja visada užmaskuojama tikroji tapatybė. Pasak Bhabhos, mimikrija ženklina ironišką kompromisą „beveik toks pat, bet ne visai“⁹⁵ (*almost the same, but not quite*).

Mimikrija pasireiškia ten, kur iškyla išsivio noras egzistuoti užuot vegetavus, ištrūkti iš praeities gniaužtų ir gyventi dabartyje. Tačiau mimikrijos specifika yra ta, kad ji greičiau pakartoja, nei reprezentuoja, ir šiame pasikartojimo akte pasimeta originalumas, o centriškumas decentralizuojamas. Tai, kas lieka, pasak Bhabhos, tėra pėdsakas, negryna, dirbtinė, iš antrų rankų perimta tapatybė. Mimikrija dažnai suvokiama kaip gėdingas, oportunistinis modelis, todėl žmogus, praktikuojantis mimikriją, t. y. mėgdžiojantis svetimus papročius bei elgseną, dažniausiai atstumiamas kitų tos pačios grupės narių kaip prisitaikėlis, kopijuojantis tuos, kurie turi galios, kad pats tos galios įgytų. Įdomu, kad baltų romanuose beveik niekas nevaizduoja savęs kaip pozityviai mėgdžiojančio – tai visada iš šono stebima ir neigiamai vertinama kieno nors kito veikla.

Mimifikuotame pasaulyje nebelieka autentiškos, originalios, grynos kontroliuojančios jėgos – viskas užkrečiama griaujamąja imitacijos galia, kuri sąmoningai arba ne fetišizuoja kolonizatorius. Kita vertus, mimikrija gali demaskuoti galios paraiškų dirbtinumą. Išsiviai, mėgdžiojantys vietinius, gali atskleisti, kokie tie kodai iš tiesų yra seklūs arba perspausti: „Visai nedaug

⁹⁵ *Ibid.*, 91.

perdeda tie, kurie (geranoriškai) pasišaipto, kad mes esam amerikietiškesni už pačius amerikiečius.“⁹⁶ Analizuojant romanus skyriuje „Savikolonizacijos modelis. Mimikrijos pavidalai“ bus parodyta, kaip mimikrijos konceptas gali būti taikomas išsivieškos personažų tapatybės poslinkiams atskleisti.

Baltų išsivieška kaip „įsivaizduojama bendruomenė“

Ankstesniame skyriuje bandėme rasti strategijas kultūriniam kismui ir tarpkultūrinėms sąveikoms aprašyti, o šiame pabandydysime pažvelgti, kaip identiteto formavimąsi veikia priklausymas tam tikrai grupei, bendruomenei. Kavolis teigia: „Bendruomenė – žmogaus ir egzistencijos tarpininkė apskritai“, nes „[p]ro konkrečią bendruomenę, susidedančią iš žmogaus santykių su žmonėmis, išvelgiame visų žmogui reikšmingų daiktų universumą.“⁹⁷ Svarbus žmogaus tapatybės dėmuo yra ryšys ir su didesne bendrija – tauta, kuri lemia priklausymą vietai, žmonių santalkai, paveldui, kalbinei grupei, kultūrai ir papročiams. Sąvoka *tauta*⁹⁸ baltų kalbose dabartine prasme buvo pradėta vartoti XIX a. antrojoje pusėje, tautinio atgimimo laikais, kai iškilio poreikis nacionalinio identiteto sąvokas nusakyti abstrakčia kalba; žodis „tauta“ (latv. t. p. „tauta“) buvo nacionalinę priklausomybę ženklinanti sąvoka ir vienas pagrindinių bendrystę nusakančių terminų (greta bendruomenė, visuomenė ir pan.). Pasak Vairo Vykės-Freibergos, „[I]atviai turi ilgą tautinės egzistencijos istoriją, bet trumpą tautinės sąmonės istoriją“⁹⁹. Latvių ir lietuvių tautinei sąmonei dar tik šiek tiek daugiau nei šimtas metų, o ir tą trapų tautinį identitetą istorijos jėgos nekart mėgino palaužti,

⁹⁶ Valdemārs Kārklīņš, „Nemiera dzejnieks“, *Mājupceļš*. Sarunas ar rakstniekiem trimdā, Rīga: Daugava, 2003, 184.

⁹⁷ Vytautas Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, 96.

⁹⁸ Dar XVIII a. žodis „tautietis“ latvių folklore vartotas tik daugiskaitos forma ir reiškė svetimą gentį, todėl turėjo neigiamą prasminį krūvį. Tautosakoje funkcionavo žodis „laudis“, reiškęs „laisvieji žmonės“, bet nacionalinei tapatybei nusakyti jis irgi netiko. XIX a. pirmą kartą buvo praplėstos tautos apibrėžimo semantinės ribos, „latvių tauta“ ėmė reikšti nacionalinę bendruomenę ir įgijo teigiamą reikšminį atspalvį.

⁹⁹ Vaira Vīķe-Freiberga, *Pret straumi: Runas un raksti par latvietības tēmām*, Rīga: Karogs, 1995, 56.

sunaikinti, todėl ypač aktualu pažvelgti, kokia trajektorija ir kiek laiko tęsėsi baltų tautų egzistencija anapus teritorinių ribų, ką reiškė būti lietuviu ar latviu Švedijoje, Anglijoje, Australijoje, JAV, Kanadoje *etc.*

Savo chrestomatinėje knygoje *Įsivaizduojamos bendruomenės* apie tautos ir nacionalizmo sampratą Benedictas Andersonas apibrėžia tautą kaip kultūrinį konstruktą, žmogaus pastangomis sukurtą mentalinę struktūrą. Tai tarsi mitinio vienio kūrimas iš daugybės paskirų geografiškai nebūtinai susijusių individų¹⁰⁰. Pasak Andersono, tauta ir identitetas prasideda nuo mikrostruktūrų – savojo kaimo, šeimos, kaimynų ir artimiausių draugų, bet pamažu juda tolyn nuo šio branduolio, išscentruoja ir įgyja etnocentrinę perspektyvą. „Įsivaizduojama bendruomenė“ skiriasi nuo tikrosios, nes yra abstraktus asociatyvus darinys. Ji nėra pagrįsta kasdieniu bendravimu, jos nariai jaučia ne tiesioginį, o mentalinį ryšį su kitais nariais, etninę, kalbinę, kultūrinę priklausomybę savo tautinei grupei. Andersono tautos definicijoje galima išvelgti panašumų su lietuvių filosofo Juozo Girniaus teiginiu, kad

*[f]ormaliai tautos apibrėžčiai kraštas nepriklauso, nes tautą sudaro patys žmonės, o ne vieta, kur jie gyvena. Nors tauta turi savo gyvenamą kraštą, bet jos egzistencija nėra su kraštu nelygstamai susieta. Tauta nenustoja egzistavusi, iš vieno krašto persikeldama į kitą.*¹⁰¹

„Įsivaizduojamos bendruomenės“ turi sąvokų porininkių – tai postkolonializmo kritiko Edwardo W. Saido „įsivaizduojamos geografijos“ (*imagined geographies*), klasikinio postkolonializmo rašytojo Salmano Rushdie „įsivaizduotos gimtinės“ (*imaginary homelands*) ir vokiečių literatūros bei kultūros tyrinėtojos Sigrid Weigel „įsivaizduojamos topografijos“ (*imaginäre Topographie*). Kadangi vienu iš šio darbo teorinių įrankių pasirinkome nostalgijos

¹⁰⁰ Plg. lietuvių filosofo Stasio Šalkauskio prielaidą, kad „tauta yra sutelktinis individas“ (Stasys Šalkauskis, „Dviejų pasaulių takoskyroje“, *Raštai*, t. 4, Vilnius: Mintis, 1995, 19).

¹⁰¹ Juozas Girnius, *Tauta ir valstybė*, Chicago: Į laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1961, 130–131.

sąvoką, šiame kontekste būtina aktualizuoti ir terminą „įsivaizduojama praeitis“¹⁰² (*imagined past*). Šių sąvokų pirmasis sandas „įsivaizduotos“ ar „įsivaizduojamos“ pabrėžia fikciškumą, visuotinę vaizduotės galią, bet nepaisant to, kad gimtinė dažnai iškyla išėivių romanuose kaip „idiliškas chronotopas“ (Bachtino terminas), tai nėra išgalvotos vietos – jos turi ryšį su geografiškai egzistuojančia tėvyne. Tačiau būdas, kuriuo ši geografinė vieta patiriama, yra visiškai kitoks: ji patiriama ne tiesiogiai, bet per atstumą – atmintį ir vaizduotę. Tai reiškia, kad išėivių tapatybė nebuvo atsinešta kaip visetas iš gimtinės į rezidencijos šalį; ji buvo aktyviai kuriama ir perkuriama identifikuojantis su tėvyne. Jurio Ruozyčio monografijoje latviškumas irgi suvokiamas „kaip konceptas, kaip kultūrinė tapatybė ir politinis vienetas – kaip dvasinė gimtinė“¹⁰³. Klasifikuodamas tremtyje susiformavusius erdvės modelius, mokslininkas konstatuoja, kad susikuria „naujas nepasiekiamas erdvėlaikis, visiškai atskirtas nuo kasdieninės latvių emigrantų erdvės, bet gyvybiškai svarbus ir turintis lemiamos įtakos jų mintims bei gyvenimams“¹⁰⁴.

Anot Andersono, tauta yra komuna, kurios nariai niekada nepažinos vieni kitų asmeniškai, jie gali gyventi visiškai skirtingose geografinėse zonose, bet jaučia archetipinį solidarumą su savo tautiečiais, vidinę bendrystę, ryšį su tėvų žeme. Žmonės gali turėti asmeninį identitetą, taip pat identifikuotis su vietine „tauta“, kurios žemėje įsikuria, bet vis tiek jaustis savo šalies, konkrečios vietos, turinčios tam tikras apibrėžtas geografines ribas Europos žemėlapyje, – šiuo atveju Lietuvos ar Latvijos – dalimi. Karo sumaištis ir išvietinimas pavertė lietuvius ir latvius ypač heterogeniška populiacija. Globali baltų išėivijos topografija (lietuviai ir latviai gyveno išsibarstę po penkis kontinentus ir dvidešimt pasaulio valstybių) pagrindžia baltų išėivių priskyrimą tokiai įsivaizduotai

¹⁰² 1989 m. buvo išleistas straipsnių rinkinys pavadinimu *The Imagined Past: History and Nostalgia*, ed. by Christopher Shaw, Malcolm Chase, Manchester: Manchester University Press, 1989.

¹⁰³ Juris Rozītis, *Displaced Literature - Images of Time and Space in Latvian Novels Depicting the First Years of the Latvian Postwar Exile*, 158.

¹⁰⁴ *Ibid.*

komunai. Dauguma lietuvių apsistojo Amerikoje, taigi kultūriškai atsidūrė už Europos civilizacijos ribų, o latvių emigrantų prioritetinėmis šalimis tapo Švedija ir Vokietija – Europos šalys. Amerikoje įsikūrusių emigrantų pasisakymai byloja, kad atpažįstamumo ir savumo poreikis dažnai įgaudavo ne tik savos šalies, bet ir visos Europos kaip kultūrinio vieneto reikšmę. Panašiai kaip Saido teorijoje Europa apibrėžia Orientą, taip baltų išeiviams Europa padėjo apibrėžti Ameriką ir kitus žemynus kaip sau priešingą vaizdinį, idėją ir patirtį, buvo jų kultūrinis konkurentas. Čia tiktų pasiremti Denys'o Hay'aus iškelta Europos – kolektyvinės sąvokos, apibrėžiančios „mus“, europiečius, kaip priešpriešą „kitiems“, t. y. neeuropiečiams, – idėja¹⁰⁵. Ne vieną kūrėją Amerikoje apniko kultūros neišverčiamumo krizė: „Europa, savoji mieloji Europa! /.../ Europoje negali būti vienišas, tai buvo tik pirmųjų tremties metų rezignacija. Vienišas esu čia [Amerikoje].“¹⁰⁶ Europoje apsistojusiems emigrantams kultūros nepažinumo laipsnis teoriškai turėjo būti mažesnis nei gyvenantiems Amerikoje, taigi ir kultūrinių sąveikų formos švelnesnės. Įsivaizduojama Europos kaip kultūros židinio idėja pasitvirtino, bet išeiviai buvo socialiai diskriminuojami. Identiteto išlaikymui nepakako vien kultūrinio europietiškumo ar to, kad Europos šalys buvo fiziškai arčiau Lietuvos ar Latvijos nei Amerika, – reikėjo rasti naują motyvaciją, kaip svetimoje žemėje išlikti tokioms mažoms etninėms grupėms. Tokios motyvacijos forma tapo sava bendruomenė. Egzodo romanai liudija, kad išeiviai stengėsi telktis ir turėdami galimybę judėti, rinkdavosi vietas, jau apgyventas latvių arba lietuvių, ieškojo tautinės kaimynystės, kūrė kontaktų tinklą su kitais tautiečiais¹⁰⁷. Atsirado bandymų suvienyti „įsivaizduojamą“ pasaulinę lietuvių

¹⁰⁵ Cit. pagal Edward W. Said, *Orientalizmas*, Vilnius: Apostrofa, 2006, 33.

¹⁰⁶ Anita Rožkalne, *Palma vējā. Literatūrvēsturiskas piezīmes par latviešu trimdu*, Rīga: Pētergailis, 1998, 13.

¹⁰⁷ Ryškiausiai iš latvių rašytojų latviškosios aplinkos trūkumą jautė Ilzė Škipsna, gyvenusi Teksaso platybėse, todėl rašyti latviškai ir latvių skaitytojui tapo jos vidine reikme ir sąmoninga nuostata, nors gerai mokėjo septynias kalbas. Iliuzinius saitus su tėvynainiais ji palaikė per latvių kalbą.

bendruomenę, pavyzdžiui, įkuriant pasaulio lietuvių organizaciją, kuri turėtų vyriausybės ir valdžios funkcijas¹⁰⁸.

Viena vertus, egzodas sustiprina ir išpuoselėja tautos vaizdinį, bet kita vertus – meta jam iššūkį. Nacionalinis diskursas, kuris dažnai yra linkęs pabrėžti kultūros ir teritorijos vientisumą, linijinių tradicijų perimamumą, dabar iškeliamas anapus teritorijos. Išeivija buvo savotiška centrosoma – ląstelės dalis, egzistuojanti šalia branduolio. Savotiškas tikrosios geografinės tautos „klonas“ buvo pirmaisiais emigracijos metais Vokietijos išvietintųjų stovyklose susikūrusios autonominės bendrijos. Latvių kritikoje kaip priešprieša geografinei Latvijai jos metaforiškai vadinamos „mažosiomis Latvijomis“ (ši „mažųjų Latvijų“ fenomeną plačiau yra aptarusi Inguna Daukstė-Silaspruogė¹⁰⁹); dominuoja dvi konstrukcijos – „mazās Latvijas“ (mažosios Latvijos) ir „ārpus Latvijas“ (anapus Latvijos), kurios tarsi rodytų, kad išeiviai yra savo tautos atplaiša, skeveldra, nuotrupa. Jie stengėsi suformuoti bendruomenę, lygiavertę ir lygiagrečią tėvynei, bet ėmė judėti visiškai kita slinkties trajektorija. Išsiplėtusios tautos ribos išjudina nusistovėjusį centro supratimą ta prasme, kad kaip tik išeiviai – periferijos žmonės, postkolonialistų terminais, „perrašo“ metropolio – šiuo atveju okupuotos Lietuvos ar Latvijos – istoriją bei grožinę kūrybą.

Baltų išeivių priklausymas savo prigimtiniai tautai yra bendrumo jausmo rezultatas, užtikrinantis grupinę tapatybę. Toks požiūris turi sąsajų su latvių išeivijos istoriko Edgardo Dunsdorfo tautos definicija, pabrėžiančia ne tik etninį ir geografinį pavaldumą, bet ir individualų grupės narių sąmoningumo lygmenį. Tauta jis laiko „žmonių grupę, kuri turi bendrą kultūrą, kilmę bei istoriją ir kuri **šių bendrystę suvokia**“¹¹⁰ [pabrėžta cituojant – L. L.]. Šitoks apibrėžimas, kaip logiškai nurodo Dunsdorfas, leidžia emigrantus laikyti latvių tautos sudėtine

¹⁰⁸ Plačiau šia tema žr.: Daiva Simanavičiūtė, „Pasaulio lietuvių bendruomenės steigimas“, *Oikos*, 2008 nr. 1 (5), 63–81.

¹⁰⁹ Plačiau žr.: Inguna Daukste-Silaspruogė, *Latviešu literārā dzīve un latviešu literatūra bēgļu gados Vācijā. 1944-1950.*

¹¹⁰ Edgars Dunsdorfs, *Trešā Latvija*, Melbourne: Latvijas skautu prezidenta ģenerāļa Kārļa Goppera fonds, 1968, 178.

dalimi, jeigu jie patys tą priklausomybę yra įsisąmoninę ir pripažįsta. Aktyvus kolektyvinis gyvenimas, taip pat romanuose plėtojamos tautiškumo išlaikymo ir nutautėjimo temos skatino kiekvieną išeivį permąstyti, ką jam reiškia latviškumas/lietuviškumas ir priklausymas savajai tautai. Pasiremdamas Benedicto Andersono nacionalizmo idėja, Timothy Brennanas savo esė „Nacionalinis formos ilgesys“ atkreipia dėmesį į reiškinį, kurį jis pavadina „tautos centriškumu postkolonijiniame pasaulyje“¹¹¹. Brennanas pabrėžia, kad romanas iškilo greta laikraščių kaip kultūros produktas ir suvaidino programinį vaidmenį kuriant konceptualią tautos erdvę:

Ne kas kita, o romanas istoriškai lydėjo tautų iškilimą, objektyvuodamas ne vieną, bet daugelį nacionalinių gyvenimų ir mėgdžiodamas tautos struktūrą, aiškiai apribodamas kalbą ir stilių maišatį. Socialiai romanas prisidėjo prie laikraščio kaip pagrindinės nacionalinės spausdintos medijos, pasitarnaudamas standartizuojant kalbą, skatinant literatūriškumą ir šalinant abipusį nesupratimą. Bet jo funkcija buvo daug platesnė. Jo prezentacijos būdas leido žmonėms įsivaizduoti ypatingą bendruomenę – tautą.¹¹²

Kita vertus, tautės, kaip įsivaizduojamais ryšiais saistomo viseto negalima laikyti nesikeičiančia abstrakcija. Dunsdorfas kėlė klausimą, prie kurios tautos dalies priskirti pokario latvių išeivius – prie egzistavusios 1920 metais? 1944? 1969? Tas pasaulis, kuriame mintyse tebegyveno dalis emigrantų, yra dingęs ir jo nebeįmanoma rekonstruoti pirminiu pavidalu. Net jei baltų išeiviams pavyko išsaugoti gryną kalbą ir kultūrą, jie regresavo, nes ėmė gyventi savo uždara gyvenimą, užsikonservavo, nutrūko jų ryšys su tikrąja – geografinė tauta¹¹³, kuri nors ir lėtai, bet po truputį keitė savo kalbos ir kultūros charakterį, etines ir

¹¹¹ Timothy Brennan, “The National Longing for Form”, *Nation and Narration*, ed. by Homi Bhabha, London: Routledge, 1990, 47.

¹¹² *Ibid.*, 49.

¹¹³ Turima galvoje didžioji tautos dalis, gyvenanti geografinėje tėvynėje.

estetines normas. Veikalo *Imperija atrašo*¹¹⁴ autoriai pasiūlė tarp Anglų ir anglų kalbų daryti skirtį, kuri žymėtų politinę įtampą tarp normatyvinio kalbos kodo, vartojamo tikrojoje šalyje, ir regioninės – kolonijinės kalbos vartosenos. Analogiškai būtų galima kalbėti apie Latvių vs latvių ar Lietuvių vs lietuvių kalbas. Gimtoji kalba svetimose šalyje tapo galimybe gyventi savo kultūrinėje terpėje, išlaikyti nacionalinį identitetą ir kultūrinę priklausomybę izoliuojantis, o sava kultūrinė terpė – patikimiausia priemone išsaugoti kalbą. Latvijos kaip teorinio mentaliniais ryšiais sutvirtinto konstrukto simboliškumą ir atribojimą nuo kartografinės Latvijos pagrindžia Dunsdorfo išskirti terminai „pirmoji Latvija“ (paskelbta 1918 m. lapkričio 18-ąją), „antroji“ arba „mažoji Latvija“ (susikūrusi Vakarų Europoje 1945 m.) ir „trečioji Latvija“, kurią suformavo iš Latvijos pasitraukę piliečiai užjūrio šalyse. Jie gyveno alternatyviai, alternatyvioje Latvijoje, todėl stengėsi suteikti naujajai bendruomenei pavadinimą, lingvistiškai įteisinti lygiagretumą geografini tėvynei ir vienalaikiško egzistavimo faktą. Pasak Andersono, „jau XVI amžiuje europiečiai įgijo keistą įprotį pavadinti atokias vietas /.../ savo kraštų ‚senų‘ toponimų ‚naujais‘ variantais“¹¹⁵.

Žinoma, tokios fikcinės bendruomenės samprata nepasižymi ontologiniu stabilumu, nes ją apibrėžia tos grupės narių saviidentifikacija. Tauta gyvena tol, kol ji save „įsivaizduoja“, todėl ji yra laikinas riboto veikimo mechanizmas (įvairūs tyrinėtojai yra nustatę, kad išvietinta tautinė tapatybė vis labiau nykstančia trajektorija gyvuoja tris kartas – apytiksliai 50 metų, o ketvirtoji karta šios priklausomybės tautai nebeįaučia).

Emigrantai įsivaizdavo save ne tik kaip konkrečios lietuvių ar latvių tautos atstovus – juos žymėjo ir tokia vienijanti rubrika kaip *išėivija*. Įvairiatautę išėivių bendruomenę kaip vienetą irgi galima laikyti įsivaizduotu dariniu, nes kiekvienas

¹¹⁴ Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin, *The Empire Writes Back: Theory And Practice In Post-Colonial Literatures*, London, New York: Routledge, 1989.

¹¹⁵ Benedict Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės*, Vilnius: Baltos lankos, 1999, 208.

bendrų patirčių principu galėjo tapatintis ir jausti vienybę su kitais išeivijos atstovais.

Egzilyje iš pradžių stengtasi sąmoningai atsiriboti nuo rezidencijos šalių aplinkos, kultivuotas hermetizmas. Nors išeiviai pamažu įsigyveno į naujas sąlygas, jie vis tiek siekė burtis, laikytis kartu kaip nacionalinė grupė, vienijama bendrumo dvasios.¹¹⁶ Buvo tikima esant kažką, kas pagrindžia fundamentalesnę ryšį nei geografinė teritorija. Rezidencijos šalis jiems buvo tarsi nuomojamas butas, kuriame galima gyventi, kol sumokėta nuoma, o tikrasis gyvenimas vyko paraleliai. Jie koncentravo jėgas sukurti nuosavą socialinį tinklą, išplėtotą organizacinę struktūrą: pradėjo veikti tautinės parduotuvės, kavinės, restoranai, mokyklos, tautiniai ansambliai, šokių rateliai ir chorai, spaustuvės ir laikraščiai, įvairiausios bendrijos, šalpos organizacijos, vaikų vasaros stovyklos, periodiškai buvo renkamosi į kultūrinius pokalbius privačiuose namuose. Tautiečiai vienas kitą ragino dalyvauti šioje veikloje, bijodami išsisklaidyti, prarasti priklausymo tautai jausmą kaip nuoseklią tradicijos tąsą. Tenka sutikti su Girniumi, kad „kova už tautinę gyvybę visada yra bendruomeninė kova“¹¹⁷. Kuriant tokią bendruomenę ir išlaikant tautiškumą kaip kultūros artefaktą buvo pasitelktos ir intelektualinės priemonės. Vienybės jausmas buvo grindžiamas bendrais literatūriniais projektais; tuo pačiu metu švenčiamos kalendorinės šventės, rengiami literatūros vakarai, leidžiama išeivių periodika ir pasirodantys grožiniai kūriniai, kuriuos vienu metu aptarinėdavo vienas kito nepažįstantys tautiečiai įvairiose žemės rutulio vietose, patvirtino ir užtvirtino tą mentalinį ryšį. Tokie socialiniai ir kultūriniai susibūrimai, taip pat neregimi ryšiai tarp tautiečių išskyla kaip atsvara kasdienei egzilio egzistencijai, galimybė pabūti su bendraminčiais, turinčiais tą pačią kultūrinę ir istorinę atmintį, bendrą pažiūrų sistemą ir patekusiais į analogišką „mažumos tarp daugumos“, „savų tarp svetimų“ situaciją. Šis virtualaus

¹¹⁶ Populiarus 1959 m. latvių išeivių šūkis – „P, P, P!“: „Pulcēsimies, priecāsimies, precēsīmēs!“ („Telksimės, džiaugsimės, tuoksime!“).

¹¹⁷ Juozas Girnius, *Tauta ir valstybė*, Chicago: Į laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1961, 163.

bendrumo faktas pakylėja tokius susitikimus į ritualo lygmenį, sukuria savotiškus lietuvių ar latvių bastionus svetimame pasaulyje: „Svetimoje šalyje išėiviuose susiformavo nauja giminūgumo ‚gradacija‘, kai giminėmis jaučiasi ne tik vieno Latvijos miesto ar valsčiaus žmonės, bet ir atvykusieji į Ameriką vienu laivu.“¹¹⁸ Kadangi kultūrinės raiškos galimybės išėivijoje buvo smarkiai apribotos geografinio išsiskaidymo, literatūra tapo savotišku kultūriniu judėjimu, ritualine praktika, siekiančia įtvirtinti vienybę. Auditorija pasidarė receptyvesnė, suklestėjo romanas¹¹⁹. Tokie pokyčiai – tai reakcija į didelę vienatvę ir emocinio bei psichologinio ryšio poreikį; nerasdami bendrininkų aplinkoje, išėiviai jų ieško per kūrybą, kuri temiškai siejo mentalinį bei fizinį pasaulį ir padidino simbolinių sąsajų tarp tautiečių galimybes. Skaitančioji bendruomenė, nors ir imaginacinė, sudarė tautinės bendruomenės embrioną, o romanas įgijo centralizuojančią prasmę kaip ženklas, kurio funkcija – būti tarpininku, skatinti komunikaciją.

Neaprėpiamais masteliais, didžiuliais atstumais ir neįprasta skuba pribloškusios naujosios rezidencijos šalys, kasdienis juodas darbas išėiviams nesudarė galimybių matytis dažniau kaip savaitgaliais. Jie gyveno išsklaidyti įvairiuose pasaulio pakraščiuose arba to paties kontinento skirtingose pusėse:

Ne vienas vargšas emigrantėlis mąsto – kaip smagu, aš dabar apsistosiu Niujorke, kur jau gyvena mano draugų. Tuščios viltys: norint aplankyti draugus, valandų valandas tenka kratyti požemio geležinkeliu arba autobusais; rygielis daug greičiau galėdavo pasiekti bičiulį Siguldoje nei niujorkietis niujorkietį.“¹²⁰

Daugeliu atvejų distanciją padėdavo įveikti ne tik poezijos eilutės ar romano puslapiai, bet ir susirašinėjimas, pranokstantis epistolinį dokumentą ir

¹¹⁸ Teodors Sīlis, „Pa varavīksnas loka ceļu“ [Vaivorykštės lanko keliu]. Saruna ar Olafu Stumbru Losandželosā, *Laiks*, 1963 nr. 93, 3.

¹¹⁹ 1962 m. išėivijos literatūros kritikas Janis Rudzytis, vertindamas gausią romanų produkciją, sakė: „Būdingiausias reiškinys yra romanų rašymo pakilimas. /.../ Net suskaičiavę tik tuos kūrinius, prie kurių verta bent truputį sugaišti, gautume 110 knygų, išėjusių per pastaruosius 17 metų. Bet bus dar kelios dešimtys romanų, kur tik išniekintas laikas, popierius ir spaudos dažai“ (Jānis Rudzītis, „Latviešu literatūra emigrācijā. 3. mainīgs līmenis prozā“, *Latvija*, 1962 nr. 48, 2).

¹²⁰ Anšlavs Eglītis, *Neierastā Amerika*, 14.

įgaunantis literatūros ir net kritikos žanro požymių. Literatūros istorikas Vitautas Kalvė per kontinento platybes laiškais kalbasi su rašytoja Ana Dagda, svarstydamas subjektyvią distancijų pajautą: „Susirašinėjant pasaulis tampa mažesnis, lengviau apglėbiamas, tiktai Latvija pasidarė tolima, be galo didelė, didesnė nei visas pasaulis.“¹²¹

Išėivijoje nebuvo nuosavos valstybės, ekonomikos, politikos, bet egzistavo tautinė kultūra. Panašiai kaip Andersonas, teigęs, kad priklausymas nacijai šiais laikais nebėra prigimtinis, taip ir Girnius manė, jog „tautai, kaip *dvasinei* bendruomenei, priklausoma ne biologine kilme, o dvasiniu į tautą įaugimu, perimant jos kultūrą“¹²². Sąlygiškai galima laikyti, kad kultūra tapo ir esmine išlikimo strategija, t. y. tremties sąlygotoje nesvarumo būklėje tarp rezidencijos žemės ir paliktos gimtosios šalies rašytojai atrado savotišką trečiąją gimtinę – kūrybą. Tokiu būdu pagrindine nacijos išlikimo sąlyga tapo ne valstybingumas ar ekonomika, o nacionalinė kultūra.

Reikia pabrėžti, kad egzode „įsivaizduojama bendruomenė“ apima ir okupuotą tėvynės erdvę, nors iš romanų ryškėja, kad ji aplankoma ir suvokiama tik daliniais, fragmentuotais būdais. Tokia bendruomenė gali būti pavadinta pseudo ar surogatine bendruomene, nes išėivis gyvena mitinės šviesos apgaubtoje praeityje, o pagrindinis visavertės visuomenės rodiklis yra laiko tęstinumas ir bendrumo kūrimas sąveikaujant su tautiečiais geografinėje šalyje.

Kaip minėta, išėiviams būdingas siekis kiek įmanoma burtis, centralizuotis, bet paradoksalu, kad latvių ir lietuvių išėiviai, nors ir vienijami bendro istoriškumo ir genetinio klodo, egzistavo kaip dvi menkai susiliečiančios „įsivaizduojamos bendruomenės“, o viena kitos jos beveik „neįsivaizdavo“, gyveno paralelius gyvenimus kaip dvi skirtingos erdvinės išvietinimo istorijos¹²³.

¹²¹ Cit. pagal Inguna Daukste-Silasproģe, *Latviešu literārā dzīve un latviešu literatūra bēgļu gados Vācijā 1944–1950*, 64.

¹²² Juozas Girnius, *Tauta ir valstybė*, 149.

¹²³ Daugelyje bendrų organizacijų, sambūrių ir leidinių dažniausiai dalyvaudavo ir estai (pvz., nuo 1970 m. ėjo bendras lietuvių, latvių ir estų humanitarinių mokslų žurnalas *Journal of Baltic*

Jei matytume visas mūsų apžvelgtas sąvokas – liminalumą, hibridiškumą, mimikriją ir „įsivaizduojamą bendruomenę“ – kaip grafinę schemą, tai Andersono „įsivaizduojama bendruomenė“ ir Boym nostalgijos samprata atsidurtų opozicijoje su likusiais teoriniais įrankiais, nes šios priegios (s)teigia – nors ir įsivaizduojamą – ryšį su sava kultūra, puoselėja tautinį integralumą, kai visi kiti minėtieji tarpkultūriškumo hierarchiniai lygmenys tą ryšį trauko, didesniu ar mažesniu mastu įsileisdami svetimą kultūrą. Kultūrinė tapatybė nėra duotybė, o egzodas tampa naujų tapatybės formų konstravimo prielaida, todėl bet kokios diasporos formos peržengia nacionalinės tapatybės ribas. Egzodas kaip nuolatinio tapsmo ir prarasties/atradimo būseną reiškia linearumo pertrūkį.

Studies; nuo 1956 m. Bostone buvo rengiamos koncertų serijos, kasmet koncertuoti kviečiant lietuvį, latvį ir estą).

3 KOLONIZACIJA KAIP KŪNO IR SĄMONĖS REPRESIJOS FORMA

„Ar egzodo literatūra turi lytį?“ – moteriškoji vs vyriškoji žiūra

Feminizmo literatūros kritikoje populiaru tezę: *Art is gendered* („menas turi lytį“). Rūpi provokuojamai paklausti: ar egzodo literatūra – taip pat? Postkolonializmo tekstuose svarbu, kas pasakoja vieną ar kitą istorijos epizodą – vyras ar moteris, ir tai ypač patvirtina moteriškosios istorijos. Kaip moteris įrašo į kultūrą moterišką patirtį, kaip jos prisistato ir kaip yra pristatomos grožiniuose tekstuose apie karą ir jo pasekmes (pokario egzodo romanuose karo tema yra viena pagrindinių) ir kokios moteriškumo (re)prezentacijos juose ryškėja? Pasitelkus latvių filosofijos profesorės Elgos Freibergos tezę, kad „prezentacija ir reprezentacija yra opoziciniai santykiai – aš pati/apie mane arba moteris/apie ją“¹²⁴ disertacijoje bandoma patyrinti moteriškos kalbės ypatumus, patirtinį žvilgsnį iš vidaus moterų kūryboje, kuri atskleidžia, kad kiekvienas regimas dalykas slepia daug gilesnius asmenybės sluoksnius ir sąmonės turinius. Postkolonijinė feminizmo pakraipa dažnai akcentuoja dvigubą moters gyvenimą – slaptą vidinį ir išorinį, diktuojamą vyriškosios tvarkos. Moterų rašytojų balsas ir yra šio vidinio pasaulio prezentacija, vertingi liudijimai iš pirmų lūpų, padedantys išsaugoti moteriškąsias karo ir pokario patirtis oficialiojoje atmintyje.

Vyro/moters priešybė tradiciškai regima kaip pavaldumo struktūra, kurioje moteriškasis sandas yra neigiama, kone bevertė instancija. Abi lytys įprastai klasifikuojamos pagal aktyvumo/pasyvumo, viešumo/privatumo, agresijos/nuolankumo, fiziologijos/proto, tylos/kalbėjimo ir pan. kriterijus. Šios psichologijoje, sociologijoje ir literatūrologijoje įsitvirtinusios konceptualiosios skirtys disertacijoje pasitarnauja kaip bendroji metodologinė atrama, suteikianti galimybę kalbėti apie karo paveiktus lyčių vaidmenis ir lyties nulemtas skirtingas rašymo strategijas. Didieji pasakojimai (romanai) irgi nėra neutralūs lyties aspektu

¹²⁴ Elga Freiberga, „Sievietė kā reprezentācijas diskurss“, *Feministica Lettica*, 2003, 73.

– jie paprastai traktuojami kaip vyriškojo subjekto kodas. Ši moteriška erdvė – įtrūkio vietos vyriškajame „didžiųjų pasakojimų“ audinyje, yra koduojama kaip kitybė, bandymas su ja konfrontuoti ir ją pažinti.

Akivaizdu, kad ir egzodo tekstuose vyriškasis kanonas pripažįstamas centriniu¹²⁵. *Egzodo literatūros istorijoje* egzistuoja disproporcija tarp vyrų ir moterų: iš dvidešimt devynių aptariamų autorių išsamiau portretuojamos vos keturios rašytojos moterys¹²⁶. Šiek tiek įtikimesnis santykis Dacės Lūsės *Latvių tremties prozoje* – keturios moterys iš vienuolikos aptariamų autorių. Yra buvę atvejų, kai norėdamos pasipriešinti vyriškosios minties dominantei arba bandydamos skverbtis į privilegijuotą vyrišką profesiją¹²⁷ moterys rašytojos maskavosi vyrų vardais, neišduodamos savo tapatybės¹²⁸; pavyzdžiui, Birutė Pūkelevičiūtė savo kūrinį *Aštuoni lapai* „Draugo“ romano konkursui siuntė beasmeniu Ignis Fatuus slapyvardžiu. Šio skyriaus tikslas – atskirai pasigilinti į *vyriškąjį* ir *moteriškąjį* karo interpretacijos modelius. Pastarasis dažnai kaltinamas situacijos supaprastinimu, sentimentalizavimu, o pačios autorės nepelnytai nurašomos į antraeilės svarbos rašytojų gretą¹²⁹.

Kalbant apie karą, tremtį, okupacijas moterų literatūrinė tradicija apskritai tampa literatūrine subkultūra, o tai deformuoja ne tik laisvą moterų literatūrinę raišką, bet ir jau parašytų tekstų recepciją. Dažnai kritikai vyrai moters knygą mato ne kaip estetinį vienetą, o kaip pačią autore, apibūdindami jos kūrinį kaip

¹²⁵ Plg. Alina Staknienė, „Moters perspektyva išėivijos prozoje“, *Metai*, 1992 nr. 7–8, 90–96.

¹²⁶ Vytautas A. Jonynas, „Kiti nepriklausomybės amžininkai beletristai“, *Egzodo literatūros istorija*, Chicago: Lituaniškos institutas, 1992, 293.

¹²⁷ Aušra Marija Pavilionienė, „Feminizmas ir literatūra“, *Feminizmas ir literatūra*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1996, 8.

¹²⁸ Dalia Striogaitė, „An Attempt to Conceptualize the Fate of Lithuanian Women Writers in Exile“, *Beginnings and Ends of Emigration: Life without Borders in the Contemporary World*, Vilnius: Versus aureus, 2005, 248.

¹²⁹ Pūkelevičiūtė, siekdama paneigti vienkryptį idėjų pasisavinimą, savo kūrybinius ir asmeninius santykius su Antanu Škėma komentuoja archyvine dokumente „Antano Škėmos puslapiai: Pro domo sua“, *Colloquia*, 2011 nr. 26, 148–170. Bandymas reabilituoti Pūkelevičiūtės kaip rašytojos savarankiškumą ir kūrinio meninę vertę, grąžinti ją į išėivijos literatūros centrą yra Loretos Mačianskaitės straipsnis „Ką Birutė pavogė iš Antano, arba dar kartą apie Pūkelevičiūtės romaną *Aštuoni lapai*“, *Colloquia*, 2010 nr. 25, 78–96.

emocinį moteriškumo standartą. „Moteriško rašymo“ etikečių nepavyksta išvengti Vytautui Kubiliui: „Pūkelevičiūtė parašė aniems metams būdingą ‚moterišką romaną‘, jausmingą, pagrįstą aštriais kontrastais, skaisčiai dorovingą, poetiškai pakylėtą ir ornamentuotą, kupiną autentiškų liudijimų ir smulkmeniško pastabumo.“¹³⁰ Tiesa, kad Pūkelevičiūtės tekstuose rūpestingai išlaikytas lyties kodas, embleminė nuostata, teigianti ne *ratio* (tradiciškai vyrišką pradą), bet *sensus* (tradiciškai moterišką pradą), ir tai kritikams vyrams iš principo atrodo nepriimtina. Išskyrus nebent Jurgį Kunčiną, priešingai kolegoms, pavadinusį Pūkelevičiūtės tekstus tvirta, vyriška, raumeninga proza¹³¹, bet irgi pasidavusį vyriško diskurso standartams – moters rašyme atpažįstama vyriško rašymo maniera vyro akimis nusipelno pagyrimo. Dar toliau žengia literatūrologas Giedrius Viliūnas, laikęs Pūkelevičiūtę populiariosios literatūros atstove, kuri nekūrybiškai naudojasi vyrų pasiekimais: „Savo žymiajame romane ‚Aštuoni lapai‘ (1956) ji rašo Mariaus Katiliškio tematika (veiksmo vieta, išėjimo motyvas primena ‚Išėjusiems negrįžti‘) ir naudoja Antano Škėmos techniką (tokia pati laiko plotmių pynė, vidiniai monologai kaip ‚Baltoje drobulėje‘).“¹³² Viliūno interpretacija leistų manyti, kad Pūkelevičiūtė tebuvo mechaniška adaptuotoja ir reproduktorė, perskirčiusi vyrų sukurtus vaizdavimo objektus ir literatūrinės technikos resursus savos produkcijos gamybai.

Patirtas karo ir emigracijų siaubas turėtų peržengti ne tik etniškumo ribas bei panaikinti tautiškumo riboženklius, bet ir sušvelninti įsisenėjusį vyriškos ir moteriškos kūrybos prioriteto ginčą. Moters patirties įtekstinimo triumfą simboliškai įtvirtina Agatės Nesaulės romanas *Moteris gintare*, kuris, pirma parašytas angliškai, paskui buvo išverstas dar į septynias užsienio kalbas (latvių, vokiečių, švedų, danų ir kt.). Kai kurie skeptikai – dėsninga, vyrai – manė, kad

¹³⁰ Vytautas Kubilius, *Birutė Pūkelevičiūtė – aktorė ir rašytoja*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004, 53.

¹³¹ Jurgis Kunčinas, „Kauno lapai, Dancigo lapai...“, *Lietuvos aidas*, 1992 balandžio 4, 6.

¹³² Giedrius Viliūnas, „Birutė Pūkelevičiūtė – alternatyvus talentas“, *Naujasis židinys*, 1996 nr. 4, 225.

pasakojimas tyčia prismaigstytas dabar ypač populiarių feministinės tematikos akcentų, kurie tarnauja kaip jaukas skaitytojams. Nesiginčysime, kad jų esama – feministinę nuostatą galėjo išprovokuoti pačios Nesaulės profesija: ji buvo XX amžiaus literatūros ir moterų studijų profesorė Viskonsino universitete¹³³.

Kaip matyti, masinėje sąmonėje įsitvirtinęs (o iš esmės įtvirtintas vyrų, pradedant dar Aristotelium ir Platonu) šampas palaiko nuostatą, jog moteris literatūroje turi būti jausminga, emocionali, pritildyta ir kukli. Paradoksalu, kad tie patys vyrai už tai dažniausiai moteris rašytojas ir kritikuoja. Atsisakydami ambicijų nustatyti alternatyvaus moteriško literatūrinio kanono ribas, patyrinėsime moterų karo romanus. Tolesnio tyrimo atspirties tašku ir motyvacinę prielaidą pasirinkome Violetos Kelertienės teiginį, kad „moters gyvenimo patirtis nei kokybe, nei svarba nesiskiria nuo vyriškos patirties ir užtat gali būti tinkama tema rimtai literatūrai“¹³⁴.

3.1. Fizinė kolonizacija

Egzodo tekstuose apie karą galima įžvelgti kūno kolonizacijos formą, kurią sąlygiškai pavadinsime *fizine kolonizacija*. Čia kolonijinės represijos pavyzdžiu tampa ne tarpkultūrinis susidūrimas, o karo prievartos diktatas. Moterų kūnai buvo atiduoti vyrų dispozicijai, o vyrų kūnai paaukoti karo mašinai, taigi sąlygiškai galima kalbėti apie abiejų lyčių kolonizaciją ir savotišką liminalų „kraujo ritualą“, kurį lietuviams ir latviams tenka pereiti nepriklausomai nuo lyties. Jei karą matysime kaip grėsmingą priešišku jėgų kovą, kurioje Baltijos šalys tebuvo aukos, o tėvynę apibūdinsime tradicinėmis tautiškumo ikonomis kaip moterį ar motiną, tai metaforiškai galima teigti, kad buvo pavergtas ir jos kūnas – Latvija ir Lietuva neteko nepriklausomybės, buvo nualintos karo ir okupacijos. Karo suluošintas

¹³³ Dar vienas moterų atsparumo ir ambicingumo įrodymas – Nesaulės motina įgijo lyginamosios literatūros daktarės laipsnį Indianos universitete būdama septyniasdešimties.

¹³⁴ Violeta Kelertienė, „*Literatūros lankai*: penkiasdešimtųjų metų ‚Enfant Terrible‘ šiandieniniu žvilgsniu“, *Kita vertus...*, Vilnius: Baltos lankos, 2006, 274.

vyriškas kūnas alegorizuoja ir tautos kūno fragmentaciją. Kulku ir sviedinių išvarpyta, tranšėjų išvagota gimtoji žemė tampa ikoniška auka ir kartu liudininke, atrodo, tarsi pati žemė, peizažas įgytų atmintį. Karo prisiminimas pasilieka išrėžtas dirvoje, įspaustas neatpažįstamai išdarkytuose subombarduotų miestų landšaftuose.

Moters vaizdavimas vyrų romanuose dažniausiai remiasi oficialiosios (vyriškos) atminties primestais šablonais, įrėminančiais moterį jos kūno „kalėjime“ ir vyro geidulių erdvėje. Kūnas tarsi atimamas iš moters ir tampa vyro prerogatyva. Moterų karo romanai gali būti traktuojami kaip išsivadavimas iš kolonijinės vyrų dominantės, bandymas dekolonizuoti savo, kaip rašytojų, pozicijas. Tokia intencija sietina su Spivak „postkolonijinio informatoriaus“¹³⁵ funkcija – atgaivinti užmirštą istoriją, ją perrašyti iš moters požiūrio taško.

Ne tik vyriškasis diktatas, bet ir biologinio išlikimo veiksniai gali pažeisti moters kūniškąjį integralumą, nes kūnas tampa vieninteliu išlikimo garantu. Pavyzdžiui, Janovskio romano *Po paskutiniojo teismo dienos* veikėja Marta, kadaise buvusi garbinga mergina, priversta užsiimti gatvės profesija: „Ji turi du pastovius. Anglų seržantas duoda maisto, amerikiečių kapitonas – degtinės ir tabako. Taip mes galim išgyventi.“¹³⁶ Vyriškumas paprastai suvokiamas kaip dominuojantis kultūrinis identitetas, tačiau romanuose kareiviai dažniausiai vaizduojami kultūriškai atsilikę, besivadovaujantys kūniškais instinktais, nevalyvi, buki ir grubūs. Ne tik meilė moteriai, bet ir meilė tėvynei sublimuojama į seksualinius instinktus. Ne viename romane iškyla kultūros (moterų) ir kareivių – barbarų, svetimųjų – antikultūros priešprieša.

Nors karo romanuose tradiciškai aukštinamas herojaus vaizdinys, atidžiau pažvelgus matyti, kad kareivio kūnas irgi kolonizuojamas, traktuojant žmogų kaip armijos statistinį vienetą, tautos nuosavybę. Kareivis tarnauja istorijos jėgoms,

¹³⁵ Gayatri Spivak, *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*, Cambridge: Harvard UP, 1999, 360.

¹³⁶ Gunars Janovskis, *Pēc pastardienas*, Rīga: Latvijas teātra fonds, 1991, 157. Toliau cituojant tekste nurodoma santrumpa *PP* ir puslapis.

kūnu tarsi „pasiaukoja“ tėvynei. Vyrai arba priverstinai mobilizuojami, arba įsilieja į kareivių gretas šaukiami pareigos balso. Tačiau iš romanų aiškėja, kad idealaus kovingojo, kenčiančio vyriškumo vaizdinys, atėjęs iš karžygių laikų, nebetenka savo pirminės prasmės, didvyriškumo patosas nuvainikuojamas, užleidžia vietą agresyvumo bei sugyvuėjimo pradams. Alfredo Dziliūmo, Gunaro Janovskio, Mariaus Katiliškio, Aloyzo Barono romanuose utėlių graužiami ir vadų niekinami daliniai veikiau primena biologinio išlikimo instinkto vejamą gaują, „mirties paradą“, kuriame patriotizmas užima vertybiškai žemesnę pakopą nei rūkalų ar alkoholio trūkumas.

3.1.1. Moteriško kūno kolonizacija

Moters anatomija kaip moters lemtis

Kare visu intensyvumu išsiskleidžia vyriškumo formulė, kuriai apibrėžti parankus Friedricho Nietzsche's apibūdinimas: darbas, karas, seksas. Vertybiškai išbalansuotoje karo erdvėje šie į vyriškumą orientuoti konceptai ima viršų ir diktuoja specifinius moterų socialinius vaidmenis, sukelia joms trauminę kaltės, gėdos, baimės, nesaugumo būseną. Politika kaip viešosios galios laukas taip pat išskirtinai vyrų sritis, visi karo veiksmai ir represijos buvo organizuoti pagal vyriškas normas. Karas tradiciškai regimas kaip herojų era, auksinis vyrų amžius, kur moteris nustumama į antrąjį planą dėl aktyvaus vyrų pranašumo. Taip pat ir egzodą linkstama regėti kaip išimtinai vyrišką sritį – „egzodas vis dar daugiausia analizuojamas ir mitologizuojamas kaip vyriškas reiškinys“¹³⁷. Savo ruožtu vyras moters akyse įgyja neigiamą konotaciją: tai vyras užkariautojas (ne tik moters mentalinių, bet ir kūniškųjų „teritorijų“), diktuojantis sąlygas ir nužeminantis moters paskirtį iki seksualinės funkcijos. Po vedybų poros gyvenimas irgi tampa

¹³⁷ Inta Miške Ezergailis, *Nostalgia and Beyond: Eleven Latvian Women Writers*, Lanham, New York, Oxford: University Press of America, 1998, 21.

tam tikra kovos arena, kurioje moteris regima kaip negatyvi, bejėgė instancija, o pergalė dažniausiai identifikuojama su aktyvumu.

Agatės Nesaulės romanas *Sieviete dzintarā* (*Moteris gintare*, 1995) ir Birutės Pūkelevičiūtės dilogija *Aštuoni lapai* (1956) ir *Devintas lapas* (1982) – vieni iš nedaugelio atminties naratyvų, išsamiai ir neretušiotai pristatančių baltų moterų karo išgyvenimų klodą iš šios lyties pozicijų. Abi knygos laikytinos ribiniu žanru tarp autobiografinio dokumento ir romano, nes perteikia identifikuojamas istorines realijas per individualių karo patirčių prizmę. Rašytojos atsižvelgė į istorinę įvykių seką, bet laisvai improvizavo užpildydamos savo atminties bei istorinių įvykių spragas beletristiniais elementais. Įvade Nesaulė vadina savo kūrinį fikciniais memuarais, nes jis pagrįstas istorine realybe ir asmenine faktų interpretacija. „Nesu visiškai tikra dėl šio pasakojimo /.../ man buvo tik septyneri, daug ką tikrai esu pamiršusi, daug ko – niekada nei žinojau, nei supratau“¹³⁸, – pradeda savo romaną-memuarus Agatė Nesaulė. Čia užsimezga sudėtingas objektyvumo ir subjektyvumo santykis. Nepakanka prisiminti praeitį ir paversti ją asmeniniu pasakojimu; prisiminti – tai reiškia ir pervertinti praeitį, susieti tai, ką prisimeni, su kitų prisiminimais, įtraukti prisiminimus tų, su kuriais tą praeitį daliniesi, nes būdama asmeninis fenomenas atmintis sykiu yra ir bendra. Asmeniniai prisiminimai niekada nebūna grynai asmeniniai. Ant 1997 m. leidimo *Devinto lapo* viršelio iškelta trijų romano veikėjų nuotrauka su dokumentiniu priedašu, patvirtinančiu, kad istoriškumas, autobiografiškumas šiame romane irgi yra tikras ir nesuklastotas: „Birutė, Rima ir Elvyra laimingai ištrūko iš sovietinio lagerio. 1945 m. rudenį Berlyne“¹³⁹.

Nesaulės romane, kuris susijęs su moters karo patirtimi, herojės individualizacijos procesu ir jos, kaip moters, savieiškos misija, esama feministinių užuominų. Šiame romane aktualizuotas bendražmogiškasis diasporos

¹³⁸ Agatė Nesaule, *Sieviete dzintarā*, Rīga: Jumava, 1997, 7. Toliau cituojant tekste nurodoma santrumpa *MG* ir puslapis.

¹³⁹ Birutė Pūkelevičiūtė, *Devintas lapas*, Vilnius: Dienovidis, 1997. Toliau cituojant tekste nurodoma santrumpa *DL* ir puslapis.

matmuo: į feministinės pakraipos klausimą, kas išgyveno karą ir tremtį sunkiau – vyrai, kurie buvo žudomi, ar moterys, kurios buvo prievartaujamos, atsakoma vienareikšmiškai: „Visi. Vaikai irgi“ (MG, 258). Tačiau vyro kūnas, nors ir represuojamas, autorei vis tiek atrodo privileijuotas – tai pabrėžiama supriešinant karo lauke herojiškai mirštantį kareivį su beginkle ir bejėge moterimi: „Vyrai bent jau turėjo šautuvus rankose. O ką mes turėjome?“ (MG, 206). Moteris turėjo tik kūną, kuris tapo ginklu, nukreiptu prieš ją pačią. „Silpnoji lytis“ yra pažeidžiama jau vien dėl savo kūniškumo, moteriškosios prigimties, nes moters anatomija ribinėse situacijose lemia jos likimą.

Kare iš esmės pakitus nusistovėjusioms viešumo ir intymumo santykių reikšmėms, keičiasi socialiniai vaidmenys ir įvyksta moralinė „revoliucija“, sugriaunama moteriškosios kaip privačios, o vyriškosios kaip viešos erdvės priešprieša. Bhabhos darbuose toks vieša–privatu ribų suardymas pristatomas kaip vienas iš postkolonijinio sukeistinio aspektų¹⁴⁰. Moters kūnas netenka įprastų „viliotojos“, „giminės pratęsėjos“ ar „motinos glėbio“ reikšmių ir tampa išviešintu intymumu, atviru vyrų invazijai. Galios santykių dinamika tarp vyro ir moters darosi vienakryptė, pavaldi socialiai ir kultūriškai nekontroliuojamam vyro lytiškumui, kuris virsta gyvulišku instinktu.

Karo sąlygomis moterys suvokia visa ko trapumą ir laikinumą – nuosavybės (iš žmonių atiminėjami „ūrai“ – laikrodžiai, nuo Elvyros nuvelkamas paltas su įsiūtais šeimos brangakmeniais, vertais 50 tūkst. litų, Mačiūnas praranda visą gyvenimą kauptą pašto ženklų kolekciją), santykių (ponia Aškenazy staiga „otpravliuojama“ atgal į tėvynę), savo kūno (už kiekvieno kampo tyko prievartautojai). Moters lytinis tapatumas patiria grėsmės būseną, todėl moterys priverstos užgniaužti savo seksualumą, juslingumą, „nuerotinti“ kūną, kad tik neatkreiptų prievartautojų dėmesio. Ir Pūkelevičiūtės, ir Nesaulės romanuose galime matyti priešingą „moteriai–viliotojai“ laikysenos būdą, kurį pavadinsime

¹⁴⁰ Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, London: Routledge, 1994, 9.

„nepastebimoji“, nes moterys, siekdamos nekristi į akis smurtautojams, vengia net mažiausios provokacinio elgesio užuominos, stengiasi susigūžti, pridengti plaukus skarele. Geidžiamiausias grobis – jaunos nekaltos merginos, jau pakankamai subrendusiu, bet motinystės dar „nesuteptu“ kūnu. Tokios ir trys Pūkelevičiūtės *mergaitės–vienstypaitės*, kurias tėvai apkrauna lagaminais, pundais, dėžėmis ir slepia antrame lovos aukšte. Be to, moterų karo romanuose griaunamas nėščios moters kaip „neliečiamosios“ stereotipas.

Viešumo ir privatumo skirtis būdinga ir herojų kalbėjimui, ypač Nesaulės romane. Kai išeivijos latvių centras surengia diskusiją apie lyčių diferenciaciją kare, vyrauja nekvestionuojama nuostata, kad labiau kentėjo vyrai; pasiūloma netgi statistika šiam faktui įrodyti. Keletas moterų, kurios pabando prieštarauti (tarp jų ir pagrindinės romano veikėjos Agatės motina), brutaliai užčiaupiamos, nes žodis „prievartauti“ apskritai yra kultūrinis tabu, „nešvari“ sąvoka. Politinė kalba nesuteikia moterims viešo balso, todėl šios nesankcionuotos pagrindžio patirtys lieka neišviešintu skausmu, su kuriuo moterys yra priverstos susigyventi.

Aptariamuose romanuose atsiskleidžia harmonizuojanti moteriškumo funkcija: švelnus moteriškas charakteris perkoduojamas kaip atsvara pernelyg agresyviai vyriškai figūrai. Veikėjų psichologija bendrais bruožais atitinka vyro kaip *nomado*, o moters kaip *židinio saugotojos* gyvenimo būdą ir elgseną. Vyras „migruoja“ po kūniškas teritorijas lyg seksualinis klajoklis, griebdamasis vis naujo pasitenkinimo objekto, o moterys ilgisi grožio, estetiškos pilnatvės, svetimoje erdvėje bando susikurti asmeninio gyvenimo centrą – namus. Net kraštutinėmis aplinkybėmis nedingsta moteriškosios prigimties aistra puoštis, gražiai ir elegantiškai atrodyti. Pūkelevičiūtės merginos sielojasi dėl dezinfekuotų ir suniurkėtų paltų, persmeigusios karoliuką adata, segasi šarkos plunksną į skrybėlę, vėliau tampa artistėmis. Svarbiomis progomis Agatės mama pasipuošia vienintele išėigine tamsiai mėlyna suknele balta apykaklaite, įsisega gintarinę sagę, atsivežtą iš tėvynės. Gintarą, kaip suakmenėjusius sakus, romane galima interpretuoti įvairiai. Gintaras koduoja baltiško savitumo, lokalumo simboliką,

sustingusį mitinį tėviškės laiką ir išaldytą istorinį karo momentą. Agatė suspenduoja savo trauminę patirtį keturiasdešimčiai metų, užstringa tarsi vabzdys gintare ir lūkuriuoja užuot visavertiškai gyvenusi. Galiausiai gintarinė sagė tampa nebe įkalinimo, o potencialaus išsilaisvinimo prielaida – moteris pasitelkia gintaro mitines, liaudies tikėjimų ir asmeninės mitologijos (kartų perimamumo, nes sagę paveldėjo iš motinos) galias ir naudoja jį kaip amuletą – spaudžia rankoje ir deda po pagalve, kad išvengtų nakties košmarų kartotės. Gintaras implikuoja šviesą ir pasveikimą kaip priešpriešą vaikystėje sukauptiems gyvenimo nuodams.

Moterų estetizacijos pastangos sudaro ryškų kontrastą žemo lygio svetimšaliams vyrams, nehigieniškai kasdienybei ir buities sąlygoms. *Devintame lape* ryški elitinės Vakarų kultūros ir kareivių barbariškumo skirtis. Daugybėje epizodų matyti rusų, o Nesaulės knygoje – ir mongolų nevalyvumas (traktoristų apatiniai greičiau ne *beljo* – baltiniai, o *griazjo* – purviniai), jų primityvi galvosena, aklas tikėjimas ideologija ir bukumas (mergaitės viinstypaitės per gegužės pirmosios šventę dainuoja dekadentines dainas, o paskui pergudrauja „draugą *staršinq*“ ir pabėga į Vakarų). Bolševikinės kultūros aplinkoje netikėtais rakursais pasireiškia inteligentijos sluoksnio privilegija – kultūros podirvis. Muzikinis išsilavinimas, vaidybos talentas, kalbų mokėjimas (rusų, lenkų, vokiečių) gelbsti moteris kraštutinėse situacijose. Birutei vokiečių kalbos žinios padeda išlikti – apsimetusios vokietaitėmis, merginos patenka į repatrijuojančių vokiečių traukinį. Agatės mamą iškalba ir rusų kalbos įvaldymas išgelbsti nuo sušaudymo. Kartais europietiškojo solidarumo pastangos įgyja komiško atspalvio: „Europa, Europa, mes glaudžiamės prie tavęs!“ (*DL*, 234) – ironiškai sušunka Pūkelevičiūtės pasakotoja, nors ta „Europa“ – tik du nusmurgę prancūzai, rusų „choziaistvoj“ vežiojantys mėšlą. Intelligentiškos prigimties individui dvigubai sunkiau atsidurti bevardėje fizinių darbininkų masėje: Agatė plauna indus restorane, Pūkelevičiūtės herojė pluša kopūstų ir bulvių laukuose, vėliau skalbia karinio pagalbinio ūkio traktoristų apatinius. Kontrasto principu iškyla „karo metu nuspindę brangenybės“ (*DL*, 266) – dėžė vokiškų knygų, kurias ji aptinka namo

palėpėje. Įdomu, kad romanuose vyras reprezentuoja ne protą ir kultūrą kaip tradicinėje schemoje; kultūros išsaugojimo, perdavimo funkcija atitenka moteriai, kuri paprastai siejama su gamta, tapatinama su kūniškumu ir vaizduojama kaip kultūriškai mažiau išprususi. Seksualinio potraukio valdomi vyrai pereina į gamtos, instinktų sritį, simboliškai susikeisdami funkcijomis su moterimis. Moterų ir vyrų santykiyje per karą susiduria patys grubiausi ir patys subtiliausi gyvenimo aspektai.

Randus moterų psichikoje pagilina priešlaikinė herojų branda. Iniciacijos misterijos įvyksta per anksti, kai mažos mergaitės pamato, kaip moterys tampa kūniškais karo trofėjais. Septynmetė Agatė su seseria numeta savo sulaužytas lėles ir tarsi pakerėtos liečia marmurinius nuo bado ir ligų mirusių kūdikėlių kūnus. Antrosios kartos emigrantė Nesaulė, teoriškai jau būdama kultūriškai „išversta“ asmenybė, patiria daugelį pirmosios kartos išėivius persekiojusių fantomų. Tai galima paaiškinti tuo, kad dar nesugebančioje įsisąmoninti vaiko psichikoje prievartavimo scenos, smurto vaizdai, masiniai laidojimai, žiaurios istorijos palieka gilesnius traumų randus (Nesaulės romano paantraštė – *Karo ir tremties sukeltų traumų gydymasis*). Šios psichologinės traumos ilgainiui pasitraukia iš aktyvaus sąmonės centro, bet galutinai neišnyksta. Moterų karo atpasakojimas reprezentuoja skausmingą, „neapsaugančią“ atmintį, tačiau galima sakyti, kad pasakojama atsiribojant nuo emocijų.

Nesaulės romanas – tarsi baltiškųjų *šturpių* istorinė versija, neskirta vaikams ir formuluojanti esmines karą patyrusios moters tapatybės problemas. Kai kurios Nesaulės sekamos „pasakos“ yra tokios žiaurios, kad net ir suaugusiajam sunku jomis patikėti (pavyzdžiui, rusų kareiviai į moterį sugrūdo lietsargį ir, jį išskleidę, moterį nužudė).

Karą patyrusios moters kvintesencija sutelkta Nesaulės romano protagonistės Agatės asmenyje. Plačiai atvertomis akimis stebėdama pažeminimus, smurtą ir prievartavimus, mergaitė tapatinasi su nuskriaustąja puse:

„Visų tų moterų ir mergaičių siaubas virto manuoju“¹⁴¹ (MG, 72). Analogiškas jausenas eksponuoja ir Pūkelevičiūtės Birutė: „Aš žinau jas visas! Aš pažįstu visas savo seseris – šitame rūsy, šitame Dancige, šitame gėdos mieste. /.../ Mergystė, moterystė, motinystė – vienoda paskirties raidė“ (AL, 153). Anot latvių filosofės Elos Buceniecės, „Moterys visada galvoja daugiskaita, net jeigu jos nėra motinos biologine prasme“¹⁴², todėl kolektyvinės atsakomybės ir kolektyvinės kaltės bei gėdos temos romanuose yra vienos iš centrinių. Romane prabyla ir daugiau karo išgyvenimus patyrusių moterų, jos žengia iš periferijos ir pasakotojų lūpomis dėsto savo individualias tragedijas. Visos kare nukentėjusios moterys turi asmenines istorijas, kurios, būdamos tarsi „įtrūkis vyrų istorijose“¹⁴³, temiškai susiliečia su vyrų karo romanais ir juos papildo.

Postkolonijinė kritika akcentuoja moterų solidarumą ir bendrus veiksmus, padedančius įveikti fizinę ir dvasinę prievartą. Nesaulės knygoje *Moteris gintare* muzikavimas tampa spontaniško moterų vieningumo ir normalaus žmogiško kontakto su vyriškąja lytimi išraiška. Moterys atranda savyje antikinę sirenų galią: kareiviai „sustingę stovi vidury kambario, klausydami muzikos. /.../ Kol moterys pasiruošusios groti, o kareiviai pasiruošę klausytis, mes esam saugesnės nei bet kada“ (MG, 87). Jų dainavimas turi hipnotinį poveikį kareiviams, užmezga su jais nesąmoningą dialogą ir trumpam sulaiko juos nuo agresijos. Negana to, palyginimas su kraują iš jūreivių iščiulpdavusiomis sirenomis signalizuoja galios vaidmenų apvertimą, kitaip tariant, tapusios viliokėmis demonėmis, jos trumpam susikeičia vietomis su mirties demonais kareiviais. Pūkelevičiūtės Birutė bando išsaugoti savo kūniškąją autonomiją apsimesdama pasaulinio garso pianiste, potencialiam prievartautojui pažeria daiktinių įrodymų – fotografijų prie rojalio.

¹⁴¹ Tokį moterišką vieningumą pabrėžia ir knygos dedikacija: „Skiriama mano močiutei Linai Kness-Knezinski, mano motinai Valdai Nesaucei, mano seseriai Beatei Nesaucei K. ir visoms kitoms moterims bei mergaitėms, patyrusioms tremtį ir karą.“

¹⁴² Ella Buceniece, „Kad sievietes anatomija vairs nav liktenis“, *Feministica Lettica*, 2001, 116.

¹⁴³ Gayatri Spivak, *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*, Cambridge: Harvard UP, 1999, 181.

Nesaulės romane esama ir postkolonijinio menkinimo scenų, kai silpnesnieji individai atsiduria dominuojančiųjų valioje. Moterys kaip mažumos grupė irgi turi savo vidinę subordinaciją: stipresnieji jos nariai kankina silpnesnius. Pačios būdamos prievartavimo aukos, moterys palengvina savo skausmą ir įgyja simbolinės galios atstumdamos ir teisdamos Hildą, nuolat rūsyje prievartaujamą merginą, kuri, neatlaikiusi dvigubo spaudimo, galiausiai nusižudo. Galima teigti, kad karo patirtis formuoja naują moters tapatumą, tam tikra prasme adekvatų juodaodės moters tapatumui. Jį lemia analogiški paniekos ir žemesnio statuso rodikliai: „Vergijos metais buvo pasityčiota iš juodaodžių meilės, šeimos, motinystės ir tėvystės – vergus parduodavo, šeimos būdavo išardomos, šeimos nariai parduodami kitiems šeiminkams. Vergės žudė savo vaikus, pačios žudėsi, kad į mirtį pabėgtų nuo vergijos siaubo.“¹⁴⁴ Tradiciškai pilnatvę suteikianti motinystė aptariamuose romanuose skleidžiama kaip negatyvus moters gyvenimo aspektas. Motinos, pasmaugusios savo dukterį ir po to bandžiusios nusižudyti, paveikslas tampa tipiniu dukters–motinos santykių modeliu. Šiuo epizodu Nesaulės romanas plėtoja postkolonializmo kritikoje dažną „garbės žudymo“ (*honor killing*) motyvą – gyventi yra didesnė gėda ir nuodėmė, nei nu(si)žudyti, todėl geros motinos padeda numirti savo vaikams ir pasirenka mirtį pačios. Mirtis siekiant išvengti potencialaus savo kūno paniekinimo šiame diskurse iškyla kaip herojiškas moteriškumas. Kadangi moteris jaučiasi esanti savo ir savo moteriškųjų palikuonių gėdos įsikūnijimu, mirtis romanuose traktuojama kaip katarsis, kaip amžinasis išsivadavimas nuo visuotinio smurto. Likusi viena Dancige Birutė irgi bijo gyvenimo labiau nei mirties ir verčiau pasiryžusi žūti – laukia granatų kaip „juodosios manos, paskutinės ir vienintelės vilties“ (AL, 266), – negu pasiduoti kūniškam išniekinimui.

¹⁴⁴ Aušra Marija Pavilionienė, „Feminizmas ir literatūra“, *Feminizmas ir literatūra*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1996, 9.

Naratyvinis pasveikimas

Moters/motinos/žmonos patirtis neatitinka vaisingumo ir gyvenimo tąsos modelių ir aptariamuose romanuose vaizduojama kaip nesibaigianti deformacijų serija. Meilės antiteze tapę prievartavimo vaizdai užrakinami neaktyviuose ilgalaikės atminties kambariuose, bet vis tiek persekioja vedybinį gyvenimą, todėl stabilaus pamato paieškos vyro glėbyje ar santuokoje lieka bevaisės, nepriklausomai nuo to, ar vyras amerikietis (Nesaulės Agatė), ar tautietis (Pūkelevičiūtės Birutė ir Agatės sesuo). Agatė vaiką išaugina amerikiečiu, taip simboliškai išsižadėdama tautinės tapatybės, moteriškosios atsakomybės už savo giminės ir baltiškiosios kilties tąsą. Okupacijos modelis pasikartoja ir Nesaulės veikėjos šeimoje, kur vyras atlieka lėmėjo vaidmenį. Karui traumavus seksualinį moters tapatumą, praeitis pradeda makabriškai dubliuotis: vyro nuotraukoje staiga įžvelgiami vaikystės prievartautojų slaviški bruožai, vyro batai primena „nacistų kaubojaus“ apavą. Birutė kiekvieno vyro akyse ima regėti potencialų prievartautoją: „Tarp jų galvų aš matau tą didžiulį blizgantį veidą, kurio burnoj visi dantys metaliniai, ir ukrainiečio siuvėjo lūpas, iškreiptas saldžia šypsena, ir vakarykštės nakties jaunuolį – purvina merle subintuotą jo kaklą... Jų ir vėl – kaip amaro... kaip amaro...“ (AL, 374). Vaikystė ir jaunystė, kai buvo niekinamas moters kūnas ir nusakralinama bet kokia gyvybė, suformuoja Agatei bevertiškumo kompleksą, ir ji suserga „svetimojo paranoja“, o Birutė *Devintame lape* savo traumų liekamųjų reiškinių neeksponuoja. Registruodamasi į paskaitas, Agatė susipažįsta su amerikiečių jaunuoliu Džo, įvairių psichologinių kompleksų apsėstu tipu, kuris sugeba mergaitę įtikinti, kad niekas kitas jos niekada nemylės. Agatė miglotai nujaučia, kad Džo nėra trokštamas gyvenimo palydovas, tačiau už jo išteka, tarsi vedybos pasiūlytų problemų sprendimą, nes nugalėti įsitikinimas, kad nieko geresnio nėra nusipelnusi. Ji viską pasyviai priima kaip fatališką neišvengiamybę.

Vidiniai monstroi, nesąmoninga kaltė ir išgyvenusiojo sindromas – „Kodėl aš išlikau, kai tiek žmonių žuvo?“ – lydi ją visą gyvenimą. Pūkelevičiūtės Birutė irgi jaučia gėdą, kad Dancigo rūsyje apvagiama tik vokiečiai, o lietuviai paliekami nuošaly: „Man net pasidaro gėda, kad jie mūsų dar nejudina. Kad mes tik sėdim ir žiūrim, kaip plėšia anuos žmones. Lyg kažkokioj ataskaitoj nebeturėtumėm bendros dalies...“ (AL, 110). Kaltės jausmas ypač suaktyvėja, kai persivalgymo priepuolių ištikta Agatė priauga svorio, nors skaitytojas puikiai supranta iškreiptą šios kaltės prigimtį. Jos kūnas tampa viktimizacijos, vidinio konflikto ir sukilimo zona. Persivalgymas – tai ir amerikietiško pertekliaus metafora, ir pažeistos savivertės būklės išraiška, visuomenės akyse iš gražuolės ją pavertusi pabaisa.

Vyro–moters santykiai priklauso ir nuo moters vertybinės pozicijos, taigi yra kintantis matas, tuo tarpu kūno traumos sąlygotas sąšamoninis šokas psichologiškai nevaldomas: Agatė išsiskiria su vyru ir sugeba įsisąmoninti nesėkmingos santuokos pasekmes, tačiau sapnuose pabundanti sąšamonė ir jos produkuojami vaizdiniai nepasiduoda valios kontrolei – nuolat persekioja traumos sukelti nakties košmarai. Moters išgyventų pažeminimų poveikis toliau skleidžiamas modernaus nesaugumo pavyzdžiais. Tai „praeities dabartis“ – karo smurtas radikaliai transformavo ir Agatės dabarties gyvenimą. Romano herojė, net ir emigravusi į Ameriką, neapsaugota nuo prievartos gatvėse, kino teatruose (čia dvylikametę Agatę užpuola seksualinis priekabautojas), netgi namuose. Agatė dėl šio persekiojimo kaltina save ir stengiasi neviešinti incidento. Plačiąja prasme jos gėda simbolizuoja jos šeimos ir jos tautos gėdą – kolektyvinė moterų trauma yra tarsi ašis, aplink kurią sukasi visos jų patirtos smurto ir kaltės istorijos. Romane *Moteris gintare* vaizduojamas vienos šeimos trijų moterų kartų organišką koegzistavimą, kuris teoriškai galėtų būti siejamas su harmoninga gyvybės, tęstinumo mitologema, bet yra iškreiptas ir skamba disonuojančiais tonais. Močiutė projektuoja savo nenugyventą gyvenimą į motiną, o motina – į dukras, tačiau visų jų likimai liudija ne pozityvų paveldą, o traumos tęstinumą iš kartos į kartą: „Mes abi buvom išstumtos, abi buvom sužeistos. Abi savus skausmus

perdavėm ir savo vaikams“ (MG, 304). Trauminis sindromas, paveldėtas iš ankstesnių kartų, yra dar giliau įsišaknijęs nei tuo atveju, jei trauma būtų kilusi tik iš asmeninės patirties.

Nesaulės romane patvariausia lieka kraujo ryšio ir karo egzekucijų sutvirtinta seserų bendrystė, o tipologine paralele Pūkelevičiūtės *Devintame lape* galima laikyti tris kaunietes *mergaites viinstypaites* – Birutę, Rimą ir Elvyrą, kurių gyvenimai susieti „daugiau negu draugių, daugiau negu seserų“ (DL, 387). Kartu su Rima per rankas leidžiamą rožančių Birutė junta kaip grandinę – amžiną nepertraukiamą ryšį ir nebylią draugystės priesaiką, nes kiekviena šeima yra „užsibrėžtas ratas, užrakinti vartai, nežvelgiamas branduolys. Nuo jos atskeltas tu esi tik trupmena – nuogas, be slenksčio, be altoriaus, be paremiančio peties, be priglobiančios rankos“ (AL, 369). Visos trys merginos per karą atplėšiamos nuo tėvų ir giminių, todėl šis ribinės karo situacijos sustiprintas moteriškas solidarumas atstoja artimųjų praradimą. Tačiau pokario realybėje Elvyros, Birutės ir Rimos „likiminis“ ryšys tampa tik netvaria pereinamumo forma, nes naujoji Rima – „gana dirbtinai prakilni ponija, /.../ išsitempusi lyg ant spyruoklių“ (DL, 5), o naujoji Elvyra – „aiškiai amerikietė, aiškiai didmiestinė“ (DL, 5–6). Groteskiškai pavaizduota susmulkėjusių ir suamerikonėjusių lietuvių Raulinaičių šeima ir sutešlėjusi tautietė, kurios kūnas nebetelpa į maudymosi kostiumėlį, iliustruoja grįžimą prie karo desakralizuotos aistros pinigams, prabangios buities ir vidinio ištuštėjimo.

Agatė pati atsisako etninės genties tautos ir sąmoningai pertraukia matriliniją pasirinkdama sutuoktinį amerikietį. Nesaulės sesers linija iliustruoja, kad slėpimasis savojoj bendruomenėj, atsiribojimas nuo tikrovės ir ištikimybė savo etniškumui (santuoka su latviu) irgi nepasiūlo deramo situacijos sprendimo. Vyrai Nesaulės romane funkcionuoja kaip gidai moterims judant link karo sukeltų traumų įsisąmoninimo.

Tapusi vyro objektu, Agatė atsisako tapti likimo objektu, atranda savyje vidinės jėgos pasipriešinti viešosios galios diktatui. Karlis E. Jirgensas, analizavęs

Nesaulės knyga iš postkolonijinės metodologijos pozicijų, konstatuoja: „Norint rasti kelią iš kolonijinio labirinto, pirmiausia reikia dekolonizuoti protą. /.../ Nesaulės išsigelbėjimas prasideda tada, kai ji pati sau tampa Ariadne.“¹⁴⁵ Skaitydamas Nesaulės romaną skaitytojas jaučiasi tarsi sklaidytų šeimyninį siaubų katalogą, tačiau jo prasmė yra ne tik šiurpinti ar liudyti – šie naratyviniai Ariadnės siūlai suteikė galimybę dar kartą sąmoningai patirti visus aprašytuosius įvykius ir jų atsikratyti. Nesaulė demonstruoja požiūrį moters, kuri siekia išsivaduoti iš aukos vaidmens. Ši intencija artima kolonijinio subjekto reikmei prabilti nuosavu balsu. Herojės deformuotos patirties ir introspekcijos kulminacija įvyksta pasakojant savo patirtis sutuoktiniui. Reikšminga tai, kad pasakojama vyrui, taip pat pabrėžtina ir pasakojimo vieta – lova, kuri primena Freudo psichoanalitinių seansų kušetę. Papasakota istorija Agatę palieka (postkolonialistai tokį išsakyto būdą vadina „naratyvinio pasveikimu“), nes viena iš pagrindinių jos problemų kaip tik ir buvo traumų užslopinimas bei vidinė izoliacija. Nesaulė užsklendžia negatyvius istorijos momentus viltinga ateities vizija. Romane vaizduojamas naujas socialumo pavidalas, kurį sukuria naujai atgimusi, nuo fizinių ir mentalinių sužeidimų išgijusi moteris. Tačiau tai nėra savipagalbos knyga, greičiau tai traumuotos asmenybės ieškojimų (*quest pattern*) romanas, įrodantis, kad trauma neatima galimybės išsivaduoti iš „gintaro“, kuriame ji tūnojo įkalinta ir nutildyta ištisis dešimtmečius. Atsikratydama traumuotos patirties, ji pranoksta stereotipinį požiūrį į moteriškumą. Pūkelevičiūtė savo pasaulėjauta irgi kuria unikalų „aukos“ paveikslą – išdidžios, ištvėringos, kūniškai neprieinamos, kritiškai analizuojančios savo santykį su vyrais. Ji geba išsisukti nuo prievartavimų gudrumu, o *Devintojo lapo* pabaigoje randa savyje jėgų išvažiuoti ir išvengti akistatos su buvusiu vyru. Rašytoja sukonstravo netradicines lyčių reprezentacijas: stiprios moterys, užslopinusios erotinę prigimtį, ir silpni vyrai, pavaldūs šiai prigimčiai. Abi autorės įtvirtino atsparaus moteriškumo versiją, kuri pozityviai

¹⁴⁵ Karl E. Jirgens, „Labyrinths of meaning“, *Baltic Postcolonialism*, ed. by Violeta Kelertas, Amsterdam, New York: Rodopi, 2006, 378–379.

rezonuoja su bejėgės karo aukos vaizdinį propagavusiu vyrų rašytojų požiūriu. Šis abiejų moterų įtvirtinamas atsparumas leidžia teigti, kad moterų romanai – iššūkis vyriškai moteriškumo (kaip silpnybės) reprezentacijai.

3.1.2. Vyriško kūno kolonizacija

Feministinė kritika bei postkolonijiniai nacionalizmo diskursai yra linę aiškinti santykį tarp lyties ir tautos kaip santykį tarp moters ir tautos. Siekiant sukomplikuoti nusistovėjusį santykio „lytis“ ir „tauta“ supratimą, vyriškumo ir moteriškumo vertes, pasiūlyti pilnesnį lytiškumo spektrą, reikšminga patyrinėti ne tik moterų, bet ir vyrų vaidmenis kare. Nors dabartinės postkolonijinės kritikos moterys¹⁴⁶ kaip savaime suprantamą dalyką priima faktą, kad karinių konfliktų metu moters kūnas liudija simbolinę naštą, ir skiria daugiau dėmesio vyrų smurtui moterų atžvilgiu analizuoti, – norėtume pabrėžti, kad brutali karo skerdynės atskleidžia, jog baltų vyrai irgi buvo pasmerkti savo lyties. Tai skatina mus klausti, kas atsitinka su vyrų vaidmenimis, vyrų kūnais ir priimtais vyriškumo konceptais? Kaip vyrų kūnai pristatomi ir deheroizuojami pakrikusios kultūrinės ir nacionalinės priklausomybės sąlygomis, kitaip tariant – karo lauke? Karo romanai traktuojami kaip simbolinis smurto naratyvas ir jo arena atskleidžia vyrų kančias bei jų patirtą neteisę iš intymaus (autobiografinio) atstumo.

Egzodo rašytojai, savo kūrinuose vaizdavę karą, dažniausiai jį buvo patys patyrę kaip eiliniai kareiviai. Karo pradžioje, dar prieš įsteigiant Latvių legioną, vokiečių armijoje siūlėsi tarnauti latvių vyrai, kurių artimieji buvo išvežti arba nužudyti; tai jiems buvo galimybė atsikeršyti okupantams rusams. Iki 1928 m. žiemos gimę latviai nuo 1944 m. į legioną buvo mobilizuojami jėga. Vokiečių šaukimo punktuose elgtasi neteisėtai: norint nuslėpti prievartinio šaukimo faktą, iš

¹⁴⁶ Plačiau žr.: Sangeeta Ray, *En-Gendering India: Woman and Nation in Colonial and Postcolonial Narratives*, Durham: Duke University Press, 2000; Partha Chatterjee, *The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories*, Delhi and New York: Oxford University Press, 1994; Judith Butler, *Bodies that Matter*, New York and London: Routledge, 1993.

latvių atimami šaukimo liudijimai. 1945 m. visiems išgyvenusiems latvių kareiviams, kaip ir SS vyrams, rankoje prie pažasties išstatuiojama kraujo grupė – tai tapo pagrindu latvius laikyti esesininkais, nacistais, fanatiškais Hitlerio parankiniais. Latviškų šaltinių duomenimis¹⁴⁷, vokiečių pusėje įvairiuose daliniuose kovojo apie 146 000–148 000 latvių legionierių, prievartiniams darbams buvo išvežta dar 35 000–60 000. Iš viso latviai prarado apie 80 000–90 000 vyrų¹⁴⁸. Šis statistinis pasažas pagrindžia, kodėl legionierių gyvenimo beletrizavimas latvių egzodo literatūroje yra toks įsigalėjęs (Egilo Kalmės, Gunaro Janovskio, Uldžio Germanio, Richardo Rydzinieko, Alfredo Dziliumo, Arnoldo Apsės, Gunčio Zarinio, Pavilo Klano, Dzintaro Kiršteino ir kt. romanuose). Šie latvių rašytojai buvo mobilizuoti į vokiečių armiją, tačiau rašytojas Dzintaras Suodumas atvirai prisipažįsta: „Mobilizavo rusai – aš dezertyravau, mobilizavo vokiečiai – irgi dezertyravau.“¹⁴⁹ Minėtoje plejadoje latvių literatūrologai Dacė Lūsė ir Bronislavas Tabūnas konstatuoja tiek kiekybinį, tiek kokybinį Dziliumo (1907–1976) ir Janovskio (1916–2000) pranašumą, o mūsų pasirinktai tyrimo nuostatai ypač svarbus Benedikto Kalnačo teiginys, kad „[p]ojūčiai, atspindėti visose Janovskio knygose, laikytini būdingais tremtinio pasaulėjautai“¹⁵⁰. Rikiuojant jų romanus vieną po kito, būtų galima atkurti detalias ne tik šių, bet ir kitų rašytojų legionierių biogramas.

Tokio pobūdžio tekstų įtaigą lemia autobiografinė patirtis: susitapatinimas su herojais, kareivio požiūrio prizmė, rašoma pagal literatūros antropologijos

¹⁴⁷ Odisejs Kostanda, *Latvijas vēsture*, Rīga: Zvaigzne ABC, 1992, 321.

¹⁴⁸ Lietuvių istoriko Alfonso Eidinto duomenimis, nepaisant didelių pastangų naciams ir okupacinei administracijai nepasisėkė suformuoti nė vieno lietuvių SS dalinio, vien tik savisaugos batalionus, kuriuose tarnavo apie 8000–10 000 vyrų. Vokiečių karinių ir policinių pajėgų gretose karo metais tarnavo 40 000–50 000 lietuvių, iš kurių apie 10 000 žuvo (Alfonsas Eidintas, *Lietuvių Kolumbai: lietuvių emigracijos istorijos apybraiža*, Vilnius: Mintis, 1993, 92).

¹⁴⁹ Valdemārs Kārklīņš, „Maz gribēt, daudz strādāt“ [Mažai norėti, daug dirbti], *Mājupceļš*. Sarunas ar rakstniekiem trimdā, Rīga: Daugava, 2003, 125.

¹⁵⁰ Benedikts Kalnačs, „Gunars Janovskis“, *Latviešu rakstnieku portreti: trimdas rakstnieki*, Rīga: Zinātne, 1994, 62.

„dalyvaujamojo stebėjimo“¹⁵¹ (*participant observation*) principą: „nesu parašęs nieko, ko daugiau ar mažiau nebūčiau išgyvenęs“¹⁵². Realistinis diskursas pateisina uždavinį – dokumentuoti savam ir kitataučiam adresatui latvių legionieriams tekusius išbandymus. Dauguma autorių autobiografinius kūrinius rašė praėjus keleriems metams nuo įvykių, bet distancinė pozicija nesumenkina realybės įspūdžio. Buvo ir tokių entuziastų kaip Egilas Kalmė, kuris rašomą romaną nešiojosi prisirišęs prie diržo ir kaip tikras antropologinis *stebėtojas* fiksavo išgyvenimus pertraukose tarp kovų, o belaisvių stovykloje kūrė pjeses. Galima daryti prielaidą, kad ir kiti lietuvių ir latvių autoriai naudojami dienoraštiniais užrašais, nes įvykių rekonstrukcija stebėtinai detali: atgyja realiai egzistavę asmenys, nurodomi tikslūs vietovardžiai ir datos. Latvių legionierių realybės paveikslas sugestijuoja ryšius su lietuvių karių savanorių dalinius vaizduojančiais kūriniais. Pokario laikotarpiu susiformavusioje lietuvių emigrantų literatūrinėje stovykloje pirmasis romanas apie Antrąjį pasaulinį karą pasirodė 1948 m. – Jurgio Jankaus (1906–2002) *Naktis ant morų*. Išraiškos ir tikroviškumo potencialą išsiskiria Mariaus Katiliškio (1914–1980) romanas *Išėjusiems negrįžti*¹⁵³, o jam savo struktūra giminingas Aloyzo Barono (1917–1980) romanas *Lieptai ir bedugnės* (1961, angl. 1965) Kęstučio Keblio pakrikštytas „literatūriniais memuarais“, Violetos Kelertienės – „dienoraščiu be datų“, nes šiuose dokumentiniuose pasakojimuose stinga romanams įprastos intrigos. Tai asmenine patirtimi grįstas tekstas apie prievartinius lietuvių jaunuolių grioviakasių darbus nualintos ir subombarduotos Vokietijos pafrontėje. Ne vienu aspektu šie

¹⁵¹ Plačiau žr.: Vigmantas Butkus, Artūras Šeškus, „Balio Sruogos *Dievų miškas* kaip (savita) antropologinė studija“, *Literatūra*, 2010 nr. 52(1), 71.

¹⁵² Anita Rožkalne, „Vai jūs raudat līdzī saviem varoņiem?“ [Ar jūs verkiat kartu su savo herojais?], saruna ar Gunaru Janovski. *Zvaigznes šūpolēs*, Rīga: Preses nams, 1999, 170.

¹⁵³ Galima įžiūrėti šio romano pavadinimo tipologinį adekvatumą su Gunaro Janovskio romanu *Uz neatgriešanas (Negrįžtinai)*. „Uz neatgriešanas“ yra žodžiai iš Latvijos prezidento Karlio Ulmanio kalbos, pasakytos 1939 metais: „Suprantamā nerimā visuomenēje sukēlē ir vokiečių masinio pasitraukimo judējimas /.../ Kad ir kokia būtū jū motyvacija – kas nori, tegu važiuoja, bet tegu žino, kad pasitraukti Latvijos piliečiai šiomis dienomis gali tik panašiai kaip vokiečiai – *negrįžtinai*“ (cit. iš: Edgars Dunsdorfs, *Kārļa Ulmaņa dzīve*, Rīga: Zinātne, 1992, 468).

atsiminimai yra gretintini su Katiliškio *Išėjusiems negrįžti*, pripažįstant pastarojo pranašumą, o apkasų kasėjų linija suartina šį romaną su Dziliumo *Perkeltaisiais*.

Rašydamas romaną *Po paskutiniojo teismo dienos* Janovskis pasinaudojo ne tik savo prisiminimais, bet ir pasitelkė Vakarų Vokietijoje išleistų dokumentinių darbų intarpus (pavyzdžiui, Jurgeno Thorwaldo *Das Ende an der Elbe*), tad grožinį tekstą papildė metafikciniai komentarai apie istorinę situaciją. Psichologiškai autentišką mirties siautėjimo košmarą ir fronto bei užfrontės gyvenimo iškarpa be užuolankų įtekstina latvio Egilo Kalmės (1909–1983) autobiografinis romanas *Pasaudio vėjuose* (*Pasaules vējos*, 1981). Vaizduojama tikrovė ryški, kondensuota, perteikiama nesterilizuotu, referuojančiu tonu. Kūrinys priartėja prie dokumentinės publicistikos – įtikinamos, objektyvios, be emocijų:

Į orą šauna žirgų ir žmonių gabalai. Sudraskyta kruvina vokietė guli ant žemės, o šalia jos stovi nesužeistas vaikas. /.../ Vežėjai mėto iš ratų kuprines ir į jų vietą krauna sužeistuosius, greitosiomis susuptus į skarmalus, nes nėra nei pakankamai sanitarių, nei tvarsčių, kad būtų galima deramai visais pasirūpinti. Keliu, kur sniegas ir smėlis sujauktas su ratų, arklių ir žmonių liekanomis, lėtai juda du raudonojo kryžiaus automobiliai, perpildyti sužeistųjų. Vienas jų nuo stogo kažką šaukia, bet niekas jo nesiklauso. Šiek tiek pavažiavęs, raudonojo kryžiaus automobilis užsidega ir suliepsnoja kaip žvakė.¹⁵⁴

Originaliu legionierių likimo rakursu išsiskiria kitas Kalmės romanas – *Laisvės šešėlis* (*Brīvības ēna*, 1985), pasakojantis apie latvių legionierių gyvenimą (Janovskis pasakytų – *negyvenimą*) nelaisvėje Vokietijoje ir Belgijoje. Ši knyga, išleista dideliu tiražu komercinėje amerikiečių spaustuvėje, tampa faktiniu istorinės tiesos liudijimu: į belaisvių stovyklas sąjungininkų zonose pateko kas dešimtas latvių legionierių (autorius nurodo tikslius skaičius: 11 700 latvių, 1200 estų ir 700 lietuvių). Belaisvių stovyklos – geležinė tvora aptvertas laukas,

¹⁵⁴ Egīls Kalme, *Pasaules vējos*, ASV: Gauja, 1981, 56.

kuriame kariai, „Antrojo pasaulinio karo relikvijos“, ne vieną mėnesį laikyti po atviru dangumi alkio, purvo ir brutalumo sąlygomis. Iš bado žmonės graužia net žolę, o kad būtų šilčiau, šaukštu išgremžia duobę ir sukiša ten kojas. Kasdien miršta apie 10 vyrų, o likusieji nežino, ar jų rytoj neišduos rusams, kaip atsitiko su pusantro šimto baltų, kuriuos Sovietų Sąjungai išdavė švedų valdžia¹⁵⁵.

Išsamesniam lyginimui šioje disertacijoje pasirinkti trys vyrų karo romanai – Gunaro Janovskio *Po paskutiniojo teismo dienos (Pēc pastardienas, 1968)*, Alfredo Dziliumo *Perkeltieji (Pārvietotie, 1955)* ir Mariaus Katiliškio *Išėjusiems negrįžti (1958)*, turintys nemažai sąlyčio taškų, o skirtumų analizė atskleidžia visapusiškesnį kareiviško būvio vaizdą. Visos šios knygos mūsų tyrimui aktualios dėl vyrų patirto smurto ir išniekinto jų kūno reprezentacijos. Katiliškis pakyla iki istorinės tautos lemties apmąstymų, o Janovskis su Dziliumu lieka prie individualizuotos tragedijos. Visų trijų rašytojų rupi ironija, koreliuojanti su objektyvistiniu tonu, gelbsti nuo sentimentalumo ir pagilina nužmoginančios karo tikrovės vertinimą.

Kūnų žemė

Kūnas romanuose tampa beveik pastovia sąvokos „žmogus“ metonimija, kuri pabrėžia fizinę ir fiziologinę žmogaus prigimties pusę, aplinkoje tvyrančią mirties baimę, instinktyvias pastangas išsaugoti gyvastį bet kokia kaina. Kariaujanti Europa romanuose vaizduojama ne kaip žmonių, bet kaip kūnų žemė. Besąlygišką kūniškumo dominantę išryškina Algirdas Landsbergis romane *Kelionė (1954)*: žmonės bėga „tarsi vienas didžiulis baimės kūnas, gaubiantis Julijų ir stumiantis jį su savim“¹⁵⁶. Kūnas neindividualizuoja, o tik suvienodina, akcentuodamas niekingą beasmenę būtybę, į kurią karas transformuoja žmogų.

¹⁵⁵ Ignas Šeinius žadėjo šia tema rašyti romaną, bet sumanymas liko padrikuose lapeliuose. Plačiau žr.: Sigutė Radzevičienė, *Neatrastasis Ignas Šeinius: gyvenimas ir kūryba Švedijoje*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2011, 19–35.

¹⁵⁶ Algirdas Landsbergis, *Kelionė*, Chicago: Draugas, 1954, 177.

Tipologiškai artimi trijų analizuoti pasirinktų romanų pagrindiniai personažai – kareiviai eiliniai, tačiau Janovskio veikėjas, iš prigimties pacifistas, priverstinai mobilizuojamas į latvių legioną kovai vokiečių pusėje ir prieš savo valią įmetamas į kovos maišatį, o Katiliškio bevardis pasakotojas bei Dziliumo Ansis Lielgalvis kareivio dalią pasirenka savanoriškai: pirmasis įsijungia į skubiai formuojamus lietuvių kariuomenės dalinius Žemaitijoje, antrasis – be jokių apmokymų nusiunčiamas į griovius kaip pastiprinimas (deja, iš tiesų – priedanga) vokiečiams. Principinis skirtumas tarp veikėjų: išėjė vs išvytas. Katiliškio ir Dziliumo vyrai palieka uždara namų ir motinos/žmonos erdvę, tiesiogine ir perkeltine prasme peržengia slenkstį ir išeina karo keliais. Janovskio *Po paskutiniojo teismo dienos* vaizduoja paskutinę kelionės atkarpą (šis kūrinys pratęsia romanų ciklą), Katiliškio romane – išėjimo pradžios momentas, atsisveikinimo scena. Tai dėsningas siužeto atramos taškas – išeinama suvisam, tad jau pirmame skyriuje juodi lyg įkapės atsisveikinančios motinos drabužiai tampa koduotu negrįžimo ženklu. Tėvynėje, pirmapradžiame pasaulyje, dominavo stabilus moteriškas principas (tauta, žemė – moteriškas pavidalas, vyrus į karą išlydi žmona, motina), o kare vyriškas principas ima viršų. Katiliškio kelionė vienakryptė, orientuota negrįžimo link. Visų trijų kūrinų giluminėje dimensijoje galima įžvelgti beiluzinę judėjimo atgal trajektoriją: ne „ėjimas į“ (išlikimą), bet „bėgimas nuo“ (mirties).

Katiliškis daugiausia dėmesio skiria išėjusiųjų kaip grupės („sugriautų likimų galerija“) vaizdavimui, stebėtojas pasakotojas stengiasi išlikti neutralus. Kareivių kuopą galima laikyti kolektyviniu atlikėju, nes vienodas statusas ir identiškos aplinkybės lemia tapatų žmonių elgesį. Toks klajokliškas gyvenimas, nakvynė kaskart vis naujame griovyje ar griuvėsiuose prieštarauja sėsliai žemdirbiškai baltų prigimčiai, kuriai nebūdinga bastūno psichologija. Romanas suproblemina tipiško vyriškumo, vyro kario heroizaciją. Dziliumo veikėjas, žemdirbio sūnus, kaskart savo apkasų duobę išpuošia kankorėžiais ir paparčiais, kol tranšėją išsprogdina ir tenka trauktis. Kaip tikras baltas jis gyvena pagal

derlingumo ciklus gamtoje, nuolat junta archetipinį ryšį su žeme, nerealizuotą metų laikų cikliškumą: „Kodėl jam bruka šautuvą į rankas, kai skubiai reikėtų griebtis arklą, kol žemė dar neįšalo“¹⁵⁷, tačiau netrukus atitoksta, kad „dabar jo laukus aria prieš granatos“ (*P*, 35). Į žemę implantuojami artilerijos sviediniai, o ne augalų sėklos. Net ir priešai įgauna žemdirbiškos sąmonės apibūdinimą – jie regimi kaip piktžolės, per jėgą išsisknijusios ant gimtinės kūno – išdirbtuose Kuržemės laukuose. Patupdyti fronto pirmos linijos tranšėjose grioviakasiai jaučiasi niekingi kurmiai, negalintys pasirodyti dienos šviesoje, duobkasiai, rausiantys sau kapą (antskrydžio metu ne vienas jame ir pasilieka). Karo iškankintas žmogus atsiskleidžia kaip neapsaugotas benamis, atviras pasaulio brutalumui ir kankinamai trokštantis saugumo ir prieglobsčio.

Dziliumo ir Katiliškio kuopos karių kasdieninė egzistencija pakenčiamesnė: jie gauna kareivišką maisto davinį, elementarią aprangą. Lietuvių kareiviai priversti kęsti nuolatinės viršininų patyčias ir žeminimus, o latvių dalinio leitenantai, priešingai, žmogiški, solidarūs, besiginantys petys petin. Janovskio veikėjas nebepaeidamas atsiskiria nuo divizijos, kur vyresnybės įsakymu kiaulės tempiamos vežimuose, o kareiviai velkasi iš paskos. Karas jau pralaimėtas, knyga prasideda apokaliptiniu paveikslu: „Karo vėliavos guli numestos kelkraščių purvyne, pabūklai aklomis akimis žvelgia į tuštumą, aptilę kovos šauksmai ir mirštančiųjų dejonės. Gyvieji ir pusgyviai pradeda ieškoti naujo turinio savo tuščioms dienoms“ (*PP*, 10).

Visų romanų veiksmą laiko ašyje padeda išdėstyti judėjimo vektorius. Adamas po legiono patenka į rusų okupacijos zoną subombarduotoje Vokietijoje ir laužiasi per ją į Vakarų. Struktūruodamas karo apimtą erdvę, Katiliškis padalija ją į tris slinkties pakopas: Lietuvą, Rytprūsiją ir Daniją, nuo kurių priklauso vaizduojamų įvykių eiga. Abiejų romanų linkmė ta pati: į Vakarų – į išsigelbėjimą. Pėsčiomis, traukiniais ir jūra intuityviai veržiamasi į priekį,

¹⁵⁷ Alfreds Dziļums, *Pārviētotie*, Rīga: Daugava, 2003, 13. Toliau cituojant tekste nurodoma santrumpa *P* ir puslapis.

„tariamo išsigelbėjimo kryptimi“, nes mobilumas, judesys karo išdraskytoje ir draskomoje erdvėje yra nesuluošinto kūno ir gyvybės išsaugojimo prielaida. Personażai sutrikę, desperatiškai bėga, slapstosi nuo priešo ugnies, glaudžiasi subombarduotuose pastatuose, rūsiuose ant suplėkusių šiaudų (Ieva ir Adamas), evakuotųjų sodybose, tvartuose ant mėšlo, ant griovių molžemio (lietuvių kariai ir Ansio batalionas).

Karo situacijoje žmogaus tapatybė redukuojama iki kūno ir jo poreikių, esminės reikšmės įgyja biologinio išlikimo veiksniai, bendražmogiški kareivių rūpesčiai: baimė, nuovargis, badas, drėgmė, drabužių ir apavo trūkumas, rūkalų stoka, želianti barzda, šilumos, meilės, moters ilgesys, atsiminimai apie namus, egzistencinio absurdo ir savęs atsižadėjimo pajauta, nes kareiviai „jau nepriklausė motinoms, žmonoms, sužadėtinėms, jie priklausė visai tautai“ (*P*, 20). Pasitaikius progai, Adamas atsikrato latviško paso ir gavęs naujus dokumentus tampa vokiečiu Karliu Meisteriu. Katiliškio dalinio vyrai irgi „naikina įtartinus popierėlius“. Abu šie veikėjai apgailestaudami išsiskiria su savo kareiviškomis kuprinėmis. Netekę senų dokumentų ir daiktų vyrai įžengia į naują gyvenimo ciklą: Janovskio veikėjas atsikrato legionieriaus statuso, Katiliškio – peržengia Lietuvos sieną: „Visi gerieji takai ir keleliai jau likę anoje pusėje. Net mano vargana kuprinėlė“ (*IN*, 357). Žandarai visą lietuviškąją kuopą nuginkluoja – jos ekipuotė prieš tankų ugnį ir lėktuvnešių bombas vis tiek tik „nereikalingas šlamštas“. Kitokia situacija Janovskio romane: Adamas pistoletą – brangiausią turtą – įsiuva kepurėje, taip susikurdamas saugumo iliuziją (iš tiesų – pavojų, nes radus būtų užmuštas vietoje). Tačiau abu kareiviai kaip talismaną išsaugo vienintelius daiktus iš tėvynės: Katiliškio veikėjui tai papilkėjusi ir ištįsusi milinė, kurią „užsivilkdavo nakčiai ir būdavo saugojamas lyg burtiškų linkėjimų arba ypatingų maldelių“, o Adamui – senas tėvo medalionas, įteiktas anglų vyriausybės kaip apdovanojimas už degančio anglų laivo keleivių evakuaciją ir vėliau išgelbėjęs Adamui gyvybę. Dziliumas randa originalesnį sprendimą naujo gyvenimo riboženkliui pažymėti ir beiliumiškumui pabrėžti: karo baigties

išvakarėse Ansis pataiko užlipti ant minos ir netenka regėjimo. Aklas kareivis niekina bet kokią daiktišką egzistenciją, todėl išsaugo tik prisiminimus.

Liminalumo metafora – tiltas

Tilto metafora, paprastai apibūdinama kaip pozityvi dviejų priešingų pusių, krantų, stovyklų jungtis, aptariamuose romanuose atlieka greičiau skirties ar neapibrėžtumo funkciją, yra kybojimo virš bedugnės, suspenduotos egzistencijos atitinkmuo. Janovskio ir Katiliškio, kaip ir Dziliumo, prozoje tiltas egzilui – tarpinė tikrovė, kurioje įmanoma egzistuoti tik „užsimuilintomis akimis“, „išjungus save iš gyvenimo“. Tiltas atkerta Katiliškio herojų nuo buvusio gyvenimo ir tampa laikinu išsigelbėjimo orientyru. Upė vaidina svarbų naratyvinį vaidmenį kaip kiršta demarkacinė linija. Upė Švėtė žymi tėviškės ribą, Nemunas – gimtosios šalies kontūro žymė: „Jei pasieksime upę ir tiltas per jos ištvinusius vandenį dar nebus išsprogdintas, – būsime išnešę kudašių“ (*IN*, 485). Bet iš tiesų upė ir tiltas tik ženklina perėjimą į naują pragaro ratą. Kita vertus, iš romanų ryškėja, kad mirties baimė ir savisaugos instinktas atgaivina žmoguje atsparumo ir ištvermės resursus, kurių jis nė nenujautė turįs.

Plačiąja prasme – visas karas traktuotinas kaip priverstinis tiltas iš buvusiojo ramaus gyvenimo į naują pokario realybę, kurioje sunku beįžvelgti ankstesnio santykio su būtimi atšvaitų, o kūniškumas egzistuoja anapus lyties, laiko, tvarkos. Ansis jaučiasi taip, lyg sprogo banga būtų ne tik atėmusi akių šviesą, bet ir nubloškusi į kitą pasaulį. Tik Janovskio romane deklaruojama, jog žmogaus gyvenimo kelias nėra be išėties ir tikima laisvės idėja, dėl kurios gyventa ir eita kovoti. Tai konceptualiai kontrastuoja su kareivių rezignacija Dziliumo bei Katiliškio romanuose: „Išeiti arba būti užverčiamu žemėmis. Ir vieno, ir kito jie geidė kaip galint greičiau“ (*IN*, 517). Žemdirbiška savimonė implikuoja, jog kūno ir kraujo susimaišymas su gimtinės žeme yra geidžiama baigtis, nes tai vienintelis įmanomas kūniškosios kolonizacijos įveikimo būdas.

Laikas romanuose atsiskleidžia kaip natūralaus biologinio žmogaus laiko griovimo forma, todėl laiko žymekliai nekonkretūs: „kažkurį rytą“, „kažkada“, „kitą dieną“, „tamsią naktį“ ir pan. Netekus bet kokių orientacinių ženklų Katiliškio personažui susimaišo datos, jis tarsi Robinzonas negyvenamoje saloje kasdien rėžia po brūkšnelį ant diržo. Dabartis yra atemporalė, o ateities projekcijos karo situacijoje abejotinos. Vienintelis lieptelis į praeitį, į dabarties pasakojimą įsiterpiančios buvusio laiko žymės – motinos vaizdinys Katiliškio veikėjo sąmonėje ir žmonos Janovskio, o ypač ryškiai Dzilio romane. Šios paliktos moterys kareivių atmintyje iškyla kaip tėvynės prototipas, laimės metonimija. Su žmona siejasi „kankinantis skausmas, įsisąmoninimas apie kažką, kas prarasta ir neišsipildę, kas buvo kažkada – kažkokiam kitame gyvenime“ (*PP*, 101). Apie žmoną liudijo antspaudas tėvynės pase, bet senąją pasą, kaip ir senąjį gyvenimą, yra pakeitusi nauja identifikacija¹⁵⁸.

Šioje „tilto realybėje“ nebegalioja žmogiškos moralės normos, antinorma įgauna normos statusą, o „vertybės, datos ir vardai nebetenka savo pirmąsias prasmės“ (*IN*, 347). Tai alogikos ir inversijų valdoma atvirkštinė realybė, kurioje „dar neužkasti mirusieji ir dar nemirę užkasamieji“ (*PP*, 115), piktadariai ir prievartautojai vaikšto su herojų kaukėmis, o geležinis kryžius mėtosi arklių mėšlo krūvoje. Nors įtrauktas į svetimų jėgų žaidimą prieš savo valią, Janovskio veikėjas nieko nekaltina, tačiau visuotinės mirties fone kvestionuoja Dievo funkciją. Katiliškis analogiškas abejones išsako personažo Jonušo lūpomis. Šioje apokalipsėje iškreiptą karo apimto pasaulio vertybinę poziciją ženklina beprotis centrinėje Berlyno Aleksandro aikštėje – personažas, kurio funkcija yra pabrėžti pasaulio disbalansą per savo paties neadekvatų pasaulio suvokimą. Tipologinė paralelė Katiliškio romane – apgailėtinais šaržais tapę divizijų viršininkai, o Dzilio – sukarikatūrintas DP stovyklų kontingentas (pavyzdžiui, ponia

¹⁵⁸ Įdomi autobiografinė detalė: Janovskis prisipažįsta niekada neabejojęs, kad Latvija atgaus nepriklausomybę, ir kaip šio tikėjimo įrodymą per daugiau kaip penkiasdešimt metų, nugyventų Anglijoje, išsaugojęs savo latvišką pilietybę ir latviškąją pasą.

neemigruoja į Ameriką, nes kartu neišleidžia jos mylimo šuniuko). Norėdamas išlikti, privalai priimti šią naują pasaulio sandarą: „Heil Hitler!“ pakeičia „Rot’ Front!“, o kepėjas ima kepti tortus rusų komendantui. Ne tiek svarbu, kurioje pusėje kariauti ir kurią ideologiją – „baltąją“ ar „raudonąją“ – palaikyti, nes tai nėra kova už kokią nors idėją ar tautos laisvę, o už elementarų išlikimą. Moterys dieną naktį sėdi ant sukrautų lagaminų, maišų ir dėžių, lyg šis turtas būtų vienintelis stabilus pagrindas išcentrinėje netikrumo atmosferoje, Konstancės Mikelsonės žodžiais tariant, „laukiamojoje patalpoje“.

Viena vertus, sužmoginti istoriniai faktai įgauna sugestijos, o kita vertus – ir herojų likimai platesniame istoriniame kontekste atsiskleidžia visapusiškiau. Galima teigti, kad nė vienas iš aptariamųjų autorių nėra tik neutralus istorinių faktų fiksuotojas, jie visi išgyvena aprašomuosius įvykius, veikia kaip aktyvūs vertintojai, todėl skaitytojai nujaučia, kad už beaistrinio fakto slypi tikrų žmonių likimai.

Kūnas kaip galios eksperimentų laukas

Ir latvių legionieriai, ir lietuviškieji „plechavičiukai“ karo keliuose malami tarp didžiųjų kariaujančių tautų girnų, jie tėra marionetės aukštesnių jėgų rankose – galinčios tik „protestuoti, keikti, maldauti. Ir viltis“ (P, 140). Aptariamuosius kūrinius temiška suartina siaubiančio karo padarinių žmonių ir miestų kūnams, beprasmių aukų vaizdavimas. Visuose romanuose veikia tipiški karo laikotarpio personažai – invalidai: Katiliškio kūrinyje – vienaakis viršininkas, sužaloti iki neatpažinimo sužeistieji, Janovskio – trumpakojis išbadėjęs latvis, atšlubavęs prašyti išmaldos, Dziliumas aprašo latvių legiono invalidų ligoninę, kuri kartu su pacientais evakuojama į Vokietiją. Nepaisant skirtingos veikėjų dislokacijos vietos, romanuose regima topografijos griūtis, analogiški nusiaubtų miestų vaizdai, stebėtinai panašūs griuvėsių epizodai: „Bomba pataikė į mūsų pastato kampą, atverdama plyšį per visus keturis aukštus nuo stogo iki pamatų“ (IN, 511);

„Šis namas neturi vidinės sienos. Viena virš kitos matosi penkios virtuvės, penkios vonios, penki klozeto puodai...“ (PP, 165).

Dziliumo akimis regima mirtis depersonalizuota, tapusi kasdienybės dalimi, masinio laidojimo scenos, visuotinės sužeistųjų dejonės nebesukelia emocijų: „Atvežė pusgyvį žmogų, bet jie čia kalba taip, lyg miške vėjas būtų išvertęs medį“ (P, 12). Tokiomis aplinkybėmis, kai žmonės nuolat rizikuoja tapti kitų agresijos ir savo kūniškos disfunkcijos aukomis, vienintelė išeitis žiūrėti į gyvenimą kaip į žaidimą arba gintis nuo realybės apatija ir atbukimu. Pakelės pilnos lavonų, kurie tiesiog „aplenkiami per daug nesikeikiant ir neatsisukus traukiama toliau. Tokie buvo to laiko įstatymai ir papročiai“ (IN, 456). Janovskio mirties apraiškos individualizuotos ir įkūnytos apnuogintais siurrealistiniais vaizdais (todėl paveikesnės): „Kareiviai atsagsto ir tyčiodamiesi ilgai šlapinasi ant kruvinos nušautojo galvos. /.../ Nušautasis guli. Didelės žalsvos musės ropinėja jo kaklu ir pliku pakaušiu“ (PP, 12). Romane *Išėjusiems negrįžti* irgi yra keletas makabriškų Janovskio braižo epizodų, pavyzdžiui, kai kareiviai partempia maišą su senutės lavonu, manydami, kad tai paskersta kiaulė, papildysianti jų senkančias maisto atsargas. Šiame epizode dar kartą ironiškai susiduria antagonistiniai pasauliai, tokie kaip žmogaus ir gyvūno, gyvųjų ir mirusiųjų. Katiliškio vaizduojamos mirštančių arklių ir nemelžiamų karvių agonijos kančios dar labiau sukrečia nei žmonių, nes „gyvulio mirtis tyli ir šventa“ (IN, 523). Karių nužmogėjimas pabrėžiamas įtaigia regresijos į gyvuliškumą metafora: „Kas kita iš mūsų beliko, jei ne kiaulės, sulysusios ir iš bado besiknisančios pro pamatus?“ (IN, 370). Sugyvulėjęs legionieriaus kūnas ne tik grįžta į animalistinę stadiją, bet atsiduria dar žemesnėje pakopoje nei gyvulio kūnas:

Pagalvokime šiek tiek. Kiaulę galima sūdyti, troškinti, virti ir kepti. Jei pakanka laiko, galima netgi išdžiovinti. O kur dar kepenys ir inkstai! Šonkauliai tinka kopūstų sriubai. Aplink nugarkaulį yra karbonadas. /.../ O kokia nauda iš pervargusio, kovą pralaimėjusio, šlubo kareivio? Atvirai sakant – jokios. Greičiau

atvirksčiai. Jo apatiškas, maldaujantis žvilgsnis ir skausmingai perkreiptas veidas pamažu net stipriausiam ima veikti nervus. (PP, 6)

Pabėgėlių stovyklose baltų išeiviai irgi priversti liminaliai peržengti žmogiškumo ir gyvuliškumo kategorijų ribas. Tarsi skerdykloje žmonės čia virsta numeriais, laukiančiais savo paskutiniosios. Gyvuliškas nesiskaitymas su žmogumi išlieka ir po mirties: sudaroma laidotuvių regimybė, bet nuleidus į duobę karsto dugnas atsidaro, ir žmogus tarsi gyvulys išverčiamas lauk. Atsivėrusi galimybė emigruoti primena vergų turgų, nes naujoms rezidencijos šalims nereikia asmenybių, o tetrūksta pigios darbo jėgos. Nepanorę tapti vergais ir pasidavę rusų propagandai važiuoti namo lengvatikiai gyvuliniu traukiniu iškeliauja į Sibirą. Tremtiniai sveriami, matuojami ir skirstomi kaip daiktai: pirma rūšis, antra, trečia. Didžiausią paklausą turi netekėjusios merginos ir jauni raumeningi vyrai; taip išdraskomos šeimos, o Elinos tėvas pasikaria, kad dukra galėtų emigruoti. Analogiška siužeto linija plėtojama ir Konstancės Mikelsonės (1905–1955) romane *Nakties paradas (Nakts parāde, 1953)*: į Ameriką išleidžiama tik motina, o invalidė dukra nepraeina žeminančios patikros – Naujajam žemynui nereikalingas papildomas invalidas. Motina iš nevilties nusižudo.

Janovskio romane visiškai likviduojamas herojiškumo elementas: buvusiam legionieriui, išsaugojusiam gyvybę karo lauke, gresia mirtis iš bado arba nuo nemotyvuoto rusų žiaurumo protrūkių, taigi nesuteikiama net herojiškos mirties galimybė, kuri pateisintų kilnų kareivio uždavinį. Karas nėra transformacija link „šlovės kūno“ – jis veda į mirtį ir destrukciją. Tokią nuostatą liudija nusivylusių Dzilio invalidų protesto šūksniai, kad kova buvusi beprasmiška, apie tai nuolat primena „lėtai gyjančios žaizdos, amputuotos galūnės, džiovininkų nevilts“ (P, 161). Kareivio išlikimas irgi tik reliatyvus laimėjimas, nes tai nėra drąsos ar kariško profesionalumo įrodymas, o tik atsitiktinumas, ironiškas likimo šypsnyš. Lietuvių daliniams skirta nekilni užduotis: užkamšyti fronto spragas ir kasti apsauginius griovius. Guiga su Savaičiu neištveria tokio pažeminimo ir išvyksta į kovojantį batalioną Dancige:

„Jie buvo tikri kareiviai ir tokios paniekos, kaip nusibaigimas prie griovių kasimo, jie nebuvo užsitarnavę“ (IN, 429). Adamo išsigelbėjimą lemia atsitiktinė likimo kombinacija: išsaugotas tėvo medalionas, dėl kurio ne kartą rizikuota pražūti, pakištas anglų valdininkui, garantuoja saugų pasitraukimą. Medaliono figūra turi užšifruotą simbolinę potekstę, slepia tėvas–tradicija–namai–tėvynė–paveldas konotaciją. Šis atributas lyg pasakoje atlieka stebuklingo gelbėtojo funkciją, nes atsivežtas „iš ten“.

Tautų knibždėlyne kariauja, kraustosi ir baltų tautos, tačiau visuotinės sumaišties fone tiek baltiškasis, tiek apskritai žmogiškasis solidarumas transformuojasi į vilkišką išgyvenimo troškimą.

Paniekinto kūno gelbėjimas(is)

Aptariamųjų romanų pasakotojai net ir gyvuliško gyvenimo iškankinti sugeba išsaugoti žmogiškąją savigarbą. Bado nualintas Adamas jaučia gėdą, kad yra priverstas prašyti duonos gabalo. Katiliškio veikėjas neima duonos iš apvirtusio vežimo, subara savo augintinį už cigarečių pasisavinimą iš užmušto kareivio. Janovskio pagrindinių veikėjų vertybės, egzistencinės gaidos jų dialoguose disonuoja su vulgariomis eilinių kareivių blevyzgomis, muštynių epizodais ir užfrontės buities vaizdeliais Katiliškio romane.

Nuo desperacijos, destruktijos ir brutalumo gelbsti pastangos megzti žmogiškus ryšius. Pagrindinius Janovskio kūrinio veikėjus suveda ne tik atsitiktinumai, bet ir artumo poreikis. Griuvėsiuose susitinka buvęs legionierius Adamas ir Latvijos vokietaitė Ieva, šiuo nervingu, egoistišku ir agresyviu laikotarpiu tampantys meilės, kaip ne iki galo sugriautos amžinosios vertybės, įkūnytojais. Meilė griuvėsiuose iškyla kaip dar įmanoma transcenduojanti jėga, padedanti išlaikyti pusiausvyrą tarp žmogiškumo ir sužvėrėjimo. Vyriška Katiliškio kuopos atmosfera sukuria priešingą – šiurkščios faktūros įspūdį: kareivis traktuojamas kaip armijos statistinis vienetas, o maskuoti žiaurią realybę

ir padidinti drąsos trūkumą apgaulingai bandoma alkoholiu. Svaigalai tampa ir iliuzine trūkstamos meilės kompensacija: „Vienas laikė abiem rankom apsikabinęs pusiau nugertą bonką ir švelniai glaudė prie savęs, šnabždėdamas meilūs žodžius, ir tas įsivaizdavo glėbiąs savo numylėtą ir glostąs jos nuostabias krūtis“ (*IN*, 458).

Santykiai tarp pagrindinių veikėjų ir sutiktų kelyje žmonių prezentuoja aplinkinio pasaulio harmonizacijos galimybę. Kūno išniekinimas, subjaurojimas deformuoja asmens tapatumą, o žmogiški ryšiai, jausmai suteikia postūmį jį atkurti. Harmonijos siekis iškyla santykyje Adamas–Ieva, Adamas–Tadeušas, Katiliškio pasakotojas–Joniukas, Ansis–Elina. Pasak Ilonos Gražytės–Maziliauskienės, „[k]aro tragiškumas didele dalimi yra tai, į ką jis paverčia žmones – vienus į žvėris, kitus į objektus, tretiems leidžia surasti savyje žmogišką dimensiją, kurios jie patys nežinojo turį. Tuo tarpu mūsų prozos likimo aukos turi du ar tris pagrindinius bruožus – spontanišką draugiškumą mirties pavojuje, kovą už sausesnę vietą griovyje ir vieną mintį – kaip nedaug reikia, kad gyvenime būtų tvarka, ir kaip daug brutalių netvarkos pasaulyje.“¹⁵⁹ Masinių prievartavimų fone regimos platoniškos meilės apraiškos – kūniškumas eliminuojamas. Janovskio Ieva ir Adamas tėra „du bėgliai, du išgintieji, kuriuos atsitiktinumas suvedė draugėn“ (*PP*, 100). Meilė įgyja pasipriešinimo nebūčiai reikšmę ir atlieka narkozės funkciją: „Mes esam svetimšaliai svetimame pasaulyje. Galbūt todėl mūsų artumas dar artimesnis. Mes vienas kitam nesam naujo gyvenimo pradžia, mes vienas kitam esam pats gyvenimas“ (*PP*, 53). Šis Janovskio siužetinis sprendimas suformuoja aplink veikėjus šviesią energetinę aurą, kuri pabrėžia kiekvieno atskiro asmens ir žmogiškųjų santykių svarbą. Katiliškio jaunuolis adoruoja tėviškėje paliktą šešiolikmetę Danguolę, kuriai jaučiasi neištikimas vos pagalvojęs apie kitas; į sanitarės žiūrįma pagarbiai, jų draugijoje vengiama net nešvankių žodžių. Moterys romanuose traumotos, tapusios vokiečių ar rusų kareivių seksualinio instinkto aukomis. Katiliškio romane vokiečiai varosi

¹⁵⁹ Ilona Gražytė–Maziliauskienė, *Idėjų inventoriųs*, sudarė Solveiga Daugirdaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, 19.

žydaičių vilkstinę: „Jie galėjo teikti lengvatas savo pasirinktosioms, kaip galėjo kiekvienai nakčiai pasirinkti kitą. Ją mylėti, apdovanoti ir tuojau pat atiduoti mirčiai“ (*IN*, 479). Janovskio nuomone, mirtis šiuo atveju gailestingiausia baigtis. Aštuoniolikmetę Ievą visą laiką persekioja trauminiai prisiminimai, sukeliančys totalią intymių santykių baimę, todėl ji stengiasi kuo ilgiau išsaugoti savo trapią nepriklausomybę: „Dar ne. Dabar ne. Tu nežinai, ką man padarė rusai. Prakeiktieji rusai. Kodėl jie mane paliko gyvą!“ (*PP*, 104). Neregiui Ansiui Elina tampa ne tik slauge ir mylimąja, bet ir naujomis „akimis“, neleidžiančia veikėjui rezignuoti atspirtimi.

Kaip yra pastebėję psichologai, „kareiviuose dažnai išsivysto tėviškumo, globos jausmai“¹⁶⁰. Katiliškio ir Janovskio romanų kareiviai turi savo globotinius: bevardis Katiliškio pasakotojas – Joniuką, o Adamas – keturiolikmetį lenką Tadeušą. Karas, sąlytis su mirtimi tampa paauglių savarankiško gyvenimo pradžia, transformuoja vaikišką berniukų naivumą į pirmalaikį subrendimą, didvyriškumą: Joniukas paima cigaretes iš užmušto latvio, Tadeušas išgelbsti tris vyrus nuo mirties. Susiedamas savo gyvenimą su kitu žmogumi, Katiliškio veikėjas kompensuoja meilės subjekto trūkumą. Globodamas Ievą, Adamas jaučiasi stipresnis, kovoja už dviejų išlikimą, bet ir pats ieško šilumos, užuoglaudos „kaip pasimetęs vaikas, slepiantis galvą motinos glėbyje“ (*PP*, 123). Rašytojas vaizduoja artumo įtampą tarp šių dviejų jaunų žmonių, kurie pasąmonėje nori likti kartu, bet juos sulaiko baimė prisiimti vienas kito likimo dalį. Dziliumo sprendimas dar originalesnis: jis vaiko funkciją perkelia į patį Ansi, buvusį legionierių; aklas kareivis pats yra kaip vaikas, reikalingas priežiūros¹⁶¹.

Visų romanų pagrindinių veikėjų likimo gijos papildo išsigelbėjimo, gyvybės išsaugojimo liniją, tačiau foninės kūrinio veiksmo ašys tampa visuotinės

¹⁶⁰ Vytautas A. Jonynas, *Išėjęs negrįžti: Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*, sudarė Violeta Kelertienė, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1986, 221.

¹⁶¹ Šiame kontekste įdomu paminėti, kad Gunaras Janovskis gyvenimo pabaigoje irgi susidūrė su dramatiška regos susilpnėjimo problema, tačiau šią negalią priėmė didvyriškai – kaip ir dera buvusiam legionieriui (nemetė rašymo: diktuojamą tekstą užrašydavo žmona rašomąja mašinėle).

mirties reprezentantėmis. Pesimistinis Katiliškio romano pavadinimas *Išėjusiems negrįžti* ir Dziliumo *Perkeltieji* kaip integrali romanų sudėtinė dalis įkūnija išvietinimo, negrįžimo leitmotyvą, o Janovskio *Po paskutiniojo teismo dienos* implikuoja pasakojimo atotrūkį ir apokaliptinę karo baigties poziciją. Janovskio herojus, pakeitęs tapatybę, įgyja galimybę rinktis: pasilikti Vokietijoje ar grįžti į Latviją, tačiau artimesnė knygos konceptualiam turiniui būtų pesimistinė traktuotė: kareivis niekada *nebegrįš*, nes trauminė karo patirtis *negrįžtamai* paveikusi jo kūną ir psichiką. Karo pabaiga reiškia galutinį gimtinės praradimą, ilgalaikę tremtį, kurią nuolat lydės atsiminimai apie prieškarį gyvenimą ir neištrinamos karo metų patirtys. Adamas yra tipiškas prarastosios kartos atstovas: netenka mylimosios, niekada nebesutinka žmonos, todėl romano užsklandoje Adamo jausena tipologiškai atitinka Katiliškio veikėjo emocinę būseną, įsikomponuoja į negrįžimo paradigmą. Kai Adamas išsiskiria su Ieva Detmoldo stotyje, prasideda naujas, bet ne mažiau beiliuzinis legionieriaus gyvenimo ciklas. Iliuzijas griaušančio apibendrinimo įtaiga juntama ir paskutiniame *Perkeltųjų* epizode: Ansio mylima slaugė Elina emigruoja į Vakarus, palikdama aklą kareivį iki gyvenimo pabaigos vieną vegetuoti tamsoje. Regos netekimas traktuotinas simboliškai: savo žemės netekęs latvių žemdirbys praranda galimybę pradėti gyvenimą iš naujo.

Romanų finaluose ima aiškėti, kad pokario realybėje kareivius apima dar didesnės beprasmiškumo ir absurdo nuotaikos. Kare „stiprioji lytis“ privalo paklusti politiškai sufabrikuotam lytiškumui ir kūno eksploatacijai, yra priversta prarasti savo orumą ir įprastas vyriškumo vertes, todėl dauguma romanų užprogramuoti pesimistinei baigčiai. Sugriuvus įprastai socialinei tvarkai, kūnas degradoja iki animalistinės stadijos, suardomas žmogaus (vyro) kūniškasis tapatumas.

3.2. Mentalinė kolonizacija

Karo išvietinti išeiviai galiausiai nusėdo rezidencijos šalyse ir pradėjo naują adaptacijos fazę moderniaame, dažniausiai tiesiogiai karo nepaliestame (išskyrus dalį Anglijos) pasaulyje, kur buvo laisvi judėti fiziškai, bet jų viešojo saviraiška ir kultūrinės ambicijos buvo apribotos. Palyginti su nenatūralia karo chaoso ir nuolatinio pavojaus atmosfera, tai stabilus ir socialiai tvarkingas pasaulis, bet jis pasitinka išeivius naujų šalių egzotika: europietišškai akiai neįprasta topografija, urbanistiniais arba laukinės gamtos peizažais, svetimomis kalbomis, kitokia teisine, politine ir ekonomine sistema ir pan. Atitrūkę nuo savo istorinių, geografinių ir socialinių šaknų, naujieji emigrantai išgyvena ryškų skirtumą tarp naujosios realybės ir „senojo pasaulio“, kuris supriešinant su naujosiomis šalimis dažnai vadinamas „europietišku“ ir siejamas su dvasingumu bei kultūra (bendriausia prasme šis skirtumas gali būti apibendrintas kaip estetika vs pragmatizmas). Naujojoje realybėje harmoningus santykius su gamta pakeičia komercinis interesas ir materialus modernizmas. Romanai inicijuoja diskusiją apie naujos šalies teikiamas galimybes ir naujosios kultūros perėmimą, „protinę kraujomaišą“, kaip pasakytų Benedictas Andersonas. Netgi tie lietuvių ir latvių rašytojai, kurie prieš karą gyveno miestuose, buvo giliai įsišakniję kaimiškoje bendruomenėje ir kultūroje, suvokė savo tapatybę kaip priklausančią senajai kultūrinei, „kontinentinei“ tradicijai. Šis kultūrinio kontrasto ir savosios kitybės išgyvenimas lemia skirtingą išeivių reakciją ir įsigyvenimo naujoje šalyje būdus, kurių tripakopę gradaciją praskleisime šiame skyriuje.

3.2.1. Antikolonizacijos modelis. Nostalgijos tipai

Postkolonijinės studijos teigia, kad judant žmonėms, migruoja ir jų kultūrinis centras. Antikolonizacijos modelio romanai reprezentuoja mėginimą nepasiduoti jokio kito centro, išskyrus savąjį, traukai. Ypač vyresniosios kartos

išeivių rašytojams būdinga monologiška, hermetiška sąmonė, polinkis apsiriboti tautine bendruomene ir išlaikyti stabilų mentalitetą. Kita vertus, tokios pastangos yra laikinos, nes svetimumas skleidžiasi kaip tam tikros rūšies imunodeficitas¹⁶² ir jo skverbtis neišvengiama (ši svetimumo elemento perėmimo tendencija bus praskleista skyriuje „Savikolonizacijos modelis. Mimikrijos pavidalai“).

Antikolonizacijos tipo romanai dažniausiai yra „užrakintos istorijos“ ir įcentriniai, į save ir į praeitį nukreipti pasakojimai. Tai pasipriešinimas galios diskursui, mitinis, belaikis, ikikolonijinis identitetas, pagrįstas praeities perpasakojimu, tikėjimu absoliučia būtojo laiko tiesa. Kalbėti apie šios grupės romanus – tai kalbėti apie tai, kaip praeitis *reprezentuojama* dabartyje – artikuluojama dabarties momentu ir veikiama esamų aplinkybių. Romanų protagonistams tėvynės turinys (gamtovaizdžiai, namai, palikti artimieji) tapo ilgalaikiu atminties vaizdiniu, atmintyje įsirežę ramios kasdienybės ir kalendoriniai ciklai virto užsiklinimu, kūryba – užsitęsusių tų pačių temų eksploatavimu ir sukimusi „kaip žemė aplink savo ašį“ (Rūta Skujinia). Janio Klydzėjo (1914–2000) romano *Prižiūrėtojas (Dženitors, 1955)* protagonistui kelia graudulį senoji karta, kuri, anot jo, taip ir liko parkniubusi ant karuselės grindų ir tebesisuka aplinkui visai kaip prieš trisdešimtį metų – ratu, ratu. Klydzėjas kritiškesnis tautiečiams nei vietiniams amerikiečiams; visi norėtų kovoti už gimtinės laisvę, bet kova prasideda plepėjimu, o baigiasi pagėrimu. Iš kovos dvasios nedaug beliko – visi tapo pavargusiais čionykščiais, mokačiais paskolas už automobilius. Tai karta, kuri neigė sudėtingą daugiasluoksnę dabartį vardan nostalgios, amžinos ir daug grynesnės praeities. Su gimtuoju kraštu ją tebesiejo gilios šaknys, todėl tiek latvių, tiek lietuvių rašytojai per išrauto, persodinto augalo metaforą gausiai eksploatuoja žmogaus ir medžio giminystės temą. 1953 m. Karlis Karklinis rašo: „Svetimoje realybėje įsigyventi gana sunku. Žmogus svečioje šalyje jaučiasi kaip persodintas medis.“¹⁶³ Tais pačiais 1953 metais Škėma savaip

¹⁶² Dace Lūse, *Latviešu trimdas proza*, Rīga: Jumava, 2000, 14.

¹⁶³ *Latvija Amerikā*, 1953 nr. 20, 6.

plėtoja nervingo persodinto žmogaus įvaizdį: „Aplankiau net dvejis gydytojus, kurie, išžiūrėję mano akis, išstuksenę kelius ir provokaciniai apklausinėję – tesurado manyje tik paprasto nerviškumo žymių, būdingų tiems augalams, kuriuos persodino sodininkas–mėgėjas“¹⁶⁴. Šis išseivių išvietinimo pojūtis atliepia Gilles’io Deleuze’o ir Félixo Guattari išplėtotą, o vėliau postkolonialistų perimtą *rizomos* – augalo be fiksuotų šaknų – metaforą. Rizoma apibūdina šaknų sistemą, kuri plinta ne vertikaliai, o horizontaliai, paviršiumi – kaip bambukas, kuris neturi centrinės šaknies, bet dauginasi fragmentuotu, netolydžiu, įvairiakrypčiu būdu. Vertikaloji – dvasinė – šaknis juos vis dar sieja su ankstesniuoju gyvenimu Lietuvoje ar Latvijoje, o išseivijoje jie bando šaknydintis rizomiškai, raizgydami savo naujai užsiaugintas šaknis naujųjų šalių socialinės realybės paviršiumi. Ši rizomiška prigimtis yra „sunkiausiai nugalimas veiksnys, nes ji funkcionuoja kartu su mitologija, kuri pasireiškia kaip pagrindinės šaknies egzistavimas, kanonas, standartas, patentuota realybė“¹⁶⁵.

Kai baltų išseiviams nebeliko vilties grįžti namo, jie ėmėsi tekstinės įsivaizduojamų namų kūrybos, o praeities idealizavimas ir nostalgija tapo viena iš literatūros teminių dominančių:

*Amerikos didmiesčių triukšme ir bruzdesyje parašoma daug romanų, apsakymų ir eilėraščių, kuriuose tylūs tėviškės upeliai vis dar teka ir medžiai ošia, o seni sodžiaus kaimynai, patys nenumanydami, jog tapo kone vaiduokliais, užėina ir paspaudžia tau ranką.*¹⁶⁶

Literatūrą užplūdo kūriniai, produkuojantys fikcinę Lietuvos ar Latvijos inkarnaciją, idiliškus žmonių santykius, o visos su tėviške susijusios detalės konotuotos tik teigiamai (pvz., Aloyzo Barono, Jurgio Jankaus, Jurgio Gliaudos, Alės Rūtos, Vytauto Volerto, Anšlavo Eglyčio, Valdemaro Karklinio, Irmos Grebzdės, Aidos Niedros ir kt. autorių romanai).

¹⁶⁴ Antanas Škėma, *Raštai*, t. 3, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1985, 454.

¹⁶⁵ Bill Ashcroft, *Post-colonial Transformation*, London: Routledge, 2001, 51.

¹⁶⁶ Rimvydas Šilbajoris, *Perfection of Exile: 14 contemporary Lithuanian Writers*, Norman: University of Oklahoma Press, 1970, 22.

Nepritapimo ir atskirties sindromas skatina autsaideriui būdingą vienišumą, o tai palanki terpė subjektyvios psichologinės erdvės kūrimui ir puoselėjimui. Akivaizdu, kad tėvynė kaip prieraišumo objektas yra *įsivaizduojamas*: latvių ir lietuvių išeivių mentalitete namai siejasi su valstybingumu, su Nepriklausomybės laikotarpiu, o ne pokario dešimtmečių Lietuva ar Latvija kaip sovietinės Rusijos „provincija“ ir joje gyvenančiais tėvynainiais. „*Amor patriae* šiuo požiūriu nesiskiria nuo kitų meilės rūšių, kurioms būdingas įsivaizdavimo elementas.“¹⁶⁷ Dažniausiai šio tipo romanuose istorinė vieta ir laikas, buvę tokie svarbūs karo romanuose, nueina į periferiją, užleisdami vietą suidealintam namų vaizdiniui ir cikliškam laiko pojūčiui. Žmogiškajai prigimčiai būdingas gimtosios vietos instinktas baltams ypač reikšmingas. Vigmantas Butkus pripažįsta, kad „topografinė tapatybė, topografinė vaizduotė lietuvių literatūroje ir jos recepcijoje, lietuvių kultūroje, lietuvių mentaliteto istorijoje yra (buvo?) nepaprastai svarbus dėmuo“¹⁶⁸. Tačiau nostalgikų egzodo romanų nereikėtų laikyti topografinė kūryba, kurios objektas yra reali fizinė vieta kaip empirinis vienetas (rašytojo gimtasis kraštas ir jo apylinkės). Lietuva ar Latvija įgyja bendražmogišką prasmę – namai sėslios prigimties baltams yra savaiminė vertybė, šeimos ekvivalentas, simbolizuojantis ne tik žmogaus, bet ir pasaulio centrą. Įvairių kartų nepertraukiamas egzistavimas, nuolatinė gyvybės rato eiga suteikia saugumo ir paveldimumo, perimamumo jausmą. Šio skyriaus romanus charakterizuoja neįveikiamas prarastos aplinkos pojūtis, nesvarbu, ar ji būtų urbanistinė, ar kaimiška. Latvių romanistai ypač eksponuoja miestiškąją problematiką, vaizduoja studentišką ir bohemišką Rygos aplinką, kultūrinį gyvenimą, miesto inteligentiją, menininkus, žurnalistus (Irma Grebzdė, Teodoras Zeltinis, Valdemaras Karklinis ir kt.): „[R]eikia pasakyti, kad tremtyje parašyta daugiau miesto romanų, kurių

¹⁶⁷ Benedict Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės*, Vilnius: Baltos lankos, 1999, 174.

¹⁶⁸ Vigmantas Butkus, „Literatūros topografija: (poli)metodologinės trajektorijos. (Teoriniai apmatai topografinės tapatybės ir topografinės vaizduotės studijoms lietuvių literatūroje)“, *Colloquia* nr. 21, 12–13.

pagrindinė veiksmo vieta yra Ryga.¹⁶⁹ Miestas ne tik keitė supratimą apie save kaip žemdirbį arba inteligentą, bet ir siūlė naujas temas moderniai literatūrai. Romanų veikėjai persikelia iš etnografinio kaimo į modernią „globaliojo kaimo“ geografiją, iš ramios belaikės gamtiškosios egzistencijos arba jaukaus europinio miesto į didmiesčio skubos atmosferą arba atšiaurius Amerikos ar Kanados tyrus. Latviai daug anksčiau už lietuvius ir žymiai aktyviau kultivavo miestiskąjį mitą, palikdami gamtos harmoniją praeičiai, tačiau nauji kraštai ir juos pribloškia spalvomis ir garsais: „Atvykėliui jau pirmąją akimirką krito į akis, koks margas ir spalvingas Amerikos knibždėlynas, – priešingai pilkai ir liūdnokai Europos miniai.“¹⁷⁰ Miestas, nauja aplinka gausiai pajvairina literatūrą mašinų, geležies, dinamikos, asfalto džiunglių ir dangoraižių poetika, išryškina skirtumą tarp to, kas nacionaliai unikalų ir internacionaliai universalu. Karas, smurtas ir prieštaravimų pilnas miestas atsiduria vienoje paradigmoje, priešingoje įsivaizduojamai tėvynei, pasiilgtam pasauliui. Maurinia 1936 m. yra pranašišškai rašiusi, kad „ten, kur Vakarų Europos ekspresionistų dvasioje atsispindi miesto kanalas ir fabriko kaminas, latvių dvasioje mirguliuoja tylus miško ežeras su baltakamieniais beržais“¹⁷¹.

Tai, kas iševio sąmonėje kompensuoja prarastą tėvynę ir nutiesia tiltą tarp tėvynės ir svetimios šalies, yra atmintis ir nostalgija bei jų įkvėpti pasakojimai. Nostalgijos kategorija daugeliui tampa esminiu pasaulio suvokties atributu, pagrindiniu individualios bei tautinės saviraiškos ir tapatybės tropu¹⁷². Antikolonializmo grupės romanai – savotiška baltiškoji tremties nostalgijos istorija. Iševio saviieška ir saviidentifikacija vyksta rekonstruojant prarastąjį

¹⁶⁹ Inguna Daukste-Silasproģe, *Latviešu literārā dzīve un literatūra ASV un Kanādā. 1950–1965*, Rīga: Valters un Rapa, 2007.

¹⁷⁰ Anšlavs Eglītis, *Neierastā Amerika*, Stokholma: Daugava, 37.

¹⁷¹ Zenta Mauriņa, „Impresionisms un ekspresionisms“, *Pārdomas un ieceres*, Rīga: Valters un Rapa, 1936, 102.

¹⁷² Rimvydui Šilbajoriui, aptariančiam iševijos poeziją ir prozą, *nostalgija* yra esminis žodis (plačiau žr.: Rimvydas Šilbajoris, *A Short History of Lithuanian Literature*, Vilnius: Baltos lankos, 2002, 117–152).

pasaulį, kuriant nostalgiską latvišką/lietuvišką viziją. Čia aktualus prieš tai disertacijoje praskleistas „įsivaizduotų gimtinių“, į kurias išeiviai niekada negrįžo, konceptas. Antikolonializmo romanas – virtuali realybė – tariama, galima, bet ne faktinė, nes atskleidžia tik potencialią „įsivaizduojamą“ laiko ir erdvės plotmę.

Šio skyriaus tikslas – pasiaiškinti, ką reiškia nostalgija tiems, kurie yra išvietinti, kokie jų nostalgijos objektai, aspektai bei mastai, kaip išeiviai ilgėjosi namų ir savosios šalies, aplinkos, gamtos ir landšafto, kaip jie pavertė gimtinę idealizuotu nostalgisku konstruktu ir kūrė naujas paralelias gimtinės formas naujoje šalyje. Bandysime praskleisti skirtingas baltų išeivių santykio su praeitimi atmainas pasiremdami minėtais Svetlanos Boym pasiūlytais dviem nostalgijos tipais:

- 1) *atkuriamoji* nostalgija;
- 2) *refleksyvioji* (arba *apmąstomoji*) nostalgija.

Mokslininkės nuomone, šie du tipai charakterizuoja žmogaus santykį su praeitimi, įsivaizduojama bendruomene, namais ir apibrėžia išeivio savivoką. Nostalgija yra laikino atstumo ir išvietinimo skausmas. *Atkuriamoji* nostalgija kompensuoja atstumą intymia patirtimi, išvietinimą gydo grįžimu „namo“, pageidautina, kolektyviniu. Atkuriamosios nostalgijos rašytojams praeitis turi dabarties vertę, todėl šie romanistai apskritai negalvoja apie save kaip „nostalgikus“. Jie rekonstruoja sustabdytą laiką, vienintelius prarastus namus, absoliučią tiesą, kartais – sąstingį. Tai ne trukmė ar perspektyva, o tobula momentinė nuotrauka. *Refleksyvioji* nostalgija lankstesnė, ji steigia naują tęstinumą, interpretacinį santykį su praeitimi, mėgaujasi laikrodžiais ar kalendoriais neišmatuojamu laiku ir yra susijusi su esybės apmąstymais, žiūros daugialypiškumu, meditacija.

Šiame skyriuje apžvelgsime keturis nostalgijos variantus, kurie visi pasireiškia lietuvių ir latvių romanuose naujosios šalies atmetimu, protesto pozicija:

organiškoji nostalgija, nukreipta į pilnatvišką žemdirbio būtį (Marius Katiliškis);

parodomoji nostalgija, išskylanti viešomis ar išorinėmis tautiškumo manifestacijomis (Gunas Janovskis);

personalizuota nostalgija, pagrįsta kontrastais ir kylanti iš individo asmeninės kaltės ir sąžinės graužaties (Juozas Kralikauskas);

universalizuota nostalgija, skatinanti metafizinius apmąstymus (Arnoldas Apsė).

Atkuriamoji nostalgija

Organiškoji nostalgija (Marius Katiliškis)

Tradiciškiausią nostalgijos romanų grupę sudarytų romanai, kurių autoriai – prievarta urbanizuoti žemdirbiai, besiilgintys idealios gamtiškos ar kaimiškos praeities (Janio Klydzėjo *Cilvėka bėrns*, Mariaus Katiliškio *Užuovėja*). Šie romanai svarbūs tuo, kad juose žemė, gamta traktuojama kaip tikroji baltų stichija, būties pamatas ir *užuovėja*, padėsianti išsaugoti nacionalinę tapatybę, kurią lengva prarasti gyvenant svetur. Šio tipo romanų protagonistai *atminties* keliu grįžta į savo vaikystės ir jaunystės kraštą, taip atkurdami ir kompensuodami sutrūkusius fizinius ryšius su gimtąja šalimi, bandydami susigrąžinti prarastą vertybinę orientaciją. Jei nėra namų jausmo, tai nėra ir tikros tremties patirties. Individo atsparumą nostalgijai gali nusakyti ir socialinė kilmė: Boym mini, kad labiausiai pažeidžiami nostalgijai būdavo kareiviai iš kaimo vietovių, ypač žemdirbiai, o pirkliai, mechanikai, jūreiviai iš tų pačių regionų arba miestų pasirodė atsparesni¹⁷³. Tikėtina, kad kuo natūralesnis prigimtinis žmogaus ryšys su gamta, tuo sunkiau jis išgyvena socialinių taisyklių dirbtinumą ir patekęs į svetimą aplinką kreipia savo dvasinę energiją atgal, į prisiminimus.

¹⁷³ Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books, 2001, 6.

Katiliškio novelių romane *Užuovėja* (1952) kuriama stabilumo kosmologija, apibūdintina Boym žodžiais: „Praeitis negali rodyti jokių irimo ženklų, ji turi būti šviežiai nupiešta savo ‚originaliu pavidalu‘ ir išlikti amžinai jauna.“¹⁷⁴ Katiliškis mėgaujasi prisiminimų įelektrintomis detalėmis bei išsaugotais atminties ženklais ir plėtodamas gamtos ciklą bei žemdirbiškų darbų atributiką pretenduoja atkurti mitinę vietą. Tai gamtiškosios, žemdirbiškosios patirties išgyvenimas virtualioje fantazijos erdvėje. Gamtos vyksmas skleidžiasi sodriai empiriškai atkurtoje tikrovėje, į kurią pasakotoją paskatina sugrįžti svetimo dangaus auksiniai debesys, kurie primena popietę tėviškėje, kai lijo su saule. Nors Katiliškio tekste iškyla ne Lietuva apskritai, o konkreti vieta – gimtasis Gružiškių sodžius, būtų netikslu redukuoti šią erdvę iki atmintyje iškylančios autoriaus biografinės erdvės. Ji yra integrali makroerdvės – t. y. visos Lietuvos – dalis, saugumo, darnos, ritmiškumo, tolygumo, vienovės, dvasios ramybės ir pan. metonimija. Sodžius prisiminimuose užfiksuotas tiesiog fotografiškai:

Ir kaip gyvas atsistojo akyse aukštas kapų kalnelis toje vietoje, kur Katmilžis įsilieja į Gružę. Pajutau sausą katpėdžių šiurkštumą basose kojose ir tą nesuvokiamą nykumą, kuri nė iš šio, nė iš to apniks, būdavo, šventadienio pokaičiais, išsiplukdžius ir išsitiesus retoje žolėje prieš saulę, pakapėje. Išgirdau vėjo šiušenimą vinkšnose ir mačiau mediniais spindulių smūgiais pašiauštą kryžiavonę.¹⁷⁵

Katiliškis tik užsimena, kad yra šios vizijos užribyje – „svetimų pasaulių tolimame krašte“, nesupriešindamas esamo ir buvusio pasaulio. Tačiau galima numanyti, kad šis *atkurtasis* pasaulis, kuriame žmogus jaučiasi savipakankamas, visavaldis ir visateisis, yra vienintelė tikra egzistencijos erdvė. Romane savo pirminį turinį susigrąžina lietuviams (ir latviams) būdinga namų kaip apvaldytos žemdirbiškos erdvės simbolika, vienijanti atskiras noveles į homogenišką romano

¹⁷⁴ *Ibid.*, 49.

¹⁷⁵ Marius Katiliškis, *Užuovėja. Išėjusiems negrįžti*, Vilnius: Vaga, 1990, 13. Toliau cituojant tekste nurodoma santrumpa *U* ir puslapis.

visumą. Lietuvio lemtis ir darbai slypi mažame žemės plotelyje, greta auga medžiai, iš kurių bus padarytas karstas, ir laukia jaukios kapinaitės. Kiekvienoje novelėje apsistojant ties viena kuria sodyba ir vienu darbu išskleidžiama visa sodžiaus panorama ir istorija. Siužetas rutuliojamas pagal lengvai atpažįstamus kalendorinių papročių, apeigų etapus: laikas matuojamas sezoniniais darbais (linarūtė, kūlė) ir po jų einančiu smagių atokvėpiu – pasilinksminimu ar gegužine, o ne naudos skaičiavimu: „Viską mes nudainuodavome. Didelius vargus daina palydėdami“ (U, 24). Gamtoje vyrauja ideali pusiausvyra ir cikliškų pasikartojimų amžinas ratas (romanas apima vienerius metus nuo ankstyvo pavasario iki žiemos). Miestelis, bažnyčia, turgus – tolimiausi kaimiečio lankomi objektai, jo sąmonės aprėpiami taškai. Gružiškių sodžius yra *sava* patvari ir pilnatviška bendruomenė, semantiškai prisodrinta liminali riba, už kurios prasideda svetimas, *kitų* pasaulis. Daiktai Katiliškio kūryboje – ne pasakojimo struktūros kamšalas ar bekraujai gimtinės suvenyrai, jie turi savarankišką vertę, vietą ir funkciją kaimo bendruomenėje. Individas jaučiasi vientisa šio pasaulio dalimi, prisiminimų erdvėje jis yra apsaugotas nuo dualizmo, susvetimėjimo, komplikuočių trauminių išgyvenimų ir patiria būties pilnatvę. Katiliškio veikėjai dirba su malonumu, liudydami, kad darbštumas – svarbiausias vertės matas lietuviui. Akivaizdu, jog Katiliškis pats pažįsta visus kaimo darbus, nestokoja gilios gyvenimiškos patirties, todėl jam pavyko išvengti paviršutiniškų tautiškumo deklaracijų ir atskleisti giliuosius žemdirbio sąmonės klodus. Alaus gamyba piešiama taip smulkmeniškai, apipinant etnografinėmis ir techninėmis detalėmis, kad tai įmanoma tik gerai šį procesą išmanant¹⁷⁶. Žmogaus mirtis šiame darniame ir patikimame pasaulyje – tik natūralaus ciklo dalis ir rami neskausminga metamorfozė, nes gyvenimas praėjo ramiai ir prasmingai (senasis Dryža miršta tik pabaigęs paskutinį darbą – stiprų alų, tenkantį jo laidotuvėms). Katiliškio lietuvis

¹⁷⁶ Katiliškio sodyboje Lermonte iš tikrųjų augo apyniai, ir jis pats gamindavo alų.

– santūrus, kantrus, pastovaus būdo, tai „lygumų žmogus, ramus žemdirbys, mokąs atkakliai dirbti ir kantriai kentėti“¹⁷⁷.

Tik vienas romano veikėjas yra netipiškas, iškrentantis iš lietuviškojo kaimo konteksto – tai kalvis Elyzas, kuris neturi namų, žemės, šeimos, susirenčia tik laikiną pašiūrę, kurioje kalviauja. Jį traukia klajoti iš sodžiaus į sodžius, išsitrenkti į miestą (mylimąją Kristiną vilioja į Šiaulius). Tai ne žemės kurtis, o klajūnas, paneigiantis žemdirbio esmę – pastovumą, ūkiškumą, sėslumą, prisirišimą prie žemės, svajojantis apie „tokį puikų padėjimą, kaip mašinisto. /.../ kasdien vis nauja. Nauji žmonės, alus, mergos“ (U, 184), – todėl ilgainiui pats palieka kaimą.

Romane piešiamas organiškas pasaulis Katiliškio vaizduotėje yra nostalgijos pagimdytas, bet nėra jos pažeistas. Prarastas rojus neturi neigiamų implikacijų, jis yra uždara utopinė dimensija, Algirdo Landsbergio žodžiais tariant, „tautosakinė visata“¹⁷⁸.

Parodomoji nostalgija (Gunas Janovskis)

Šio tipo nostalgija orientuota į kolektyvinius vaizdinius, viešąją retoriką ir artefaktuose išaldytą atmintį. Gunaro Janovskio (1916–2000) romano *Pār Trentu kāpj migla* (*Virš Trentos kyļa rūkas*, 1968) veikėjai savo nepritapimą kompensuoja viešu telkimusi į mažas bendrijas, kuriose tėvynė medijuojama per laikraščius, laiškus, pasidalytas naujienas. Susikuria savotiškas pasikeitimo informacija komunikacinis laukas, *įsivaizduojama bendruomenė* iš tą tą patį likimą patyrusių kaimynų, „bendrakeleivių“, šnekančių ta pačia kalba ir turinčių tapačią dvasinę šaknį bei patyrusių analogišką legionieriaus dalią: „Mes galbūt nebuvome dideli draugai, neturėjome bendrų pokalbio temų. Bet mus suartino kažkas daugiau: egzilis ir bendros karo patirtys, ir tai reiškė daugiau nei paprasta

¹⁷⁷ Jonas Balys, „Kai kurie lietuvių būdo ypatumai“, *Židinys*, 1939 nr. 7, 30.

¹⁷⁸ Algirdas Landsbergis, „Ekologinė estetika Rytų Europos raštijoje“, *Metmenys*, 1973, 148.

draugystē.¹⁷⁹ Individuali atmintis šiuo atveju susipina su kolektyvine, nes egzistuoja bendri socialinės ir istorinės atminties rėmai, analogiški prisiminimai apie tas pačias vietas ir tuos pačius siaubingus karo įvykius. Pasak Maurice'o Halbwachso, kolektyvinė atmintis pasiūlo stabilumo ir normatyvumo zoną modernaus gyvenimo pokyčių sraute¹⁸⁰.

Janovskio romano protagonistas Arturas atvyksta į Anglijos miestą Lestoną ir nuosekliai tyrinėja jo geografiją, kol didmiestis atsiskleidžia kaip priešiška civilizaciją reprezentuojanti aplinka su atitinkamais industrijos atributais: fabrikais, geležinkeliais, jėgainėmis, troleibusų parku, prekybvietais. Svetima šalis pasitinka konkurencija, nuolatiniu bėgimu, darbo automatizacija ir vertybių krize. Anglija supriešinama su atsiminimuose idealizuojamu gimtuoju miestu – Ryga. Nors veikėjas persikelia iš miesto (Rygos) į miestą (Lestoną), pastarasis pasitinka visuotiniu disbalansu, pertraukia vidinę tylą, užvaldo kūną ir mintis nerimu. Lestonas atstovauja visiškai kitam kultūros modeliui, su kuriuo nepavyksta užmegzti kontakto, todėl aktualizuojama latviškoji terpė – latvių namai, draugijos būstinės, alaus barai, kur buriasi išeiviai, lyg religinio išganymo ieškodami tėvynės atitiktens. Tokią būtį galima pavadinti sekuliarizuota sektantiškumo forma, nes čia gyvenama tuo pačiu stiliumi kaip tėvynėje ir kone religiškai laikomasi įprastų socialinių konvencijų bei etinių standartų. Romane išsiskiria trys marginalios mikroerdvės, latviškos oazės – latvės Luizės namas, latvių draugija ir užėiga „Karaliaus herbas“¹⁸¹, kuri pritaikant latviškajai aplinkai pervadinama „Dvasių pūga“ (aliuzija į Aleksandro Gryno istorinį romaną). Šiems žmonėms būdingi išeivio kompleksai – nenoras pripažinti savo kitybę ir tėvynės kaip vienintelės visavertės egzistencijos suvoktis. Klinikinėje psichologijoje toks esamos tikrovės neigimas (angl. *denial*) priskiriamas prie vadinamųjų neurotinių

¹⁷⁹ Gunars Janovskis, *Pār Trentu kāpj migla*, Rīga: Liesma, 1991, 216. Toliau cituojant tekste nurodoma santrumpa *VTKR* ir puslapis.

¹⁸⁰ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press, 1992, 182.

¹⁸¹ Pats Janovskis Anglijoje dirbo tokio latviško „pub'o“ barmenu, todėl labai adekvačiai atkūrė užėigų kasdienybę.

mechanizmų, bet drauge tai ir apsauginis refleksas, sušvelninantis susidūrimą su priešiška aplinka. Britiškoji realybė tampa tik romano užkulisiais, o latvių bendruomeninio gyvenimo vaizdavimas – tikra scena, kurioje plėtojamas siužetas. Tai ryški Boym apibūdintojo *atkuriamosios* nostalgijos tipo iliustracija. Užeigoje renkasi „atliekami“ Lestono žmonės, airiai, lietuviai, latviai, kurie atsiriboja nuo aplinkos, nusišalina nuo bet kokio viešo gyvenimo ir ieško identifikacijos tik autonomiškoje savųjų bendruomenėje, Turnerio konceptualizuotoje kaip *communitas*. Solidarumas su tautiečiais išskiria žmogų iš britiškos masės ir grąžina jam tapatybės veidą. Romano protagonisto Arturo akimis stebime, kaip svetimos šalies sugniuždyti išeiviai čia vėl atgauna žmogiškąjį orumą:

[D]idžiavausi galėdamas priklausyti jų būriui. Atkakliai užsiraitę plaukų kuokštai, žibančios besijuokiančios akys /.../ šauniai iškeltos galvos ir išdidžiai atstatytos krūtinės. Jie visi buvo tikri ir galingi vyrai. Nors likimas juos buvo nušlavęs į šiukšlyną, jų atkakli dvasia tebebuvo gyva. (VTKR, 136)

Dar vienas latviškojo Lestono centras ir prarastų namų prototipas yra latvės Luizės privatūs namai, bet jie be istorijos, be savo likiminio pasakojimo. Šį trūkumą bandoma kompensuoti implantuojant atmintį dirbtinai, įkuriant „asmeninį atminties muziejų“, kuris paverčia namus parodomąja tautinių nostalgikų relikvijų kaupykla¹⁸²:

Prie sienų tautiniai audiniai, prismaigstyti sagių, paveikslų reprodukcijos: Purvītis, Libertas, Kalmītės jauja. Didelė Nacionalinės Operos nuotrauka. Knygų lentyna. Ant jos žvakidės, vėliavėlė, medinės lėkštutės, lėlė tautiniu kostiumu. (VTKR, 139)

Asmeniniai suvenyrai ir relikvijos Luizės „lentynų muziejuje“ yra neatsiejama šių namų dalis. Jie supažindina skaitytoją su fragmentiška

¹⁸² Tai universalus tipologizavimas, veikiantis bet kuriuo laikotarpiu ir būdingas daugeliui išeivių bendruomenių: Boym irgi mini barus ir privačius namus, kurių interjerai paverčia tautos ir individualią istoriją lengvai prieinamais suvenyrais (plačiau žr.: Boym 51–52, 327–336).

šeimininkės biografija ir kartu yra nuoroda į tautinę, kolektyvinę atmintį. Šie daiktai – tai ir inteligentijos statuso emblemos, ir simboliniai tėvynės muliažai, rituališkai atkuriantys ir išsaugantys praeitį. Postkolonializmo teoretikas Billas Ashcroftas knygoje *Postkolonijinės transformacijos* tokią atkuriamąją veiklą vadina *habitacija*. Habitacija nusako būdą, kaip būti ir gyventi konkrečioje erdvėje taip, kad tavo buvimas transformuotų ir įprasmintų šią erdvę, – tai erdvės arba vietovės (arba santvarkos) prijaukinimas¹⁸³. Luizės namai – tai ne tik bandymas sukurti „mažąją Latviją“, tėvynės mikrokosmą Anglijoje panaudojant tautinę atributiką, jie tampa ir tautiečius suburiančia vieta. Namų šeimininkė susigražina galios vaidmenį, ji pati yra lėmėja ir kūrėja – ašis, organizuojanti pasaulį aplink save. Čia apsistojęs Arturas konstatuoja amnezišką šių namų galią: „Nebuvo – tiesą pasakius – blogai gyventi pas latvius. Tokiais kartais kaip šįvakar net užsimiršdavo, kad esi tremtyje“ (VTKR, 144). Tačiau šeimininkei mirus, tėvynės židinyms ima nykti.

Dar vienas Janovskio siūlomas būdas kolektyviai įtvirtinti latviškumą – išeivių sueigos latvių draugijose. Tai bendros atminties erdvė, kur iš mažų atminties fragmentų rekonstruojamas kolektyvinis bendrų patirčių audinys, o kita vertus – groteskiškai išryškėja latvių bendruomenės susisluoksniavimas. Lestono parapijos salėje „elitas“, išsikovojęs stabilią vietą ir aukštesnį socialinį statusą, sąmoningai atsiriboja nuo likusios bendruomenės dalies atskirame kambaryje ir lėbauja su anglais. Harbijos latvių klubas irgi ilgainiui išsigimsta – judrus kultūros centras, kur kadaise skambėjo muzika ir vyko intelektualios diskusijos, virsta pelno siekiančia smukle.

Šiame poskyryje apžvelgta išeivių grupė visą dvasinę energiją nukreipia į atsiminimus kuria savotišką „tradicijų archyvą“, unikalią savosios bendruomenės salą ir taip saugo latviškumą. Toks vidinis egzistencijos laukas užtikrina tariamą saugumą, savotišką „tvirtovės mentalitetą“ (Vaira Vykė-Freiberga), saugojo nuo

¹⁸³ Bill Ashcroft, *Post-colonial Transformation*, London: Routledge, 2001, 157.

kultūrinės ir kalbinės asimiliacijos. Tačiau Janovskis akivaizdžiai parodo, kad gyvenimo džiaugsmo ir pasitenkinimo atmosfera šiems žmonėms buvo tik trumpalaikė iliuzija, akimirkos euforija, kuri greitai išgaruodavo, o mumifikuotų daiktų muziejus tebuvo surogatinis pakaitalas. Pasitvirtina disertacijos skyriuje „Baltų išeivija kaip „įsivaizduojama bendruomenė““ aptartasis ironiškas paradoksas: išeiviai nori išlaikyti gyvybę įšaldydami ir atkartodami praeitį, bet deklaratyvus ir sustingęs tautiškumas nėra veiksmingas išlikimo garantas, nes stagnacija ilgainiui žmones etniškai ir kultūriškai numarina. Tautiškumas turi būti aktualus, dinamiškas, todėl užsikonservavę išeiviai pavirsta ankstesniojo laiko latvių šešėliais, simuliakrais. Svetlanos Boym žodžiais tariant, „tai greičiau ne nostalgija prarastai praeičiai, o dabarties idealybei ir prarastam jos potencialui“¹⁸⁴. Šis nesugebėjimas savęs „sudabartinti“ atima galimybę gyventi visavertį gyvenimą (Arturas galiausiai išprotėja).

Refleksyvioji nostalgija

Personalizuota nostalgija (Juozas Kralikauskas)

Atminties kategorija Juozo Kralikausko (1910–2007) romane *Urviniai žmonės* (1954) funkcionuoja asmeninės biografijos rėmuose, ji nesusijusi su tokiomis sąvokomis kaip *tautos atmintis*, *kolektyvinė atmintis*, *istorinė atmintis* ar pan., o reiškiasi individualiai: „Nostalgija buvo net skaudesnė negu anose masinėse stovyklose.“¹⁸⁵ Jau romano antraštė *Urviniai žmonės* žymi temporalinį regresą į priešistorinius laikus. Morkus Budrys, buvęs teisėjas, dirba Kanados aukso kasyklose su kitais 40 lietuvių ir gyvena nostalgiškais lietuviškais fantazijomis. Romaną struktūruojantis principas yra priešprieša tarp chtoniškosios požemio sferos ir šviesių gimtinių vizijų. Šio kontrasto atvertas plyšys ypač skatina nostalgiją. Emocinė atminties topografija – sapnai, svajonės ir sąžinės

¹⁸⁴ Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, NY: Basic Books, 2001, 21.

¹⁸⁵ Juozas Kralikauskas, *Urviniai žmonės*, Chicago: Lietuviškos knygos klubas, 1954, 10–11. Toliau tekste cituojant nurodoma santrumpa *UŽ* ir puslapis.

priekaištai dėl palikto šešiamečio sūnelio – yra pagrindinis veikėjo egzistencijos turinys ir nuolat kreipia jį į Lietuvą: „Kasdien širdys, kaip kompas rodyklėlės, težinojo tik vieną vieną kryptį, vis į tą pačią pasilikusią tolumą“ (UŽ, 11). Šitą romano dominantę pabrėžia ir monografijos apie Kralikauską autorė Elena Bukelienė: „[L]ietuvio pabėgėlio išgyvenimai įgyja individualų, nepakartojamą turinį ne dėl to, kas yra, o dėl to, ko nebėra, ką jis jau praradęs.“¹⁸⁶

Aukso kasyklos – lyg didžiulis aštuoniolikos aukštų tunelių ir urvų labirintas, gyvas organizmas su išvedžiotais vandens ir oro vamzdžiais tarsi arterijomis ir venomis. Žmonių krutėjimas prilyginamas kirvarpų judesiams, *homo sapiens* prakaitas, keiksmas ir kraujas įkvepia šiam monstrui gyvybės. Personifikuotas keltuvas narvas, kursuojantis į požemio gelmę ir atgal „kaip kasyklų širdis“, „lyg koks karstas“ yra raudonas nuo rūdžių, primena skerdyklą ir spjaudosi keiksmas, kelia grėsmę darbininkų fiziniam būviui. Darbininkai romane lyginami su šešėliais, peršlapusiais ir purvinais vaiduokliais, šmėklomis, valkatomis, pasmerktais mirtininkais „kauko veidais“. Jų kasdienybė dar beiluziškesnė nei disertacijos skyriuje „Vyriško kūno kolonizacija“ apžvelgtų kareivių, nes „ne už tėvynę čia gyvybe rizikuojam“ (UŽ, 173). Istorija, laikas, tiksintys žadintuvai ir XX amžius lieka žemės paviršiuje, o požemyje temporalumas kitoks – jis atitinka embriono, pirminės nebūties stadiją žemės iščiose, į kurią grįžta auksakasiai, arba biblinį būvį „tarytum po tvano“, o normalus gyvenimas išbrauktas. Apokalipsės vaizdinių variacija – prieš laikų pradžių arba po jos: tokia tamsybė esą buvusi tik prieš pasaulio sukūrimą, prieš ištariant: „Tebūnie šviesa.“ Nėra net kapinių, mirusieji užpilami vagonėliu skaldos pačiame giliausiame kasyklų aukšte, o po kasyklomis yra „velnynas, velnių perykla ir pragaras“ (UŽ, 199).

Vaizduodamas darbininkus, kurie katorgiškai bėgiais stumdo vagonėlius su akmens skalda, Kralikauskas pasiūlo dar vieną išėiviškojo Sizifo versiją:

¹⁸⁶ Elena Bukelienė, *Juozas Kralikauskas: monografija*, Vilnius: Tyto alba, 2002, 49.

Kaip būtum koks prakeiktas. Atversdinėk nuvirtusį nuo bėgių vagonėlį. Sunkiū kūju skaldyk akmenis. Ar tai prasmingas darbas? /.../ Ne po lininiu dangumi, ne į kaimo qžuolus pasižiūrint. (UŽ, 120)

„Radai vagonėlį ir stumk“ yra vienintelė šiame pasaulyje galiojanti logika.

Kralikauskas padvigubina nostalgijos našta, paraleliai aprašinėdamas kalte dėl paliktos žemės bei našlaičio sūnaus ir baisią kasyklų realybę. Širdies tuksėjimas smilkiniuose primena dalgio plakimo garsą, net nebeaišku, ar veikėjas nualpsta nuo dūmų, ar nuo prisiminimų antplūdžio: „Požemy atmintis daug gyvesnė negu saulės užeinamam gyvenime. Kai mažai temato, sąmonės tuštumą atmintis paslaugiai užpildo iliuziniais vaizdais“ (UŽ, 59). Nors Morkus buvo teisėjas, o dabar juodadarbis, visa jo mentaliteto esmė siejasi su žemdirbišku pasaulėvaizdžiu. Pačioje Kanados šiaurėje esančių kasyklų aplinka nevaisinga, atšiauri, vietoj dirbamų laukų – akmenuoti tyrlaukiai ir uolos (žvyras, laukai kaip dykynės, be javų, žemė net kadagio sėklai per prasta), todėl žemdirbiui nėra ką veikti: „Nei niekas aria, nei akėja, nei arklių nėra...“ (UŽ, 205). Lietuvis Barčas geria alų su juodu arkliu etiketėje, taip malšindamas ganyklų ilgesį, vaizduotėje regi daug arklių per atlaidus. Morkus ilgisi namų peizažo: rugienos, linų, šiaudinstogio kaimelio, jį persekioja aguonų pieno spalva, kuria jis nuspalvina dienas, nudažo namų sienas. Naujoje realybėje įvyksta vertybių reversas: arklių nebereikia, viską gali mašinos, o restoranas, bankas yra lokalizuoti pačiame kolonijos centre, kur tėvynėje būdavo bažnyčia. Stovėdamas eilutėje prie banko Morkus reflektuoja naująją tikrovę: „Lietuvoj prie išpažinties, Vokietijoj prie maisto, o čia prie banko. Bankas čia bažnyčios vietoj“ (UŽ, 211).

Kralikausko atmintis ir nostalgija veikia kaip destruktivus elementas, nes yra susijusios su kalte (bėgdamas paliko sūnų) ir naujojo gyvenimo negatyvumu. Grynasis ryšys su buvusiu laiku ir vieta romane išlaikomas per mentalinį ryšį su biologiniu sūnumi. Tėvynė liko įrėmintą sūnaus nuotraukoje, kurią Morkus išsaugojo per bombardavimus ir paskutinę karo žiemą. Anot Boym, nostalgiją patiriantis žmogus gali girdėti balsus ar matyti vaiduoklius, sapnuoti ar

įsivaizduoti savo šeimynykščius¹⁸⁷. Nuotrauka tampa slenksčiu į kitą erdvėlaikį, jausmų rezervuaru, iš kurio pasklinda žodžiai, kvapai, „dūzgia mintys“, liejasi pavidalai, paskatinantys vaizduotės kelionę. Rėmelius su atvaizdu Morkus glaudžia kaip tikrą savo sūnų. Šis epizodas iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti banali nostalgiska klišė, bet platesniu mastu ji interpretuotina kaip įrėmintą lokali, šeimyninė atmintis, statiškas praeities laikas, rėmai, kuriuose išėivis užsidaro nuo dabarties ir realybės. Atminties vaizdiniai reprezentuoja prarastį ir apraudojimą: „Jau esi tik lapas, nuo šakos atplėštas ir šalin numestas. Lėtai grimzti į pražūtį, į pirminį nebuvimą, turėdamas pilną sąmonę. Tavo gyvybės syvai, visa medaus ramybė yra palikusi tose šaknyse, kamiene ir šakose, nuo kurių esi atplėštas“ (UŽ, 68). Yra pagrindo manyti, kad Morkus jaučia išėiviams būdingą pasąmoningą kaltę dėl prarastų artimųjų ir gimtinės, todėl jis tarsi užsiprogramuoja graužtis ir nuolat kreipti savo mintis į praeitį. Jam atrodo, kad vos tik baigs sielvartauti ir susitaikys su savo prarastimi, jis bus savo gedulo objektus (tėvynę, žmoną ir sūnų) išdavęs ir leidęs jiems galutinai numirti. Skausmingas sūnaus prisiminimas ir nuolatiniai refleksyvūs dialogai su sąžine užtemdo esatį, yra kliūtis šviesiai nostalgiskam praeities vaizdui.

Figūratyvinio lygmeniu romano pasakojimą organizuoja akmens įvaizdžio leitmotyvas: nuo šiltais žodžiais bylojančio tėviškės *namų pamato* – per niūrią *akmeninių kasyklų* realybę – iki *akmeninio antkapio*. Skaldomos uolienos personifikuoja išėivio situaciją: „Keistai ir su nuogaštim suklykia akmuo, kūju užgautas. Skausmingai nuščiūva tas klyksmas į tamsybę. Nepasiduoda ir akmuo. Ir akmuo, kiek galėdamas, priešinasi, kai jį nori išvietinti“ (UŽ, 138). Laiško rašymas sūnui į tėvynę per daug rizikingas, prilyginamas *paskenduolio akmeniui*, nutempsiančiam abu į dugną; Morkus sapnuoja į save riedantį *didžiulį akmenį*; sėdi *ant akmens* ir mąsto; širdis *virsta akmeniu*; indėnai traktuojami kaip priešistorinio *akmens amžiaus* reliktai. Kralikauskas skausmingai plėtoja

¹⁸⁷ Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books, 2001, 3.

asimetriškus vaizdinius: kietas akmuo ir „švelnus vienkiemis“, kuriame užaugo, akmenis ir lengvos smiltelės priešprieša. Atsiminimų impulsu tampa koks nors kanadietiškas elementas, kuris priverčia atsiminti tėviškę, pavyzdžiui, landšafto detalių panašumas (Kanados šiaurėje pasitaiko berželių ir pušaičių) arba skirtybė (mažstant apie akmenimis užverčiamus mirusius, atmintyje išskyla gimtinės pušis su dviem smėlio kapeliais). Kralikauskas stengiasi stoti akistaton su savo nostalgijos vaiduokliais, nepasiduoti silpnumui: „Su vyriškais ženklais užgimėm, vyriškai turim ir gyvent“¹⁸⁸ (*UŽ*, 255), bet jam sunkiai pavyksta išvengti verksmingų deklaratyviosios nostalgijos fragmentų: „Iš lėto žūvant, akyse vis pasilikusių veidai, vis namai su rūtom ir jurginiais po langu, bitelių aviliai sodne...“ (*UŽ*, 155). Apie sūnų kalbama vien mažybiniais žodžiais, stiprinant sentimentalumo tonaciją.

Romane visos etninės grupės buriasi lingvistiniu principu: lietuviai, anglakalbiai, indėnai. Indėnai turi degradacijos bruožų, pasikūprinę, gretinami su juodais miškų velniais, ledžmogiais iš prieškultūrinių laikų, prievartauja baltąsias. Jų gyvenimą telaiko prasmės keturkampis – cigaretės, butelis, moterys ir lošimas. Morkaus bendradarbis indėnas – ledlaikio galdynės žmogėdra drumstomis dumblinomis akimis, urvinis žmogus, užstrigęs evoliucijos fazėje tarp žmogaus ir beždžionės: „mišinio vaisius – pamėkliškas, su išsigimimo bruožais veide“, „nuo indėnų jis amžinai jau atskirtas, o iki baltųjų galutinai dar nenuvestas: tarp dviejų didžiųjų rasių girtas tėvo paliktas pusiauokelyje...“ (*UŽ*, 45). Darbo santykiai su netašytais indėnais suintensyvina ir konkretizuoja namų bei šeimos ilgesį. Jų keiksmi, vulgarumas, žudymo ir prievartavimo scenos paneigia iš gimtinės atsineštas Dekalogo ribų bei verčių sampratą, tačiau Morkus indėnų berniuko akyse pamato savo sūnų, atiduoda jam dalį maisto daiktų. Indėnų ir lietuvių lemtis panaši kolonizacijos aspektu.

¹⁸⁸ Amerikos karo gydytojas Theodore'as Calhounas laikė nostalgiją gėdinga liga, atskleidusia vyriškumo stoką ir neprogresyvų požiūrį (cit. pagal Boym, *The Future of Nostalgia*, 6).

Auksakasio būvį ir diskriminacijos laipsnį nusako liminalios nesvarumo, kabėjimo ore būsenos, „bedugniškumo jausmas“, tuštumos, grimzdimo, kybojimo įvaizdžiai: tamsi skylė, eketė, keltuvo kiaurymė, girgždantis ir siūbuojantis lieptelis, bėgiai, bokštas, kur padai „tarp dangaus ir žemės“. Gyvenimas uždarytas tarp bėgių, o galiausiai lėktuvas išskraidina buvusius auksakasių „už erdvės ir laiko“, į atvirą ir neprognozuojamą ateitį. Morkus reziumuoja: „Kur užaugom, ten mūsų aukso kasyklos. Tėvo ir motinos žodžiai, dainos, ką tenai girdėjom – va, mūsų auksas“ (UŽ, 175). Tyčiodamiesi iš lietuviškai nesuprantančio prižiūrėtojo, darbininkai bendrauja lietuvių liaudies dainomis. Gimtoji kalba, dainos ženklina mažą, bet savitą – baltiškąją – tapatybę. Nuolatinė sąžinės graužatis inspiruoja protagonisto apmąstymus, verčia lyginti, klausti, kaltinti save, gailėtis, išgyventi slogias nuotaikas, todėl pats santykio pobūdis su praeitimi yra refleksyvus.

Universalizuota nostalgija (Arnoldas Apsė)

Arnoldas Apsė (1914–1983) romane *Klosterkalns* (*Vienuolyno kalnas*, I d. 1964, II d. Rygoje 1998) yra pasakęs, kad jo kūrinys – tai „pasakojimas apie žmones, kurie svetimoje šalyje veltui ieško gimtinių dvasios“¹⁸⁹. Romane jis irgi atsigręžia į prarastą tėvynę, bet visiškai kitokiu būdu nei aptartuose Katiliškio, Kralikausko ir Janovskio romanuose. Apsės nostalgija *Vienuolyno kalne* įgyja universalius matmenis, ji projektuojama ne į praeitį (kaip Kralikausko) ar dabartį (kaip Janovskio), bet yra antlaikiška, nes, Boym žodžiais tariant, „refleksyvioji nostalgija turi galios pažadinti įvairias sąmonės plotmes“¹⁹⁰. Apsė išgyvena savo praradimus universaliu, egzistenciniu lygmeniu, jaučiasi „dvasinis išgintasis“, niekur nerandantis namų. Apsės romane „namai“ netenka vietos apybraižų ir pranoksta fizinę namų sampratą. Tai nebe konkrečios vietos, o transcendentinis

¹⁸⁹ Arnolds Apsė, *Klosterkalns*, Rīga: Jumava, 1998, 19. Toliau cituojant tekste nurodoma santrumpa VK ir puslapis.

¹⁹⁰ Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, 50.

„namų pasaulyje“ ilgesys. Rašytojo atminties bagaže yra ir tėvų namai, ir legionieriaus patirtys, o vienatvė duoda impulsą prisiminimams ir meditacijoms.

Romano protagonistas – autoriaus antrininkas (kūrinys turi paantraštę „romanas-autoportretas“), atsiskyrėlis, vienatvės kankinamas pusamžis latvis, kuris genamas tėviškės instinkto apsistoja nuošaliame Prancūzijos kaime Nonnenberge ant kalno, buvusiame moterų vienuolyne: „[A]š esu iš tokios tautos. Jei mes neturim namų, žemės ir medžių, jaučiamės nelaimingi“ (VK, 64). Nuomojamas apgriuvęs būstas iškyla kaip priešprieša tėvų namams ir žemei Žiemgaloje, kur būtų buvęs vienintelis paveldėtojas. Sulatvinus vokišką vietovardį Nonnenberg, vietovė romane pavadinama „Vienuolyno kalnu“, kurio legendos tampa Apsės gyvenimo ir naratyvo dalimi ir knygoje pinamos su persekiojančiu amžinos nostalgijos prakeiksmu: „Laimingas tu nebūsi niekada, net jei turėsi savo namus. Yra žmonių, kurie nuolat dega“ (VK, 68). Būdamas iš prigimties idealistas, rašytojas Vienuolyno kalną norėjo paversti kultūros centru, kur galėtų rinktis latvių menininkai, bet idėjos niekada nerealizavo. Biografinė patirtis priartina Apsę prie karo romanų autorių – degančioje Jelgavoje stebėjo kaip gruzda tėvų namai ir knygos, tarnavo latvių legione, buvo dukart sužeistas, patekęs į vokiečių įkurtą koncentracijos stovyklą, bet atskiro kūrinio šiomis temomis neparašė. Biogramoje esama panašumų ir su Kralikausko asmenine lemtimi – emigravęs į Prancūziją, Apsė septynerius metus dirbo anglies kasyklose prie Prancūzijos ir Vokietijos sienos, tačiau romane nevaizduoja juodadarbių buities, o pakylėja savąjį ilgėsį į aukštesnį matmenį. Apsės ir Kralikausko esminis skirtumas – *kalnų žmogus* vs *urvinis žmogus*. Apsės romane daug vienatvės, liūdesio ir tylių impresiškų pokalbių su savimi, kalnu, gimtine, Shakespeare’u, Dante, Hugo, Ibsenu, Kantu, Dostojevskiu ir netašytais vietiniais, kurie pasirodo turį savotiškos išminties. Atšiaurus Šiaurės Prancūzijos klimatas ir pasaulėvoka (nuolat pabrėžiama, kad Latvijos lietus švelnesnis, ne taip vėjuota, latviai daugiau šypsosi) ir susisluoksniavusi praeitis – uolų sankaupos, kuriose gyveno pirmųjų žmonės, Romos imperijos tvirtovių griuvėsiai, romėnų statyti

malūnai, Hitlerio laikų koncentracijos stovyklos – dar labiau praplečia Apsės apmąstymų parametrus. Jo nostalgija siekia giliau nei palikta tėvynė ir gyvenamasis laikas; klajodamas po apylinkes Apsė klausosi praeities, matydamas kalno terasas, galvoja apie Romos imperijos vergus, kurie jas statė, ir pačias imperijas.

Vienuolyno kalno gyventojai nepakenčia tų, kurie galvoja ar elgiasi kitaip, o Apsė šioje šalyje užsienietis, niekada negirdėtos tautos bėglys, kuris užsiima niekam nesuprantama ir objektyviai nepateisinama veikla – rašymu. Skirtingumo ir anonimiškumo pajautos sustiprinta nostalgija romane išgyvenama per gamtos ciklus, tėvynės topografiją ir įrėmintą kalendorinio Joninių ritmo, bet kartu ataudžiama kultūriškai ir įgyja „Lietaus sonatos“ skambesį (pats Apsė mėgo klausytis klasikinės muzikos plokštelių):

Lietaus sonata ant pilko lentų stogo. Balti beržai vienišoje pakalnėje. Į žemę susmukusi jauja, samanomis ir plukėmis apaugusiu stogu. Senas gluosnis pakely. Kovo vėjas, atnešantis pirmą pavasario lietų. Pempės klyksmas. Paukščiai keliauninkai, skrendantys namo. Lygo vakaro ugnys ir mūsų ly-go, ly-go. Tylūs, pjūčiai subrendę arimai. Gyvų rudens spalvų miškai, kokių būna tik šiaurėje. Atšiaurios žiemos, užpustyti keliai. Šiaurės pašvaistė ir tylą, kai žmogus tampa įžvalgus ir atranda pats save. (VK, 138–139)

Apsė tapatinasi su *šiauriečiu*. Abatas, pasiklausęs *Latvian Music* plokštelių, latvių kompozitorius palygina su tikrais šiauriečiais, tokiais pat galingais „kaip Griegas ir Sibelius“ (VK, 130). Iš pokalbių su vietiniu prancūzų karo veteranu Lisjenu, dalyvavusiu abiejuose pasauliniuose karuose, ryškėja prancūzo požiūris į karą (karnavalas), skirtingų tautų kareivius (vokietis pasiruošęs kristi už tėvynę, o prancūzas nori tėvynės labai gyventi) ir Latviją:

Aš pažįstu Kuržemę, nes ten buvau. Ar esi iš Kuržemės? Keista šalis: nei kalnų, nei kelių, tik lygumos, ir ten mes bridom purvynus. /.../ Nežinau, kaip jūs patys sutariat, bet mums jūs buvot nuožmūs. Kai kariavom prie Rygos, didžiojoje

pelkėje, puolant rusams, gerdavom kavą ir juokdavomės, o užėjus latviams, gerdavom romą ir kalbėdavom maldas. (VK, 85)

Patirdamas visišką fizinę ir dvasinę izoliaciją Apsė išgyvena pagilintą dvasinę savivoką ir sukuria savotišką iševio vienatvės filosofiją. Tačiau jis nepasineria į lozungus ir tiesmuką latviškumą, o grįžta prie paties tautos pamato. Tokia nuostata priešinga anksčiau apžvelgtam parodomosios nostalgijos tipui (Janovskio romane). Dėl gilios latviškos savivokos *Vienuolyno kalne* jis gėdijosi prisipažinti, kad realiame gyvenime vedė prancūzę ir nė vienas iš jo aštuonių vaikų niekada nekalbėjo latviškai. Įsitiekstinęs Apsė iškyla kaip niekada nevedęs asketiškas vienišius be šeimos, atsiribojęs nuo utilitariškai orientuotų vietinių už savo darbo kambario „užrakintų durų“. Tačiau rašė tik latvių kalba teigdamas, kad „dvasia nenori skambėti svetimais garsais“ (VK, 131). *Vienuolyno kalne* esama sizifiškos temos variacijų: Apsės *alter ego* kasdien vaikšto keturis kilometrus į miestelį ir atgal parnešti duonos, lyjant ar sningant stumia *prieš srovę* į aukštą kalną karutį su žagarais ar malkomis; ir įvairiausių tiesioginio ir simbolinio dvigubumo atmainų bei susidvejinimo vaizdinijos: Apsė gimęs po Dvynių ženklų, todėl jo dvasia pasidalijusi; abatas Marinis – žiemgalių kraujo turintis prancūzų kunigas, kuris „visą gyvenimą jautė keistą nerimą, tarsi jo vieta būtų kitur“; dvišakė obelis kaip auksinis milžiniškas paukštis skrydžiui išskleistais sparnais, kuris niekada nepakils; gervė užlaužtu sparnu, kryžkelė ir daug panašių tremtinio būsenas apibendrinančių įvaizdžių. Gyvybinės energijos latvių iševius semiasi iš akmens, mėnulio, obels šakos, o svarbiausias metų laikas – ruduo, nes jis melancholiškas ir nostalgiškas. Rudenį migruoja paukščiai, praskrisdami ir pro Latviją, o iševius – „žmogus medžio vardu ir paukščio dvasia“ – lieka įkalintas kalne. Laiko ir nuotaikos slinkties struktūra romane apibendrinta per metų laikų kaitą minorine linkme: užvakar buvo pavasaris, vakar vasara, šiandien ruduo, o rytoj žiema. Vėjas romane – tai ne tik gamtos reiškinys, jis įgauna simbolinę prasmę kaip pasaulio alsavimas ant aukšto kalno ir kaip žvarbus amžiaus vėjas, atpūtęs į tremtį, atėmęs daug pasaulietinių daiktų ir išmokęs kitų vertybių. Per

vėjo įvaizdį įprasminama mažos baltų šalies istorija; baltai gyvena rytų ir vakarų vėjų sankryžoje, bet vėjas yra laisva dvasia, kuri netarnauja nei rytams, nei vakarams. Vėjas – nelyginant kaimo vyresnysis, prapučiantis galvą, kad neapsamantų dvasia, pažadinantis iš minčių apie *kitą* pasaulį, kur išėivis jautėsi savas. Apsė nenori likti praeities miglose, todėl pasirenka kalną, nuo kurio gali stebėti dangų ir saulę.

Paties Apsės darbo kambaryje kabėjo paveikslas su saulės gėlėmis – saulėgražomis (yra išleidęs poezijos rinkinį *Saulės gėlės*), kurios talpino „saulės“ ir „gyvybės medžio“ metaforas. Saulėgraža buvo ir gimtinės simbolis atokiame Prancūzijos kaime (saulėgražos, kaip ir gimtinės nostalgija, pražysta rudenį). Zentos Maurinios žodžiais, Apsę galima būtų pavadinti „saulės ieškotoju“, nes jis savąją nostalgiją pavertė pozityvia jėga (romane cituoja Maurinios žodžius: „Kas kalbasi su saule, to židinio ugnis neklauso“). „Koks bus tas žmogus, kurį augino svetimos šalies nemiga, gimtinės dvasios badas ir laikmečio vėjas?“, – klausia savęs rašytojas ir atsako:

Kūrėjo dvasia, gyva širdis, geras, teisingas protas ir stipri ranka – statyti ir kurti, o ne griauti ir naikinti. Jis bus jautrus, mylės grožį ir džiaugsmą, bet nebus blankus svajotojas. Jis nieko nekals prie kryžiaus ir nedegins ant laužo, bet ir pats netaps kankiniu. Jis eis gilyn į save ir tolyn į pasaulį. (VK, 150)

Apsė vis pabrėžia neturintis ežio kailio, kuris jį apsaugotų nuo išorės veiksnių, todėl žodžiai, rašymas tampa jo emociniu prieglobsčiu ir saugia intelektualo subegzistencija. Galima spėti, kad kalbėdamas praeities kalba – latvių, rašymu nugalėdamas tremtinio vienatvę, Apsė ir savo skaitytojams įpūtė dvasios gyvumo: antrame romano tome aprašo savo literatūrinę turnė Vokietijoje, Anglijoje, kur skaitė savo kūrybą latvių bendruomenėms. Latvių literatūros kritikas Gunaras Irbė yra pavadinęs *Vienuolyno kalną* neeiliniu romanu, o Elmaras Ziedas, latvių tremtinys Prancūzijoje, apie romaną yra pasakęs, kad „*Vienuolyno*

kalnu jis save išrėkė¹⁹¹. Apsės nuostatos atspindi latvio sąlytį su gamta, stoišką kantrumą ir orumą: „Žinau, kad netinku būti tarnu. Žinau, kad iki galo mano dvasia bus vieniša, bet laisva“. Nors Apsės laisvė vadinasi vienatvė, pamažu atšiaurų vienuolyno kalną jis prisijaukina ir paverčia Pilnatvės kalnu. Lygumoje gimęs baltas pamilsta kalnus. Rašytojo išgyvenama nostalgija – globali egzistencinė nostalgija, kuri pasireiškia kūrybiškais atsivėrimais („dvasia tampa gyvybės medžiu“, – sakė Apsė), o ne nostalgiška pastanga dirbtinai atkurti įsivaizduojamą centrą. Galima sakyti, kad tai pozityvi ir apibendrinta baltų nostalgijos versija.

Antikolonizacijos romanų grupę apibūdina simbiotinis išeivių santykis su tėvyne, o nostalgija yra svarus pasipriešinimo nutautėjimui veiksnys. Romanų veikėjams būdinga savybė ir savotiška privilegija – sugebėjimas išlikti savimi, postkolonializmo terminais tariant, (iš)būti *kitu* svetimame pasaulyje. Žvalgant romanus nostalgijos rakursu atsiskleidžia netikėtas nostalgijos formų ir tipų įvairialypiškumas. Katiliškio *Užuovėjoje* praeities sakralizavimas steigia pilnatviškos būties vaizdą, Janovskio romanas išsiskiria bandymu susikurti mažas salas, išgyventi kolektyviai, Apsė pasirenka stoiško vienišiaus poziciją ir gelbstinčią rašymo instanciją, o Kralikauskas atstovauja jausmingajai nostalgijos atmainai, kurią pabrėžia didžiulis kontrastas tarp požeminės auksakasio katorgos ir „lininio“ tėviškės dangaus. Nostalgija dažnai gali pasireikšti kaip spąstai, kurie įkalina, nes jai būdingas melancholiškas minties grįžimo judesys, neatveriantis naujos potencialios buvimo erdvės, bet vis dėlto analizė parodė, jog nostalgija gali būti pilnatviška kad ir kuriam tipui – refleksyviajam ar atkuriamajam – ji būtų priskirta. Analizuotuose romanuose galima įžiūrėti abi Turnerio įvardytas „regresijos“ ir „progresijos“ linkmes. Katiliškio ir Apsės romanuose išskylanti nostalgija atlieka harmonizuojančią funkciją, o Kralikausko ir Janovskio

¹⁹¹ Aina Britāne, *Pēcvārds*, Arnolds Apsē, *Klosterkalns*, Rīga: Jumava, 1998, 353, 356.

nostalgija pasirodė deklaratyvesnė, nes neišvengė „muziejinių“ apraiškų, praeities fetišizavimo. Romanų analizė taip pat patvirtina, kad ilgesys ir nostalgija tapo svarbia baltiškiosios tapatybės dalimi ir neretai – pagrindiniu kūrybos impulsu.

3.2.2. Hibridizacijos modelis

Tremtis žmogų įtraukia į dvi kultūras ir sukuria multinacionalinį dialogą, todėl pagrindinis egzilo uždavinys svetimijoje šalyje – atrasti ir apibrėžti savo centrą, išmodeliuojant jį tarp to, kas atsinešta, ir to, kas įgyta. Nostalgijos modelis buvo įcentrinis, linearus savivokos būdas (nes išreiškė tapatybės tęstinumą, nors ir komplikuoatą), o hibridinė tapatybė yra fragmentiška, išfokusuota, sunkiai bandanti ieškoti kompromiso ir dažniausiai jo nerandanti. Remiantis Ashcrofto formuluote, pasakytina, kad šios grupės išeiviai „įterpia“ savo gyvenimą tarp dviejų kultūros formų, stengdamiesi išlikti. Tai *tarpinis* adaptacinių pastangų modelis, atsiduriantis sankryžoje tarp atsiribojimo nuo naujosios šalies ir kultūrinės asimiliacijos:

*Adaptacija yra savotiška kryžkelė: vienas kelias veda į tolesnę įtampos su aplinka situaciją, atsigręžimą į save, o antrasis baigiasi asimiliacija*¹⁹².

Dvilypumas tampa išeivių egzistencine norma, o „dvigubas peizažas“¹⁹³ – sąmonės susidvejinimo metafora, todėl iš trijų mūsų išskirtų sąveikos su svetimąja kultūra atmainų (antikolonizacijos, hibridizacijos ir savikolonizacijos) hibridizacijos romanų grupė yra pati gausiausia. Daugelis lietuvių ir latvių egzodo autorių vaizduoja savo veikėjus dviejose *lygiavertėse* realybėse išsyk, taip modeliuodami du priešingus pasaulio projektus. Hibridiškumui būdingi susiskaldę, tranzitiniai personažai, svyruojantys tarp dviejų asmenybės variantų ir tapatybių, – Homi Bhabha yra pavadinęs tokią sąmonės deformaciją „savęs

¹⁹² Valija Ruņģe, „Uz tilta, ceļā vai stacijā: trimdas pārdzīvojuma atspoguļojums 20. gadsimta literatūrā“, *Uzticības rūgtā cena*, I daļa, ASV: Divsimt Eksemplāru Grāmatniecības, 1996, 90.

¹⁹³ Orm Øverland, „Identities of Exile, Emigration and Immigration“, *Beginnings and Ends of Emigration: Life without Borders in the Contemporary World*, Vilnius: Versus aureus, 2005, 11.

sukeistiniu, įrašytu į iškreiptą kolonijinės tapatybės palimpsestą¹⁹⁴. Juos apibūdina ne vientisumas, o „plaukiojimas“, klaidžiojimas, neapsisprendimas, laikini tarpiškumo momentai. Pusiausvyros ir susiliejimo pojūtis ima rasti tik pamažu pripažįstant savo hibridiškumą, bet kokių tai turi pasekmių baltų egzodo romano veikėjams? Sieksime parodyti, kaip veikėjų strategijos, lemiančios susidvejinimą, naratyvo eigoje pamažu nublinksta ir atidengia hibridiškas asmenybes, sukonstruotas iš asmeninių lūkesčių ir socialinių bei kultūrinių iššūkių naujoje rezidencijos šalių erdvėje.

Daugelyje hibridizacijos modelio romanų ryškėja egzistencialistinė pajauta, paskatinta skaudžių išėivio nepritepties patirčių. Bandymas suvienyti dvi nesuvienijamas opozicijas ir dviejų *alter ego* konfliktas, pasireiškiantis įvairiapakope (ne)išverčiamumo gradacija, suteikia galimybių postkolonijiniu rakursu perskaityti Gunčio Zarinio, Ilzės Škipsnos, Richardo Rydzinieko ir Antano Škėmos romanus. Žvelgiant per šią prizmę, tai tekstai, kone idealiai iliustruojantys postkolonijines savybes, nes jie pristato fragmentuotą, daugialypį subjektą, kurio pagrindinis bruožas – neurozės apimta egzilo sąmonė, o naratyvas destabilizuojamas vartojant modernistinę raišką, – toks romanų pobūdis atitinka stilistiką ir temas, kurios traktuojamos kaip aksiominės postkolonijinėje literatūroje.

Susidvejinusios tapatybės įkaltai

Ilzės Škipsnos (1928–1981) romano *Aiz septīta tilta (Už septinto tilto, 1965)* sąrangos pagrindą ir esminę intrigą sudaro psichologinis dviejų opozicinių figūrų konfliktas – moters sąmonės susidvejinimas, vizualizuotas net siužetiškai. Pasakojimo plėtros centre atsiduria dvi draugės Edita ir Solvita, kurios romano pabaigoje pasirodo besančios vienas asmuo. Dviejų prieštarinių asmenybės pusių koegzistencija viename asmenyje yra svarbus postkolonijinio hibridiškumo

¹⁹⁴ Homi Bhabha, “Foreword” to Frantz Fanon, *Black Skin, White Masks*, London: Pluto Press, 1986, xiv–xv.

ženklas. Abi moterys reprezentuoja nepakankamumą, viena kitos represuotą pusę, jos tarsi dvynės iš senų pasakų, kurioms duota tik po pusę rakto. Priešingi psichikos poliai iš pradžių vaizduojami izoliuotai, abi pusės prisimena visiškai kitus praeities įvykius, tarsi neturėtų sankirtos taškų ir bendros atminties. Vienodėjimo procesas vyksta pašąmoniu lygmeniu ir romane skleidžiamas beveik nepastebimai, užuominomis: „Aš visai nenorėjau žiūrėti Solvitai į veidą ir matyti save pačią kaip atvaizdą veidrodyje“¹⁹⁵; „Sėdėjau pati viena ir kažkuriame veidrodžio kampe mačiau pusę savo veido” (*UST*, 104).

Romanas prasideda Editos sutikimu vykti atostogų į uošvių Melvijų namus – tai savotiškas „išėjimo į pasaulį“ ritualas, romane įvardijamas kaip „žaidimo pradžia“. Atskyrimas nuo savosios aplinkos yra reikšmingas dėl dviejų priežasčių: tai pirmasis žingsnis savęs pažinimo link, antra, Edita nori geriau pažinti Solvitą kaip svarbų savo pačios asmenybės aspektą ir patirti hipotetinį susiliejamą. Klaidžiojimas po Melvijų dvarą traktuotinas kaip iniciacijos ritualas, kurio metu Edita patiria daugybę situacijų, verčiančių ją pripažinti savo skirtingumą ir jį integruoti.

Škipsnos romane dažnai eksploatuojama veidrodžio, paveikslo kaip susidvejinimo metafora, bet veidrodinis atspindys, kurį moteris bando pamatyti, iš pradžių tėra iškreiptas, ambivalentiškas, sudvigubintas šešėlis, atstovaujantis nei-nei dialektikai, tačiau jis interpretuotinas kaip ženklas, kad susiliejo viltis dar egzistuoja. Laipsniškai ima ryškėti jų dviejų panašumas: „Kad mes su Solvita buvom vieno ūgio, pastebėjau tik tada, kai leisdamasi žemyn didžiųjų laiptų gale pamačiau mus abi veidrodinėje sienoje“ (*UST*, 61). Tokia citata liudija, kad Edita pamažu artėja link savo hibridiškumo įsisąmoninimo, bet pasiklysta savo atspindžių labirintuose, ir hibridiškumo įveikos galimybės darosi miglotos. Veidrodis yra tarsi visaregė akis, kuri mato esmingiau nei visi kiti žiūrintieji.

¹⁹⁵ Ilze Šķipsna, *Aiz septīta tilta*, Rīga: Jumava, 2000, 8. Toliau cituojant nurodoma santrumpa *UST* ir puslapis.

Vėliau svainis Markas Melvijus supainioja Editą su Solvita, taip įvesdindamas ją į dar vieną tapatybės iniciacijos ratą – dabar jau ir žmogiškosios būtybės pastebi jų panašumą.

Edita yra atsigręžusi į save, išoriniam pasauliui nedaug pavaldi asmenybės dalis, jos centras yra joje pačioje, o Solvita simbolizuoja atgręžtą į išorę, permainingą asmenybės pusę. Pirmoji yra emigrantų, nesugebėjusių asimiliuotis svetimoje erdvėje, metonimija, o antroji – mimikrinė tapatybė, prisitaikymo tremtyje pavyzdys. Su kiekviena sąmonės puse siejami opozicišką pasaulio žiūrą reprezentuojantys simboliai: Editos prisiminimuose išskyla *akmuo*, simbolizuojantis pastovumą, ištvermę ir pasipriešinimą kaitai (gyvena atsiminimais, ilgėsiu), o Solvitos apmąstymuose dominuoja *okeanas*, sietinas su nuolatinio judesiu, adaptyvumu ir aktyvumo energija (mėgaujasi gyvenimu, „geria okeaną“).

Editos ir Solvitos vardų dichotominė esmė slepiasi romano tekste grafiškai iškeltose pirmosiose raidėse – **E** ir **S**. Kiekvieno skyriaus pirmojo sakinio išryškinta raidė E arba S atitinka Editos arba Solvitos žiūros į pasaulį rakursą. Paskutinis skyrius, kuriame susitinka ir po mirties galutinai susivienija abu psichikos poliai, simboliškai pradedamas žodžiu **ES** (liet. AŠ). Visos minėtosios ypatybės leidžia teigti, kad „kaip siužeto vystymo priemonę Škipsna šiame darbe pasirenka kontrastą“¹⁹⁶.

Panašiu principu konstruojamas ir Škėmos (1910-1961) romanas *Balta drobulė* (1958), tik protagonistas jame vienas. Čia eksploatuojama dar viena tarpinės erdvės atmaina – dalis žmogaus gyvena realiame pasaulyje¹⁹⁷, kita dalis – išgalvotame, kuriam tenka didesnis prasminis krūvis. Škėmos veikėjui visais

¹⁹⁶ Olga Senkāne, *Ilzes Škipsnas prozas poētika: sižets, tēli, vēstījums*. Promocijas darba kopsavilkums, Rīga, 2003, 13.

¹⁹⁷ Autobiografinį romano pamatą pabrėžia Liūtas Mockūnas: „Tarp Škėmos popierių išsimėtę viešbučių algalapiai ir unijų kortelės liudija, kad viešbučio lifto ‚opereitoriaus‘ pragaras, taip įtikinančiai atvaizduotas *Baltoje drobulėje*, yra nemeluotas.“ Žr.: Liūtas Mockūnas, *Nelygiagretės paralelės: Publicistika ir kritika*, sudarė Daiva Dapkutė, Dalia Kuizinienė, Vilnius: Versus aureus, 2007, 127.

atžvilgiais artimesnė yra Edita. Analitinio proto intelektualui emigranto padėtis nėra adekvati, todėl save ir aplinką jis reflektuoja ironiškai. Viena iš Garšvos susidvejinimo apraiškų – teatrališkumas. Kaip priešprieša automatizuotam hoteliui iš baltiškosios atminties išnyra folkloriniai kaukai, su kuriais jis save identifikuoja: „Esu lietuvis kaukas iš Johann Strausso operetės.“¹⁹⁸ Loreta Mačianskaitė tapatina kauką su kauke: „Garšva – susidvejinusi figūra. Keltuvinininko uniforma (kaukė) pridengia kenčiantį poetą, kuris negali realizuoti savo asmenybės nei kūryboje, nei žmogiškajame gyvenime“¹⁹⁹. Garšvos beprotybė daugiasluksnė; būti poetu – kitokiu, skirtingu, reiškia būti bepročiu kitų akyse. Čia aktualus ir klausimas apie poetą kaip žmogų, turintį keistuolio statusą, neatitinkantį išorės pasaulio normų, kaip autsaiderį ir *persona non grata*. Garšvos atveju susidvejinimas dvigubas, slypi ir opozicijoje menininkas – aplinka, ir išeivis – svetima tikrovė. Vaizduojant neurotiško individo dramatišką būvį, akcentuojamas inteligento nesugebėjimas išsaugoti neperskeltą dvasią lūžio laikotarpiu. Kiekvieno tikro menininko įprastas konfliktiškumas su aplinka šiuo atveju pasiekia pražūtingą ribą.

Gunčio Zarinio (1926–1965) romane *Apsūdžėts* (*Apkaltintas*, 1961) protagonisto Arturo kūnas ir dvasia irgi yra atsidalinę, o savo tikrąją egzistenciją jis identifikuoja su vidiniu pasauliu: „Jam atrodė – jo kūnas gyveno pats savo gyvenimą, be jo.“²⁰⁰ Symanis Gruodas projektuoja savo neišsipildžiusias viltis į sūnų Arturą, nori jame matyti „pats savo atjaunintą veidą“ ir didžiuotis, jog tai yra jo, „fabriko sargo, pamesto vyro, bėglio be gimtinės sūnus“ (A, 55). Tai dar viena priverstinio susidvejinimo forma: Arturas tampa klonuotu tėvo antrininku, šešėliu.

Dominuojantis Zarinio romano ženklas – teatro metafora. Arturas yra būdingas periferijos atstovas, kiti veikėjai yra tarsi pagrindiniai jo gyvenimo

¹⁹⁸ Antanas Škėma, *Rinktiniai raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 1994, 282. Toliau cituojant nurodoma santrumpa *BD* ir puslapis.

¹⁹⁹ Loreta Mačianskaitė, *Antano Škėmos „Balta drobulė“: pasaulis ir diskursas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, 76.

²⁰⁰ Guntis Zariņš, *Apsūdžėts*, Mineapole: Tiltā apgāds, 1961, 164. Toliau cituojant nurodoma santrumpa *A* ir puslapis.

aktoriai, kuriuos jis stebi iš užkulisių. Pasaulis romane reprezentuojamas kaip kaukių balius, kur tikrasis veidas privalo būti slepiamas: „Tai ir yra mūsų nelaimė – mes elgiamės taip, kaip iš mūsų tikimasi“ (A, 83). Faktinei tiesai priešinama melaginga regimybė: Skotlandjardo inspektorius Grynas slaptai žavisi poezija, leidėjas leidžia pradedančiuosius poetus ir pats kuria, bet oficialiai užsiima juodoju knygų verslu, prostitutė – išsilavinusi moteris, baigusi raštvedybos koledžą, tačiau šią autentišką asmenybės pusę maskuoja vulgarumo kauke. Poetai traktuojami kaip visuomenės marginalija: „Kai bendradarbis paklausė, ką jis veikia, jis tik burbtelejo, kad žiūri televizorių, kurį net nusipirko, kad turėtų įrodymą, bet beveik niekada nežiūrėdavo, – nes tiesą reikėjo slėpti, – jis skaitė eilėraščius“ (A, 143). Komisarą Gryno teisminį sprendimą lemia subjektyvios nuostatos: policininkas žino, kad kaltinamasis nekaltas, bet nuslepia įkalčius, nes žavisi tikrojo nusikaltėlio poezija ir nenori jo nuteisti. Skotlandjardo vyresnybė įsitikinusi, kad Arturas kaltas, o Grynas teismo salėje tiesiog atstovauja aklai sistemai. Prisiekusieji irgi pristatomi kaip subjektyvūs ir neadekvatūs visuomenės nariai.

Richardo Rydzinieko (tikr. Ervinas Grynas, 1925–1979) romane *Aukso motociklas* (*Zelta motocikls*, 1976) viename asmenyje koncentruojamas tapatumų konglomeratas: latvis Igoris rusišku vardu (motina aistringai žavėjosi rusų literatūra), kariavęs vokiečių pusėje, gyvena Švedijoje, kur „mieliau yra latvis, kartais griežtai akcentuodamas savo priklausomybę rytams“²⁰¹.

Kryžkelės ambivalencija

Svetimumas aplinkai lemia disharmonišką, iškreiptą asmenybės raidą jos prigimčiai priešiškoje kultūroje. Neurozinis realybės jausmo praradimas ir individualybės skilimas romanuose pasiekia patologijos laipsnį – tokia baigtis

²⁰¹ Richards Rīdzinieks, *Zelta motocikls*, Rīga: Jumava, 1999, 211. Toliau cituojant nurodoma santrumpa AM ir puslapis.

būdinga visų hibridizacijos skyriaus romanų protagonistams, bet prieš tai jie desperatiškai bando *įsivietinti* ir save harmonizuoti.

Škėmos romane *Balta drobulė* jungiasi du pagrindiniai medžiagos klodai: veikėjo dabartis ir jo retrospektyvus pasakojimas, kurie neturi nepertraukiamo siužeto. Škėma Garšvos istoriją nuolat perpina kitų veikėjų istorijomis, jo paties užrašais, pabrėždamas jo gyvenimo nevientisumą, fragmentiškumą. Tekstas komponuojamas asociacinio punktyro principu: objektyvūs impulsai suaktyvina personažo sąmonėje reminiscencijas ir vizijas. Vaizduote ir prisiminimais jis remiasi į senovės Lietuvos mitus ir etiką, o dabartyje nesėkmingai bando pritapti prie kosmopolitinės Vakarų kultūros. Rydzinieko *Aukso motociklo* protagonistas Igoris irgi nei vieno, nei kito krašto žmogus, jo kūnas gyvena esamuojau, o sąmonė būtuojau laiku²⁰²: „Viskas vėl buvo nerealu, praeitis ir dabartis maišėsi, abi atrodė vienodai aktualios... Jaučiausi kaip kryžkelėje“ (*AM*, 132). Romano intonacinė dominantė pagrįsta šiais „kryžkelės jausmais“, kuriuos originaliai reflektuoja jo draugas Andris: „Jausmas toks, lyg angelas šlapintųsi ant širdies“ (*AM*, 87). Tai ta pati egzistencialistų akcentuota ribinė situacija, kurią peržengus gyvenimas iš esmės pasikeičia: arba žmogaus sąmonė ir psichika persijungia į kitą būseną, arba gyvenimą nugali mirtis.

Škipsnos Editai namai yra kaip slėptuvė, ji puoselėja savo tautiškumo šaknį, besiskverbiančią gilyn, o Solvita sąmoningai pasirenka neigti savo praeitį, raizgosi į plotį ir pasižymi sugebėjimu pamėgdžioti bet kokį socialinės elgsenos ritualą ar modelį – dažo plaukus, rūko, madingai rengiasi, skambiai ir sklandžiai

²⁰² Identiška sąmonės krizė moderniomis romano raiškos priemonėmis atskleidžiama Gunaro Janovskio romane *Šešėlių menuetas* (*Ēnu menuets*, 1969). Rašytojas taikliai įvardija gyvenamojo meto diagnozę: „Jei kada nors istorikai norės apibūdinti mūsų metą, tiksliausias apibrėžimas: *yra ir nėra*.“ Romane glaudžiai susiveja ši *yra ir nėra* įtampa, realybė ir sapnas. Buvęs legionierius Umuras spintoje randa Latvijos armijos viršininko aprangą, dienoraščius ir laiškus. Atsitiktinis susidūrimas su seniai mirusio žmogaus daiktais taip sugestijuoja Umurą, jog jam susimaišo tikrovė: vyras staiga atitoksta įsikūnijęs į kitą žmogų ir pradeda gyventi dvigubą gyvenimą (panašiai kaip Škipsnos Edita ir Solvita). Jo sąmonė godžiai produkuoja vaizdinius, kurių nėra. Atskleisdamas stebuklingą persikūnijimą, Janovskis aktualizuoja polisemantiškos veidrodžio metaforos simbolinę galią: suteikia jam apnuogintos tiesos „atspindėtojo“ vaidmenį. Veikia viena iš absurdo taisyklių – gyvenime viskas sukonstruota taip, kad žmogus savęs nepažintų.

kalba, juokiasi, kai Edita melancholiškai graužiasi, verkia ir pan. Dviejų asmenybės pusių skirtingumas Škipsnos romane pabrėžiamas supriešinant veikėjų darbinę veiklą. Solvita – patalpų dizainerė, jos užsiėmimas susijęs su didele erdve ir pačiais naujaisiais mados šūksniais, o Edita dirba archyve, ženklinančiame užkonservuotą praeitį, sustingusį laiką ir uždara erdvę. Kaip ir daugelis žmonių, nenorinčių pripažinti savo hibridiškos prigimties, ji nori būti nematoma. Užsidarydama archyve Edita stengiasi susikurti saugumo iliuziją, kuri pasirodo apgaulinga. Ji izoliuojasi ir tarsi užtrenkia savo gyvenimą vienoje iš archyvavimo dėžučių su mirusių tautiečių vardais (toks atsiribojimas būdingas hibridiniams subjektams). Archyvas iškyla kaip nykstančios (išėivių) rūšies muziejus, buvusių gyvenimų fosilijų saugykla, kur žmonės pakeičia archyviniai įrašai. Kilnodama popierius su „mirusiais vardais“, ji pasijunta praeities saugotoja ir šio prikulto „priešistorinio“ pasaulio dalimi, išgyvena simbiotinį ryšį su buvusiu laiku, be kurio ji neegzistuos ir kuris nustotų egzistavęs be jos kaip archyvarės. Ji nežino, kaip funkcionuoti visuomenėje, tarsi iš esmės stokotų socialinės elgsenos įgūdžių; geriausias to pavyzdys – veiksmai Melvijų pobūvyje. Nesugebėdama užmegzti pokalbio ir pateisinti savo buvimo socialinėje grupėje, Edita leidžiasi į paieškas namo labirintais ir verčiau kalbasi su nebyliais svetimų protėvių portretais ant koridoriaus sienos nei su gyvais, bet paviršutiniškais svečiais.

Ir Škėmos, ir Škipsnos romanuose skleidžiama Amerikos topografija, atspindinti naujojo žemyno gigantizmą ir didžiulį knibždėlyną (Škėma) arba laukinį pirmąpradį gamtos atšiaurumą (Škipsna) – tą atitinkamai reprezentuoja milijoninis Niujorkas ir begalinės Teksaso platybės. Baltų emigrantai atvyko iš kamerinio landšafto šalių, kur viskas buvo jauku ir lengvai pasiekama, todėl nauji parametrai, skaičiai ir atstumai juos pribloškia, paklaidina. Škipsnos romane vyrauja topografijos rodmenys – tankmė, labirintas, klampynė, kryžkelė, o kelias tik vienas – simbolinis – savosios tapatybės link. Pasirodo naujojo pasaulio ikona – automobilis, ženklinantis kitokį mobilumą ir technokratinės visuomenės galimybes. Škipsnos kūrinys iliustruoja, kokia svetima ši patirtis baltų išėiviui.

Paprasta Editos baimė vairuoti įgyja išvietinto individo egzistencinės dilemos matmenis:

Aš nebežinojau, ar vairą laikiau rankose, ar tik už jo laikiausi /.../ Jaučiau, kad be Solvitos – be Solvitos greta aš nesugebėčiau nuvažiuoti nė pusmylės tiesiausiu keliu! Man norėjosi rėkti. Supratau, kad esu įkliuvusi į mechanizuotus, nesulaikomus, išgaląstus dantračius, iš kurių niekada nebesugebėsiu ištrūkti, kad per mažiausią sekundės dalį būsiu sumalta be tikslo ir be prasmės – ir mano baimė pamažu iš vidaus nusidažė džiaugsmingu suvokimu, kad tai mano bejėgiškumo akimirka ir todėl graži. Beliko tik darsyk pakartoti užkeikimą ir paleisti vairą –²⁰³ (UST, 36).

Santykį su svetima aplinka originaliai eksponuoja (per ironiją) Rydziniekas psichologiškai niansuotame romane *Aukso motociklas*. Aukso motociklas pasirinktas kaip simbolinis įvaizdis, tarnaujantis įvairialypės ironijos sklaidai (socialinės, tautinės, autoironijos). Išvedama kandi paralelė su prieškarinio įvaizdžiais, kai už gerą tarnybą darbdavys į pensiją išeinantį darbuotoją apdovanodavo aukso laikrodžiu. XX a. šeštojo dešimtmečio jaunuolis vidurinės mokyklos baigimo proga iš tėvų kaip dovaną už pastangas gauna aukso motociklą. Šis švelnus paironizavimas pamažu perauga į didelį kartėlį dėl latvių tautos lemties, transformuojasi į likimo ironiją: galbūt ir latviai kada už savo kančias bus apdovanoti aukso motociklais?

Vakarų visuomenė vadovaujasi dėsniais, kuriuos Zarinis ironiškai pavadina „mašinerija“, – čia visi turi savo vaidmenį ir privalo jį teisingai atlikti. Kiekvienas žmogus, nori to ar ne, yra mašinerijos dalelė: „[B]uvau žaisliukas, aukštyn, žemyn mėtomas žaisliukas, kurį kas panorėjęs gali sulaužyti“ (UST, 29) – šis Škipsnos herojės patiriamas vertikalus svaidymas paradigmiskai sietinas su Škėmos lifto judėjimo trajektorija. Jeigu individai ignoruoja esamą socialinę tvarką, jie tampa atstumtais arba sumalami mašinerijos velenų. Geriausiai šiam atstūmimo

²⁰³ Brūkšnys Škipsnos romano citatų gale yra autorinis skyrybos ženklas, nurodantis vidinę veikėjų kalbą ir neapibrėžtumą, nebaigtinumą būsenas.

mechanizmui atstovauja pagrindiniai Zarinio romano *Apkaltintas* veikėjai, visi vienaip ar kitaip išmesti iš oficialiojo visuomenės lauko, savotiška „padugnių galerija“: išeiviai iš Latvijos, prostitutė, pornografinių knygų leidėjas, žmogžudys, kalinys, apsimetėlis. Veiksmas dažnai vyksta naktį purvinuose vargšų kvartaluose. Arturas Gruodas gyvena šioje jam emociškai ir dvasiškai nepriimtinoje, iškrypimo ir žemiškų instinktų prisotintoje atmosferoje tarp marginalų. Nors pastarieji priklauso žemiausiai socialinei kategorijai, jie nėra tik beasmenė miesto masė, – kiekvienas turi savo biografiją, likimo istoriją, savo vidinės degradacijos motyvus ir savitą požiūrį į pasaulį. Jų jausmai ir emocijos dažniausiai tiek atbukę, kad jie tampa abejingi viskam, kas vyksta aplinkui, bet žmogiškos savigarbos ir orumo likučius dar išsaugo.

Niujorkas Škėmos romane – sumažintas Amerikos modelis, o milžiniškas viešbutis funkcionuoja kaip visuomenės mikrokosmas – jis verčia žmones prisitaikyti prie socialinių reikalavimų, pavyzdžiui, slėpti iš gimtinės atsivežtą motinos žiedą – tikrąją išeivio identifikaciją – po balta uniformine pirštine tarsi savo paties tikrąją būtį po balta beprotybės marška. Viešbutyje Garšva dirba *liftininku*, nors Lietuvoje buvo bepradedęs reikštis *poetas*²⁰⁴. Toks socialinis neadekvatumas pabrėžia prieštarą: kūrėjas turi neribotą erdvę reikštis, o lifte žmogus suspaustas ir svarbus tik kaip tam tikrų automatinių gestų atlikėjas. Garšva ima kurti alternatyvias realybės versijas – jo sąmonė gyvena vaizduotės maitinama kūryba, fantazija yra vidinės egzistencijos branduolys. Psichikos susidvejinimas lemia pasakojimo raiškos modernumą. Škėma sluoksniuoja realybę, fantaziją, atmintį ir literatūrinio *alter ego* produkuojamą literatūrinę kūrybą. Detalės į tekstą įeina kaip fragmentiškos išorinio pasaulio projekcijos herojaus psichikoje ir sinekdochiški impulsai Garšvos savianalizei. Vaizduotę

²⁰⁴ Panašios susvetimėjimo, pasiklydimo minioje ir tapatybės prarasties temos plėtojamos ir kituose romanuose: „Jie turėjo unikalų veidą ir vardą, žinomą tik keletui giminaičių ir saujelei pažįstamų; visiems kitiems jie buvo ne daugiau nei bevardės skruzdės milžiniškame metropolio skruzdėlyne. Konkretaus žmogaus gyvenimas čia buvo lygiai toks pat nereikšmingas ir nepastebimas kaip ir jo mirtis“ (Teodors Zeltiņš, *Antinš Amerikā meklē līgavu*, Ņujorka: Grāmatu draugs, 1963, 264).

kaip fiktyvią tikrovės atmainą irgi galima laikyti viena eskapizmo ir alternatyvaus būvio strategijų. Mirties idėjos apsėstas Garšva rašydamas pasitraukia į tarpinę introspekcijos erdvę ir liminalų meno pasaulį – visiškai kitą patirties ir sąmonės lygmenį, nors esamoje realybėje bet kokia fantazijos apraiška traktuojama kaip perversiškas žmogiškosios minties nuokrypis. Technologiškoji visuomenė paverčia žmogų bejausmiu automatu: „Jūsų aukštas, prašau, dėkui, mygtuką, dėkui, prašau, dėkui...“ Kaukė, imitacija, vaidyba, uniforminės aprangos maskuotė yra Garšvos darbo – ir sykiu gyvenimo – sudėtinė dalis. Minutėmis sekamas veiksmas, akcentuojami aukštų numeriai, skaičiuojami įlipantys ir išlipantys keleiviai nurodo robotišką svetimo pasaulio pusę (frazė „ranka rankena“ rašoma be jokio skyrybos ženklo, liftininkas įvardijamas metonimija „ranka balta pirštine“ ir pan.). Skaičiai – dirbtinė simbolių sistema, jie dera dirbtinėje erdvėje, kur net žmogus įprasminamas kaip skaičius, informacinis nuasmenintos ženklų kalbos vienetas, vienas iš aštuonių milijonų Niujorko gyventojų: „Štai Garšva, štai Garšva, štai 87-asis.“ Viešbučio erdvė geometrizuota: stačiakampis liftas – erdvinė figūra, „žalia strėlė, raudonas kvadratas“, judėjimas „up ir down“. Judėjimas ne tik vertikalus, bet ir horizontalus: vertikalųjį „up ir down“ atitinka horizontalusis „įeina“, „išeina“. Nors vertikalioji ir horizontalioji trajektorijos lifte susikerta, keltuvinininko kontaktai su keleiviais itin trumpalaikiai – dažniausiai jis tuos žmones mato pirmą ir paskutinį kartą. Važiuojantieji romane įvardijami „svečiais“, bet apibūdinimas labiau asocijuojasi su sąvoka „svetimas“, o ne „laukiamas“; sutampa netgi šaknis: sveč-, svet-.

Škėmos romanas parašytas kaip dviejų asmenybės pusių (kūrėjo ir automatinio veiksmų atlikėjo) keitimasis vaidmenimis, o Škipsnos romano naratyvą formuoja dvi iš pirmo žvilgsnio atskiros, priešingo charakterio herojės, nors abiem atvejais dualumą ir pakrikimo būseną lemia vieno veikėjo suskilusi sąmonė.

Zarinio romano veikėjo Arturo namų jausmas deformuotas, nes tamsus ir šaltas butas, kuriame gyvena su tėvu, jam tėra „kalėjimo kamera“, „vieta,

vadinama namais“ (A, 32–33). Namų sąvoka devaluojama iki laikinos pastogės, kuri neturi jokio tvaraus semantinio krūvio, be to, tai ir nepilnos šeimos ekvivalentas. Nepilnaverčiuose namuose, kurie neturi centro – motinos, gyvena tik tėvas ir sūnus, o motinos (platesne prasme – savosios šalies) trūkumas dar labiau pabrėžia egzistencijos apgailėtinumą. Psichiatrinės ligoninės kambarys, į kurį po saugumo tardymų uždaromas Škėmos protagonistas, irgi atitinka kalėjimo vienutės interjerą – „Jis buvo pailgas, ankštas, rudom sienom. Geležinė lova, stalelis, langas – užtvertas pinučiais“ (BD, 391) – ir tampa Arturo kalėjimo invariantu. Prie šios draugijos natūraliai prisišlieja Rydzinieko Igoris, psichiatrinės ligoninės 17-os palatos pacientas. Garšvos beprotybė užprogramuota dar genuose, o Rydziniekas ir Škipsna sąmonės užtemimą vaizduoja kaip integralią tremties sindromo pasekmę. Išprotėjimas traktuotinas kaip trapi riba tarp sąmoningumo ir jo praradimo, nugrimzdimas į traumuotos psichikos užmarštį, sąmonei izoliuojantis nuo absurdo perimto pasaulio. Laisvę apriboja ir tremties situacija, *kitų* egoizmas. Iševio nelaisvė dviguba, nes „visuomenė tendencingai nusistačiusi prieš svetimus: siekiama ne pagelbėti ir integruoti, bet izoliuoti, kad netrukdytų“²⁰⁵. Svetima žemė pristatoma ne tik kaip išorinės, bet ir kaip vidinės tremties modelis.

Išlindęs iš savo tamsaus kambario į viešumą, Arturas diskredituojamas kaip svetimas. Jis jaučiasi emociškai ir psichologiškai nepriklausantis miestui, ieško vienišumo minioje ir kultivuoja jį kaip savo, egzilo, tapatybės dalį. Kalėjimas yra tiesioginė nuoroda į vidinę asmenybės izoliaciją ir totalios vienvės būseną. Egzilas pačia savo tapatybės esme yra autsaideris, todėl vienvę kaip egzistencialistinės laisvės formą pasirenka dauguma Zarinio ir Rydzinieko romanų veikėjų. Rydziniekas pateikia spintos ir fotoaparato metaforą kaip aliuziją į klaustrofobiją. Uždarų durų, mažos patalpos baimė implikuoja paralelę su asmens (Igorio) tapatybės prarastimi. Šios įvairiabriaunės konotacijos formuoja

²⁰⁵ Bronislavs Tabūns, „Eksistencialisma poētikas iezīmes Gunta Zariņa prozā“, *Materiāli par pasaules strāvām latviešu literatūrā*, Rīga: Zinātne, 1998, 76.

gyvenimo-kalėjimo metaforą, kurią viena ar kita briauna artikuliuoja visi aptariamieji tekstai.

Škėmos *Baltoje drobulėje* Amerikos mikromodeliu galima pavadinti Niujorką ir hotelį, o Škipsnos romane mikromodeliu laikytini amerikiečių Melvijų namai, kuriuose Edita įsikalina kaip miesčioniškame narvelyje ir pasidaro pavaldi primestoms normoms. Melvijai pristatomi kaip tuščiagarbiai neautentiškai besielgiantys kaukių nešiotojai, masinės kultūros adeptai, susirūpinę tik viešu įvaizdžiu: „Mes nemaž negalvojame apie Džeraldą nei apie [mirštantį] tėvą, o vien apie tai, ką pasakysim draugams ir pažįstamiems, jei nutiks blogiausia ir Džeraldo nebus laidotuvėse“ (*UST*, 151). Melvijų namai reprezentuoja, kuo Edita taps, jei laikysis primetamos tvarkos, čia ji ilgai klaidžioja ieškodama durų. Slenkstis, vartai, laiptai, langas, kopėčios, takelis, panašiai kaip ir tiltas, yra išeities ieškojimo, perėjimo iš vienos erdvės į kitą ženklai, liminalumui būdingų ribinių simbolių apraiškos. Ribinės situacijos potencialą aktualizuoja ir Zarinis – tik sūnui patekus į kalėjimą Arturo tėvas Symanis suvokia visą laiką gyvenęs taip, kad įtiktų ir atitiktų. Jo praregėjimas vyksta palaipsniui išsikalbant ir primena psichoanalizės seansą, kuriame terapeuto misija tenka draugui Jazepui²⁰⁶.

Labirintas kaip saviieškos metafora

Analizuojant Škipsnos romaną paranku remtis ir *labirinto* motyvu, kuris iškyla reikšmingose romano situacijose ir gali būti traktuojamas kaip galinga vidinės sumaišties ir postkolonijinės saviieškos metafora. Dar viena labirinto įvaizdžio simbolinė reikšmė – ieškant savojo centro leidimasis į anapusinį pasaulį kaip Vergilijaus *Eneidoje*. Edita patenka į labirintą, kai ji priversta paklusti naujų socialinių normų gausybei, galiausiai per pobūvį, kuris traktuotinas kaip kaukių balius, ji pasiklysta dvare ir tuščių žodžių labirinte (norint pabrėžti pokalbių beprasmybę, nuolat kartojama ta pati forma – „pasakė“). Jos hibridizacijos

²⁰⁶ Inguna Sekste, „Guntis Zariņš“, *Latviešu rakstnieku portreti: trimdas rakstnieki*, Rīga: Zinātne, 1999, 137.

įsisąmoninimas ilgainiui gilėja ir labirinte pasiekia kulminaciją. Abi sielos pusės turi po savąjį labirintą – Edita klaidžioja nesibaigiančiais Melvijų namų koridoriais – aukštesniosios klasės miesčioniškumo raizginyje, o Solvita paklysta gamtiškajame labirinte – nežinomoje ir pavojų pilnoje sulaukėjusioje miško tankmėje, kuri irgi primena milžinišką labirintą su aklavietėmis ir fatališkais spąstais. Kaip tik šiose klaidžiose erdvėse įvyksta herojų konfrontacija su savo vidiniais konfliktais, akistata su nuslėpta, išstumta savo asmenybės puse, ir jos galiausiai leidžia prasimušti savo tikrajai tapatybei.

Protagonistė(s) patiria savo kelionę koridoriais ir brūzgynais kaip kelią į savęs pažinimą, saviidentifikaciją ir tapatybės nuskaidrėjimą. Gamtiškasis kraštovaizdis mirtinas S pusei, o tuštybės labirintas – Melvijų namai – E pusei. Painus koridorių ir kambarių labirintas atspindi Editos dvasios būseną: ji visiškai sutrikusi, nežino, ko nori iš gyvenimo, visos durys, visos perėjos ir visos galimybės jai atrodo užkirstos. Beklaidžiodama ji atsitrenkia į uždarytas duris – tai efektyvi jos baimės pripažinti savo hibridizuotą prigimtį metafora, kol galiausiai peržengia slenkstį:

Kitoje pusėje nieko nebuvo. Mane apsupo gili ir visiška tamsa, stovėjau melsvai pilkoje šviesoje, kuri po šilto ir saulėto šmėkščiojimo didžiojoje salėje glumino ir šiek tiek baugino, ypač todėl, kad oras atrodė keistai drėgnas ir lipnus. Kai akys čia pamažu apsirato, pamačiau atidūrusi kažkokoje pereinamoje patalpoje, platoką koridorių ar prieškambarį primenančioje tarpinėje erdvėje. (UST, 91)

Svarbi ES iniciacijos fazė įvyksta bibliotekoje – savotiškame kalbų ir kultūrų babelyje, kur Edita sutinka šeimininkės sūnų Marką Melvijų. Šeimininkė motina, įdiegusi namuose matriarchalinės bendruomenės versiją, yra gyvas galios įsikūnijimas ir grėsmingas monstras, bet kartu ji ir aiškiaregė, išpranašaujanti Editos ir Solvitos akistatą: „Žmones reikia sutikti po vieną, kad juos užkariautum“ (UST, 79). Markas Melvijus, nesusiformavęs individas, blankus savo autokratiškos motinos norų atspindys, pagaliau išdrįsta pasipriešinti motinos (ir

visuomenės) nustatytoms normoms ir specialiai susikirtęs per egzaminus iškrenta iš prestižinio koledžo, nes „tai buvo įdomu. Atsakymus reikia žinoti puikiai, kad klaidingus galėtum išsirinkti inteligentiškai ir skoningai“ (*UST*, 100). Paradoksalu, kad kaip tik koledžo baigimo proga ir surengtas šis iškilmingas pobūvis. Toks Marko žingsnis savosios tapatybės link tampa postūmiu ir Solvitos-Editos suartėjimui.

Škėmos labirinto ekvivalentas – liftas – sizifiškai dvikryptis, atitinkantis judėjimo trajektoriją aukštyn–žemyn ir apribotas dviejų aklagatvių – pirmojo ir paskutiniojo didžiulio viešbučio aukštų. Veikėjas neklaidžioja, bet – tiesiogine to žodžio prasme – yra pakibęs tarpinėje būklėje tarp dviejų kraštutinumų. Liftas yra talpi tarpiškumo metafora: tarp realybės ir fantazijos, tarp namų ir rezidencijos šalies, tarp kūrybiškos poeto prigimties ir mechaniško liftininko darbo, tarp sąmoningumo ir beprotybės. Škipsnos kūrinys irgi gausu įvairių pusiškumo formų: „Vestuvės ir laidotuvės be gyvenimo per vidurį, kanklės ir rankos be skambesio“ (*UST*, 135); Edita pobūvyje laiko pusiau nugertą stiklinę; adresas, kurią jos vyras Džeraldas palieka giminaičiams, – „Pusiaukelė“, viensodis tarp dviejų kaimų, kur anksčiau tebuvo vienas akmuo.

Centro nebuvimas labirinte yra nuoroda į vidinį marginalumo jausmą, kitaip tariant, į asmenybės buvimą paraštėje ir savasties branduolio nesuradimą. Laipsniškas asmenybės pusių suartėjimas vyksta patamsyje, rūke, liminalioje siurrealistinėje atmosferoje, realybės prieangyje, kur antgamtinė ir pasąmonės sfera susiliečia su tikrove. Tokiu būdu į siužetą įtraukiamas *slėpingumas* (*uncanniness*) – tai viena iš postkolonialistų mėgstamų technikų. Slėpingumas, esantis ant ribos tarp pažįstamo ir nepažįstamo pasaulio, puikiai nurodo į postkolonialistinį kitybės konceptą. Baimė, kaip ir labirintas, neturi aiškaus centro, ji sukuriuoja ore, o logika yra tarsi siena, į kurią daužosi Edita-Solvita. Komunikacijos trūkumas, tušti Melvijų dialogai ir miesčioniškumas sukelia Editai nuobodžio, bergždumo, šleikštulio būseną. Garšvai ir Arturui analogiškus išgyvenimus inspiruoja mechanizuotos, technokratinės civilizacijos svetimumas.

Simbolinis auksinio motociklo įvaizdis irgi yra užuomina į sauso technologinės kultūros racionalizmo grėsmę žmonių etikai. Egzistencinio šleikštulio priežastis Škėmos ir Rydzinieko romanuose labiau globalizuota, Škipsnos – ribojama kamerinės miesčioniškumo erdvės.

Išlikimo iliuzijos žlunga

Ir Škėmos, ir Škipsnos romanų veikėjai turi šizofrenijos požymių²⁰⁷ (tik Škipsnos tekste tai labiau užmaskuota). Tapatybės krizė pagilina ir paspartina asmenybės dezintegraciją. Romanų struktūra iš esmės remiasi šiuo patologiniu principu, simetriškai vedančiu kūrinį prie jo atomazgos – dvasinės (išprotėjimas: Rydzinieko Igoris, Škėmos Garšva) ir fizinės (autoavarija, savižudybė: Škipsnos Edita-Solvita, Zarinio Arturas) herojų mirties. Komunikacinės pastangos (su mylimaisiais, giminėmis, kolegomis) nepasiteisina; romanų veikėjai jaučiasi atstumti ir išstumti iš visų socialinių grupių – ar sudarytų pagal profesinius, kartos, amžiaus, geografinės zonos, kultūrinės aplinkos ar kokius kitus kriterijus. Jie išbando visus įmanomus išlikimo būdus – meilės ir erotinius ryšius, kultūrą, darbą, kūrybą. Deja, tokios bėgimo nuo tikrovės priemonės teikia tik laikiną užsimiršimą, bet ne trokštamą egzistencinį išsigelbėjimą. Kita vertus, būtent kūrybiškumą Kavolis laikė išeivių stoiškumo šaltiniu: „introspekcijos atvirumas, savo paties egzaminavimas be jokių išganančių ateities iliuzijų, be jokio išsigelbėjimo pažado“²⁰⁸.

Edita romane pristatoma kaip individualistė ir tikrovės vengianti asmenybės pusė. Ji bando apsiginti nuo jai svetimo pasaulio visišku atsiribojimu,

²⁰⁷ Liūto Mockūno nuomone, paties Škėmos psichinės sandaros labilumas inspiravo kūrybos išraiškos gelmę ir sugestiją: „Prileiskime, kad Antanas Škėma buvo neurotikas arba chroniškai prislėgtas klinikinė prasme. Mūsų susipratusiame pasaulyje tokie dalykai nežemina Škėmos asmens ir nemenkina jo kūrybinių pasiekimų. Chroniška depresija padaro rašytoją imlesniu kai kurioms temoms. Manau, tokia būseną padeda rašant apie Antrojo pasaulinio karo išeiviją ir jos traumas.“ Žr.: Liūtas Mockūnas, *Nelygiagretės paralelės*, 128.

²⁰⁸ Vytautas Kavolis, *Vyrai ir moterys lietuvių kultūroje*, Vilnius: Lietuvos kultūros institutas, 1992, 125.

tapdama marginaline, įcentrine figūra: „Primerčiau akis ir iš visų jėgų troškau grįžti į savo šviesiai žalių sienų ramiąją tylą, kur viskas buvo nuo manęs priklausoma, o aš nuo nieko“ (UST, 87). Raminanti sienų žaluma yra prarastos tėviškės analogas. Saugi niša jai yra ir prisiminimai iš Latvijos bei motinos laišakai. Kitas būdas įveikti priešišką tikrovę – mėginimas supanašėti su Solvita, bet jis taip pat žlunga, todėl Edita patiria absoliučią išvietinimo būseną, negalėdama niekur pritapti: „Nei po serbentų krūmu, nei banginio pilve, nei žalioje kambario kapsulėje, nei Solvitos akivaizdoje, nei Melvijų name, nei motinos atmintyje, nei Marko mintyse, nei Vičitos upės krante“ (UST, 187).

Dar vienai nepritapimo atmainai Škipsnos romane atstovauja ES vyras Džeraldas- Persijus – astronomas, labiau susidomėjęs ne žmonėmis, o dangaus kūnais ir jų ilgalaikę spindinčia egzistencija, kuri kontrasto principu pabrėžia žmogiškosios rasės menkumą. Žvaigždžių spiečiai, mirgančios galaktikos, kosmosas ir laukinė Teksaso gamta šiuo atveju yra simptomiški romano pagrindinei idėjai, nes išduoda gilų Persijaus neadekvatumą, nesugebėjimą būti tarp žmonių ir siekį su teleskopais priartėti prie amžinybės. Jis jaučiasi jaučiau „bendraudamas“ su priešistorinėmis žvaigždėmis ir jau *septinti* metai tuščioje prerijoje stato iš akmenų namą, kuriame niekas negyvens, – atminties saugyklą, paminklą sau ir savo dvasios giminei. Traumos paveldimumą demonstruoja Editos-Solvitos ir Džeraldo-Persijaus *septynmetis* sūnus Tomulis, kuris žaidžia astronautą, nes taip gali likti pats su savimi ir savo fantazijomis. Tai dar viena – atsiribojimo, vienatvės ir egzodo kaip egzistencinės (ne)laisvės – tema, ypač būdinga egzodo romanams pirmuoju rašytojų emigracijos dešimtmečiu.

Arturo tėvas Symanis Gruodas iliustruoja dar vieną žlugusių iliuzijų variantą, išreikštą per totalią komunikacijos nesėkmę. Jis priklauso tiems latvių tremtiniams, kurie svetimijoje žemėje nenori įsišaknyti, nes yra kamuojami nostalgijos ir liguistai apsėsti Latvijos idėjos. Šaltas ir uždaras Gruodas tampa svetimos rezidencijos šalies metonimija. Vienintelis jo draugas Jazepas irgi

išeivis, bet jų santykiai nepilnaverčiai ir egzistencialistiškai iškreipti, – „jų draugystei buvo būtina ši keistybė – apsimetimas svetimais“ (A, 12).

Romanų pavadinimai, kaip teksto visumos dalis, implikuoja prarasties idėją, nors pačios frazės yra neutralios. Romanų pabaigos taip pat suprojektuotos tragiškos: veikėjų psichika neatlaiko įtampos ir gyvenimo absurdiškumo. Mačianskaitė baltos drobulės įvaizdžio manifestaciją įžiūri Škėmos romano įvadiniam skyriuje, kur drobė įgyja papildomą amžinybės garanto konotaciją kaip Leonardo da Vinci paveikslas (drobė) „Paskutinė vakarienė“. Baltą drobulę taip pat nurodo pamestinuko žiurastas, balti chalatai, tramdomieji marškiniai, balta drobule apsiautusi vėlė, išnykusios sąmonės baltumas ir pan.²⁰⁹ Albertas Zalatorius aptaria romano antraštės nuorodą į Turino drobulę. Visi šie įvaizdžiai turi neigiamą konotaciją, susijusią su tragišku veikėjų likimu. Nors giluminė šaknis ir atrofuojasi, atminties maitinama sąmonė vis dar pulsuoja atmintimi tarsi gyvas nervas. Nubraukus atsiminimus, palikus mąstymą ir tapatybės refleksijas nuošalyje, belieka sąmonės paviršiai, pakankami spaudyti mygtukams, bet galiausiai toks automatizuoto kūno ir dvasinio peno ištroškusios sielos konfliktas veda į tikrąją beprotybę, ištrintą atmintį, *tabula rasa*. Romano finale Antanas Garšva yra miręs dvasiškai, jo egzistenciją tęsia tik fizinis kūnas. „Naujos žemės syvai“ neišmaitina etninės Senojo pasaulio dirvos išsiilgusio augalo.

Zarinio romano pavadinimą *Apkaltintas* pateisina per visą kūrinį plėtojama kaltės įsisamoninimo tema. Iš pradžių Arturas jaučiasi kaltas dėl savo uždaro būdo, neveiklumo ir pasyvumo, o nesėkmingą bandymą socializuotis lydi suvokimas, kad žmogus suklysta stengdamasis elgtis teisingai. Romano pabaigoje Zarinis vaizduoja Arturą kaip savivertę atgavusį individą, kuris suvokė visa apimančią gyvenimo beprasmybę ir išsirinko laisvę (t. y. savižudybę). Dvidešimt vienerių metų vaikas kaip laisvas žmogus krenta žemyn iš didelio aukščio: „Jis skrido – laisvai, atitrūkęs nuo bokšto, kuris buvo pastatytas be prasmės...“ ir

²⁰⁹ Loreta Mačianskaitė, *op. cit.*, 78–79.

šlepteli ant negyvų žuvų – išmestos sugedusios žuvų turgaus produkcijos. Tai įspūdinga siurrealistinė nepritapimo ir nereikalingumo metafora. Mirtis išlaisvina Artūrą nuo visų jį kankinusių kompleksų – vienatvės, svetimos šalies izoliacijos, benamiškumo jausmo, seksualinio nepasitenkinimo. Nekaltai apkaltintas žmogus yra visuomenės tvarkos absurdiškumo pasekmė: „Pasaulis padalytas į dvi žmonių rūšis – kaltinančiuosius ir kaltinamuosius, pastarieji privalo būti nuteisti“ (A, 162).

Richardo Rydzinieko romane užgniaužtų dvasinių traumų protrūkius išprovokuoja dainų šventė – vienybės ritualas, kurio galios šaltinis – paveldas, tąsa. Buvęs latvių legionierius dabar mimikriškai supanašėjęs su švedais ir gyvena ramų gyvenimą Stokholme su švede žmona. Daugiau kaip po dvidešimties metų jis atvyksta į latvių dainų šventę Vokietijoje, susitinka senus karo bičiulius ir vėl susiduria su latvių kultūra, kurią buvo savyje užslopinęs. Igorio akimis skaitytojas regi visą spektrą emigrantų reakcijų į patriotizmą ir nacionalinę kultūrą: nuo neigimo iki tylaus susižavėjimo ar kraštutinio lojalumo. Staiga romanas nukrypsta nuo konvencinio mimikrijos siužeto: užgniaužtos emocijos prasiveržia, ir Igoris patiria nervų priepuolį, pasinaudojant Bhabhos formuluote, atsiduria „to, kas užgniaužta, sugrįžimo etape“²¹⁰. Dainų šventės kaip ribos, pereinamojo momento ir praregėjimo vaizdavimas – dažnas naratyvinis sprendimas latvių literatūroje²¹¹.

Rydziniekas pasiūlo spekuliatyviai modernistinę, t. y. atvirą interpretacijoms romano užsklandą: pateikęs du skirtingus abiejų hibridinės tapatybės pusių ateities scenarijus, jis leidžia skaitytojui pačiam pasirinkti priimtinesnį. Pirmasis variantas – iliuzijos demistifikacijos (Igoris išsiskiria su žmona, nugrimzta į alkoholį ir patenka į psichiatrinę ligoninę), antrasis – išsipildymo (išsiskiria su žmona ir veda antrą kartą). Pirmuoju atveju beiliuzinę veikėjo esatį charakterizuoja aptemusi sąmonė, produkuojanti fantomus –

²¹⁰ Homi K. Bhabha, „Apie mimikriją ir žmogų: kolonijinio diskurso dvilypumas“, *XX amžiaus literatūros teorijos: Antologija*, parengė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI, 2010, 396. Cituojama iš leidinio maketo.

²¹¹ Apsakyme „Dainų šventė“ Ilzė Škipsna vaizduoja latvę Ilgą, kuri taip sujaudinta nacionalinio himno, kad giedodama vis užsikerta ir praryja žodžius. Vardas Ilga kilęs iš latviškų *ilgas, ilgoties* (liet. ilgesys, ilgėtis) ir yra aiški nuoroda į praeities nostalgiją.

simbolinius auksinių motociklų regėjimus. Šiame ironiškame motyve išvelgtinas sąskambis su romano pradžios mizanscena, kurioje regime zvimbiantį motociklą: „Motociklo ranktūrio galia daug betarpiškesnė nei pavarų dėžės, važiavimas daug veržlesnis; automobilį vairuoti gali kiekvienas, o bails motociklininkas neįsivaizduojamas“ (AM, 9). Taip tarsi pasakoma, kad būti latviu ir nešti likiminį latviškumo svorį gali ne kiekvienas: tam reikia ištvermės ir drąsos. Vis dėlto pesimistinis pabaigos variantas atrodo įtikimesnis.

Romano *Už septinto tilto* herojei ES parenkama fizinės mirties forma: ji žūsta autokatastrofoje, nes „jungtinė“ tapatybė (*merged identity*) yra neįmanoma. Škipsnos romano finalas simboliškai rezonuoja su paties Škėmos gyvenimo baigtimi ir primena keleto kitų išėivijos romanų teminių sprendimų²¹². Jau kūrinio antraštė lokalizuoja mirties vietą – už septinto tilto. Tiltu konotacijos primena slenksčio simboliką: tai nebūties riba, dviejų atskirtų dalykų sąsaja, paplitęs jungties ir tarpininkavimo simbolis²¹³. „Kas pravažiuoja septintą tiltą, tam nebėra kelio atgal“ (UST, 57), – sako Škipsna, todėl hibridinės asmenybės integracija įmanoma tik po mirties. Skaičius septyni gali reikšti septynias tobulumo pakopas (Edita ir Solvita pereina septynis vertybių ieškojimo kelius), be to, septynetas signifikuoja žemišką gyvenimą žmogaus, susidedančio iš kūno ir sielos²¹⁴. Susidvejinusios moters pavyzdys rodo, kas atsitinka, kai žmogus arba besąlygiškai priima socialines normas, arba jas visiškai atmeta: tai jį įtraukia į savinaikos procesą, kuris galiausiai baigiasi mirtimi. Judėjimas vieningos tapatybės link teoriškai galėtų funkcionuoti kaip Ariadnės siūlas, parodantis Editai kelią iš labirinto: „Jaučiau poreikį eiti palei patalpos sienas, tikėdamasi, kad jos nuo manęs nebėgs, kad ten rasiu didesnę saugumą, tarsi jos, panašiai kaip virvės,

²¹² Keliuose kituose latvių egzodo romanuose pagrindiniai veikėjai irgi žūsta autokatastrofoje: Ritos Liepos *Svešā vasara* (Svetima vasara, 1955), Aidos Niedros *Melnā magone* (Juodoji aguona, 1956), Sandros Lazdinios *Ceļa galā* (Kelio gale, 1963).

²¹³ *Mitologijos enciklopedija 2*, Vilnius: Vaga, 1999, 442.

²¹⁴ „Septynetas“, *Šiaurės Atēnai*, 1995 balandžio 1.

apreminančios imtynininkų arenas, galėtų mane nuvesti prie išėjimo“ (*UST*, 89), – tačiau siūlas lemiamu momentu nutrūksta ir herojė(s) žūsta.

Romano pabaigoje simbolinės galios įgyja Editos Solvitos Melvijos kapo akmuo. Akmeninis obeliskas, kurio prieigose įvyksta lemtingoji avarija, yra liminali riba, jis vienija ir sykiu skiria du pasaulius, tėvynę ir rezidencijos šalį, realybę ir antgamtiškumą, gyvenimą ir mirtį, ženklina dviejų sąmonių *sankryžą* (mitologinėje tradicijoje akmuo simbolizuoja ryšį tarp dangaus ir žemės). Po mirties Edita-Solvita tampa kryžkelės dievaite, išėivių egzistencijos simboliu, kuri apibūdina dalinę tapatybę ir lūžio prigimtis – dvi sielos viename kūne. Škipsna romane demonstruoja neveiksnų adaptacijos mechanizmą: viena asmenybės dalis prisitaiko, kita ne, bet abi vienodai žūsta, nes yra vienos sielos dvi pusės. Tai liudija ir dvivardis užrašas ant kapo akmens: „Edita Solvita Melvija“. Autorė fatališkai užbraukia vidurio kelio galimybę. Dualumas lieka amžinai išrėžtas akmenyje kaip monumentas išėivio neprisitaikymui ir hibridiškumo triumfui prieš išvietintą žmogų. Šių dviejų asmenybės pusių harmonija įmanoma tik kape, nes amžinybėje nebelieka tremties sukurtų priešybių. Simboliškos ir žūties aplinkybės – avarija įvyksta išvažiavus į priešingą eismo juostą. Tai gali implikuoti neteisingą ES gyvenimo kelio pasirinkimą.

Škėmos Garšva irgi gyvena nuolatinėje tapatybės krizės situacijoje, kuri paaštrina paveldėtą ligą, iškelia į paviršių trauminės patirtis ir ilgainiui priveda jį prie beprotybės. Ateina laikas, kai jis nebepajėgia egzistuoti *tarpuerdvyje* ir *tarpulaikyje* ir nuslopinti savo kaltės dėl ruselio žmogžudystės, todėl leidžiasi tyrinėti savo sąmonės bei žvalgyti savo kaltės gylių. Praeities intarpai nušviečia Garšvos patirtas traumas. Paskutinėje saviieškos fazėje Garšva visiškai peržengia sąmonės slenkstį ir neria į sąmonę – šis epizodas turi katarsiško krūvio. Šios (ne)sąmoningos kelionės po įvairius vaizduotės ir realybės klodus leidžia skaitytojui pajusti herojaus bseną ir tapti jo fantazijų bei kaltės bendrininku. Garšva keičia vaidmenis (vienoks su mylimąja, kitoks pas psichoterapeutą, dar kitoks lifte), nebesugeba atskirti sapnų, fantazijos, poezijos, haliucinacijų nuo

realybės, todėl galima kalbėti apie asmenybės destrukciją. Sudėtinga romano struktūra taip pat primena labirintą, kuriame skaitytojas turi pats prasibrauti pro įvaizdžių tankmę ir susiorientuoti. Trukčiojantis romano naratyvas yra efektyvi fragmentuotos tapatybės metafora: Garšvos tapatybė susideda iš skiaučių, sujungtų į vieną visumą be tvarkos, todėl neturinčių vieningos reikšmės kaip ir chaotiška personažo egzistencija. Garšvą, kaip ir Škipsnos veikėją ES, būtų galima palyginti su „supurtytu kaleidoskopu“ (Škipsnos frazė).

Rydziniekas, Škipsna ir Škėma kaip integralią tremties komplekso pasekmę vaizduoja sąmonės užtemimą. Dvasios gelmių zondavimas, mėginimai žvalgyti giliausias psichikos zonas iškelia į paviršių lietuviškosios ir latviškosios mitologijos sluoksnį, dainų nuotrupas ir folklorinius vaizdinius. Škėma naudojami archainiu kalbos sluoksniu kaip galingu kalbos kodu: „Šliaužia smėliu gintariniai vabzdžiai. Į mėlyną Baltiją. ‚Vai žydėk, žydėk, balta obelėle‘, dainuoja vėlė, balta drobule apsisiautusi. O felix culpa! Mano vaikyste, gyvenime, mirtie. Lioj“ (*BD*, 426). Panašius vaizdinius produkuoja ir folklorizuota Škipsnos herojės sąmonė, nors į realybę rizomiškai įsišaknijusi sąmonės pusė nebesuvokia jų reikšmės ir kilmės: „Juoda gyvatė miltus malė vidur jūros už akmens... Galbūt tai nebuvo tiesa. Aš nežinojau, kodėl ši daina man atėjo į galvą. Seniai nebuvau jos prisiminusi. Taip pat niekada nesupratau, ką ji reiškia“ (*UST*, 158). Romane iškyla pasakų intertekstai: pėda, iš kurios negalima gerti, aukso tiltas. Pagal prancūzų literatūros kritiko ir rašytojo Alaino Robbe-Grillet klasifikaciją Škipsnos kūrinys vadinamas romanu psichograma²¹⁵, nes jis atskleidžia žmogaus sąmonės sumaištį. Intertekstualumo ataudai šiuose romanuose gali būti interpretuojami ne tik kaip problemiška egzistencinė reprezentacija, bet ir kaip troškimas perrašyti praeitį naujame kontekste, kaip formalus noras užverti būsimiems skaitytojams plyšį tarp dabarties ir ateities. Šios grupės romanai knibžda antrininkų ir gyvavaizdžių, ir taip kūriniai įgyja modernistinę balsų daugybiškumo išraišką.

²¹⁵ Dace Lūse, *Latviešu trimdas proza*, Rīga: Jumava, 2000, 171.

Prie šio romanų modelio pritaptų ir Veltos Tomos romanas *Aldaunė*, kurio naratorė ir pagrindinė veikėja Aldaunė dėl tremties traumos suformuoja dvigubą asmenybę ir paklysta tarp dviejų (iš)gyvenimo vizijų, taip paklaidindama ir skaitytoją (iki pat romano pabaigos lieka neaišku, kad tai vienas ir tas pats asmuo). Kaip ir Škipsnos romanas, kuris vadintas dviejų sąmonių dienoraščiu, taip ir Tomos *Aldaunė* subtiliai vaizduoja psichinį moters susiskaldymą kaip trauminės egzodo patirties pasekmę. Dvi moterys – naratorė ir romano protagonistė Aldaunė – reprezentuoja dvi pasidalijusios tapatybės dalis. Bandydama prisitaikyti prie dabarties egzistencijos, Aldaunė aktualizuoja savo atmintį, prisimena laimingą vaikystę, ankstyvus praradimus (palieka tėvas), karo ir pokario patirtis, prarastą motiną, brolius, vyrą. Dviguba metafora užkoduota topografiniame varde Aldaunė. „Aldot“ latviškai reiškia „klaidžioti be tikslo“, o Aldaunė – niekada neužšalanti upė Latvijoje, kuri staiga užšala kaip ir herojės egzistencija. Toks asmenvardžio pasirinkimas atkreipia skaitytojo dėmesį į du aspektus: visų pirma, veikėjos kultūrinės nuostatas išlaikyti savąją prigimtį, atsivežtinę tapatybę, o antra – jos klaidžiojimą tarp dviejų kultūrinių tradicijų. Tapatybės „atšilimas“ prasideda naratorei skaitant Kanadoje gyvenančios Aldaunės užrašus. Ji iš naujo patiria praeitį ir sąmoningai persvarsto prisiminimus bei egzodo patirtis, integruoja į nejudrią sąmonę naujus žmones ir vietas. Stingdantis nostalgijos efektas pamažu atlėgsta, sykiu ištirpdydamas ir nacionalinio fetišizmo ribas. Aldaunės būviui apibendrinti ypač tiktų Vairoso Vykės-Freibergos pasakymas, kad egzode „[ž]mogus tarsi nustoja visavertiškai gyventi, jis įlenda į psichologinę kapsulę, „užsidaro lede“ ir taip užsišaldęs tikisi save kriogeniškai išsaugoti galutiniam atlydžiui gimtinėje“²¹⁶. Romano pabaigoje Aldaunės gydytojas išreiškia viltį, kad ji pasveiks, ir pakviečia naratorę aplankyti Aldaunę ligoninėje „kitą sekmadienį“. Pirmą kartą abi egzilo psichikos pusės susitiks – ir praeitis susilies su dabartimi. Tačiau Tomos veikėja galutinai nepasveiksta. Rašytoja nutiesia kelią naujai

²¹⁶ Vaira Vīķe-Freiberga, *Pret straumi: Runas un raksti par latvietības tēmām*, Rīga: Karogs, 1995, 64.

tapatybei, bet trokštamas susiliejimas neįvyksta, nes galiausiai ji nebeatlaiko atsiminimų srauto pagilintos skausmingos tremtinio savivokos, ir veikėjos sąmonė skyla.

Kaip matyti iš aptartų romanų, hibridiškumas iš esmės yra paradoksalus reiškinys: herojus nesugeba įteisinti hibridiškumo, nes vienu momentu pasireiškia ir dominuoja tik kuri nors iš dviejų galimų identifikacijų, o joms susiliejus herojus neišvengiamai žūsta. Hibridizacijos skyriaus veikėjų likimai atitinka tik Turnerio išskirtą neigiamų virsmų arba „regresijos“ atmainą. Išprotėjimas – kaip sąmonės izoliavimasis nuo absurdo perimto pasaulio – yra kraštutinė psichikos kolonizavimo forma.

3.2.3. Savikolonizacijos modelis. Mimikrijos pavidalai

Šis skyrius mintį telkia ties savanoriška kolonizacija, kartais vadinama „autokolonizacija“, bet europietišrame kontekste geriau žinoma kaip „savikolonizacija“. Tai dar viena iš įmanomų savasties versijų gyvenant ant dviejų kultūrų ribos. Šis modelis įkūnija kiek kitokią praktiką – tai ne savosios tapatybės išlaikymas (kaip antikolonizacijoje) ir ne lygiavertės dviejų identitetų varžytuvės (kaip hibridizacijoje), bet dirbtinis naujos tapatybės perėmimas ieškant pakaitinės tėvynės. Nostalgijos skyrius pozicionavo nuostatą „atsiminti, kad išliktum“, o mimikrijos vyraujanti pozicija – „užmiršti, kad išliktum“, todėl šio tipo romanų personažai siekia išstumti labiausiai trikdančius gyvenimo epizodus ir gyventi dabar. Tai antinostalgiška vizija, kurios adeptai stengiasi nusipurtyti nostalgijos našta, kaupti naują socialinių, kultūrinių ir kalbinių reikšmių sluoksnį ir plėsti galimų gyvenimo formų sampratą, taigi patys tampa savo istorijos „dizaineriais“. Šiame skyriuje aptarsime baltų išeivių akulturacijos pastangą naujoje realybėje, jų bandymą rasti kompromisą su rezidencijos šalimi ir įvietinti save iš naujo. Žmogaus tapatybė yra iš prigimties lanksti, taki ir nuolat besikeičianti, todėl kaip graikų dievas Protėjas geba įgauti tokį pavidalą, kurio reikalauja socialinis

kontekstas ar situacija²¹⁷. Tai tapatybės plėtros modelis. Šiam modeliui priskirtų romanų personažai pasižymi asmenybės labilumu, sugebėjimu eksperimentuoti, rizikuoti ir pritapti. Jie labiau pasitiki savimi nei prieš tai aptartų modelių atstovai ir teikia prioritetą materialinei gerovei. Atsipalaidavimas nuo tautiškumo priedermių tokiems baltų išeiviams tarsi leidžia priartėti prie galios šaltinių, pasijusti visateisiais didelių valstybių piliečiais. Kaupiamas turtas ir arogantiška laikysena reikalingi kaip gynybinis skydas vidiniam nesaugumui užmaskuoti. Romanai fiksuoja, kaip traumuoti egzilai pamažu vis labiau prisitaiko ir tampa savimi patenkintais vietiniais. Nuosaikesniais atvejais išlaikomas sąmoningas atstumas su praeitimi, o drastiškesniais – dvasinis ryšys su protėvių žeme išvis nebranginamas ir šią bambagyslę stengiamasi pertraukti.

Pagrindinė savikolonizacijos sąlyga ir strategija – savosios tapatybės atsisakymas ir naujos įglaudimas, kitaip tariant, mimikrija. Mimikrija yra antrinis, išvestinis diskursas, pagrįstas dvilypumu, panašumo forma, netapati tikrajam buvimui. Ji reiškiasi kolonizuoto individo ambivalentiškomis pastangomis supanašėti su kolonizatoriumi jį pamėgdžiojant, nors tai retai pavyksta iki galo, nes žmogus greitai suvokia, kad toks apgaulingas gyvenimo būdas yra iškreiptas. Kultūrinių verčių perėmimas iš kolonizatoriaus dažniausiai tebūna paprasčiausia reprodukcija, pakartojimas, kuris yra pavojingas, nes stokoja centro, ašies²¹⁸: kolonizuotas subjektas negali ilgai egzistuoti kaip paviršinis kolonizatoriaus atspindys. Vaidmuo, kurį išeivis atlieka visuomenėje, prilygsta apgavystei (dažnai ir saviapgaulei). Siekdami rasti vietą naujose rezidencijos šalių bendruomenėse, egzodo romanų protagonistai imasi įvairiausių apgavystės ir maskuotės būdų, kad taptų visuomenei priimtina kopija dominuojančioje kultūroje. Bhabha apibrėžia

²¹⁷ Dan P. McAdams, “The Case for Unity in the (Post)Modern Self: A Modest Proposal”, *Self and Identity: Fundamental Issues*, ed. by Richard D. Ashmore, Lee Jussim, USA: Oxford University Press, 1997, 47–48.

²¹⁸ Bill Ashcroft, Gareth Griffiths, Helen Tiffin, *Key Concepts in Post-Colonial Studies*, London: Routledge, 1998, 139.

mimikriją kaip maskuotės formą²¹⁹, kuri gali būti interpretuojama kaip apgaulės (*deception*) strategija, kai veikėjas ima apsimetinėti siekdamas nuslėpti savo skirtingumą. Kalbant šaknies, rizomos metaforomis, giluminė šaknis ilgainiui atrofuojasi ir užauga naujos, atraminės, kimbamosios šaknys, atliekančios pagrindinės šaknies funkcijas. Bet ar jos tik palaiko gyvastį, ar sugeba užtikrinti visavertę egzistenciją?

Būdingiausia mimikrijos atmaina išėivijos romanuose – moterys, ištekėjusios už užsieniečių, todėl šią problemą apžvelgiantys tekstai nusipelno specifinės analizės. Nelės Mazalaitės (1907–1993) ir Indros Gubinius (1927) romanai šiuo atžvilgiu yra simptomiški. Šiame skyriuje pasigilinsime į sąmoningas ir nesąmoningas apgavystės apraiškas, aptinkamas Gubinius romane *Beveik karalienė (Gandrīs karaliene, 1965)* ir Mazalaitės *Negestyje (1955)*, protagonistų vidinį poreikį kurti melagingą tapatybę bei griebtis įvairių maskuočių ir pateiksime tokių elgesio būdų postkolonijinę interpretaciją. Bandysime identifikuoti jų mimikrijos strategijas, žvelgdami, kaip manipuliaciniai apgavystės mechanizmai padeda romanų veikėjoms ieškoti savosios vietos rezidencijos šalių bendruomenėse. Šis ėjimas savo naujos tapatybės link, bandymas naujai išsaknydinti ir įgyti „apsauginę spalvą“ bus suvokiamas kaip ieškojimo modelis (*quest pattern*).

Naujos tapatybės prisimatavimas

Savikolonizacija iš esmės nėra grynas svetimos tapatybės perėmimas, o tik *savanoriškas* mėgdžiojimas, nes mimikrija, Bhabhos apibūdinta kaip „beveik, bet ne visai“ (*almost, but not quite*) atveria plyšį kolonijiniame diskurse, užfiksuoja kolonijinį subjektą kaip dalinį. Indros Gubinius romane *Beveik karalienė* saviapgaulės nulemtą mėgdžiojimo neadekvatumą nurodo jau pavadinimo sandas „beveik“, o Mazalaitė kompromisinę mimikrijos proceso prigimtį nusako žodžiu

²¹⁹ Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, London: Routledge, 1994, 90.

„Negestis“ – „tai kažikas, ko nė vienas žmogus, ir niekuomet, ir niekur nepajėgia užmiršti“²²⁰, t. y. negęstantis tautiškumo šauksmas, trukdantis galutinei mimikrijos realizacijai.

Abu romanai skleidžia visą spektrą apgaulės strategijų, kurios iliustruoja, kaip moterys laipsniškai įsitraukia į mimikrijos procesą. Romano *Beveik karalienė* veikėja šešiolikmetė Žanetė nesijaučia įsipareigojusi latvių kolektyvui, kuriam atstovauja, o galvoja apie savo asmeninį gyvenimą ir pianistės karjerą. Nenorėdama sustingti kaip Eroso statula Pikadilio aikštėje, mergina apsisprendžia: „Buvau per jauna, kad kasdien apverkčiau praeitį /.../ galvojau ir apie ateitį, galbūt kaip tik todėl kiti mane laikė lengvabūde.“²²¹ Ši citata aiškiai atkreipia skaitytojo dėmesį į mimikrijos pastangą, kuriai pasiryžta jaunoji pasakotoja, siekdama nutiesti kelią į ateitį. Skirtingai nostalgikų izoliacijai, ji nori gyventi realybėje, o ne sustingusioje „tautosakinėje visatoje“. Romanai atskleidžia, kad vyresnės kartos sąmonę veikia praeitis, užgožianti dabartį, o jaunoji karta, kuriai tradiciškai būdingas imlumas, konstruktyvumo siekis, priima naują tapatybę kaip „paruoštą nešioti“ (*ready-to-wear*). Gubinius Žanetė dirba ligoninės valytoja Londone, o Mazalaitės Danguolė Gėlaitienė – Amerikos siuvelykloje, kol pirmoji sutinka operoje lordą Frederiką Makdonaldą, o antrąją pastebi teisėjas Philipas Codringtonas. Šie epizodai yra reikšmingi protagonistėms vidiniam apsisprendimui, nes implikuoja pasirinkimo galimybę – atskleidžia, kad egzistuoja viliojantis paralelus pasaulis, kuriam jos gali priklausyti. Apgavystės žaidimas prasideda, kai Žanetė nuslepia savo tikrąją socialinę kilmę ir prisistato lordui esanti pianistė iš kilmingos latvių kunigaikščio Jėkabo giminės, atvykusi į Londoną pasitobulinti. Ilgainiui meluoti sau ir kitiems bei slėpti savo tikrąją esybę po konvencijų kauke tampa Žanetės išgyvenimo technika. Nuo pat pradžių ji nusprendžia integruotis mėgdžiodama visuomenei priimtina elgesį, priimdama puritoniškus Anglijos

²²⁰ Nelė Mazalaitė, *Negestis*, Chicago: Lietuviškos knygos klubas, 1955, 70. Toliau cituojant tekste nurodoma santrumpa *N* ir puslapis.

²²¹ Indra Gubiņa, *Gandrīs karaliene*, Ūjorka: Grāmatu draugs, 1965, 5. Toliau cituojant tekste nurodoma santrumpa *BK* ir puslapis.

įstatymus, nors mato jų absurdiškumą: privalo plauti ligoninės grindis klūpom, nes „Anglijoj tokiu būdu grindys šveistos visus praėjusius šimtmečius, todėl ir dvidešimtajame reikia daryti taip pat“ (BK, 8). Moterys nelabai suvokia, kaip veikia amerikietišku ar anglišku socialinių santykių mechanizmas, jos tesugeba jį atkartoti.

Anglijoje išeiviai laikomi anonimiška bendruomene ir patiria „kolonijinį“ menkinimą bei visišką vietinių nesuinteresuotumą: „Anglės į mus, atvykęles, žiūrėjo kaip į kito pasaulio būtybes, šypsodamosi klausinėjo, ar mokam rašyti, ar esam matę telefoną ir ar mums nekelia baimės milžiniškas Londono eismas /.../ joms buvo tas pats, ar atvykom iš Latvijos, ar iš Lapių šalies, ar šnekam latvių ar lotynų kalba“ (BK, 8). Vietiniai traktuoja išeivius kaip keistus, senamadiškus ir primityvius įsibrovėlius, kurie naudojami jų šalimi ir žmonėmis, nesugeba priimti moderniosios visuomenės ir jos teikiamų galimybių²²². Danguolė jaučia, kad „šiems žmonėms kalbėti apie komunizmą buvo tas pats, kaip katinui aiškinti vegetariško gyvenimo vertybę“ (N, 113). *Negestyje* lietuviai dukart sugretinami su indėnais: lietuvių tautinio ansamblio pasirodymą vyras prilygina primityviems indėnų šokiams, o Danguolės pomėgis šaudyti iš lanko jam primena žiaurius indėnų papročius.

Triuškinantis protagonisčių vienišumo ir kitybės išgyvenimas pastūmėja jas atsižadėti mylimųjų, Žanetę – draugo Janio, o Danguolę – vyro Algirdo. Ieškomamos saugumo, siekiamos suteikti savo egzistencijai normalumo iliuziją, moterys pasirenka ištekti už užsieniečių ir savųjų bendruomenių – latvių ir lietuvių – globą iškeisti į šeimos instanciją, atiduoti save į vietos autoriteto – užsieniečio vyro rankas. Naujosios egzistencijos tikslas – įdiegti save naujoje šalyje, atkurti namus ir prarastas socialines šaknis. Netekusios artimųjų moterys jaučiasi bešaknės, keistai vienišos tarp vietinių, kurių socialinis šaknynas skverbiasi gilyn per išstisias kartas. Danguolė neturi moteriškosios genties atsparos,

²²² Amerikietė, kurios tualetą pataisė namo ūkvedys latvis, klausia, ar Latvijoje buvo tualetų (Teodors Zeltiņš, *Antiņš Amerikā meklē līgavu*, Ņujorka: Grāmatu draugs, 1963, 118).

paveldimumo jungties, todėl bando kompensuoti šį trūkumą vyriškuoju sandu: „Tu neturi dukters, nei motinos – tu turi vyrą, štai čia, jis dabar tau šypso per daugybę galvų“ (N, 95). Analogiškas jausenas išgyvena šešiolikmetė Žanetė, kurios tėvas deportuotas į Sibirą, o motina dingusi be žinios, todėl ji ieško saugumo dvylika metų vyresnio škoto draugijoje: „Jo ranka mane laikė, ir tą akimirką be žodžių ištariau: – Laikyk mane, Frederikai, laikyk ir neleisk man pradingti šioje Londono maišatyje“ (BK, 37). Santuoka su užsieniečiu – tikroji virsmo fazė romanuose, nes tai ne tik oficialus savo meilės kitataučiu įteisinimas, bet ir skirtingų kultūros elementų „vedybos“, svetimumo įvestis į savos kultūros pasaulį, *kito* skverbtis į tai, kas paveldėta, įprasta ir pažįstama. Pasak Andersono, „[r]emiantis bendruoju vertikalumo principu dinastijų vedybės suvienydavo skirtingas gyventojų grupes apie naujus centrus“²²³, – taip atsitinka ir mūsų aptariamų romanų protagonistėms. Žanetės vedybės su škotų lordu yra efektingas ir iš pirmo žvilgsnio greitas būdas įsilieti į Anglijos bendruomenę ir „laiptelis į šlovę“. Stebime, kaip pasikeičia moters visuomeninis statusas (valytoja Žanetė Dzirkalėja bemat virsta ledi Žanete Makdonald), socialinis peizažas (iš svogūnais smirdinčio ankšto kambarėlio persikelia į Stokderijos pilį), bet pasaulio suvokimo būdai taip sparčiai pakisti negali, todėl mėgdžiojimas yra *sqmoningas* ir gana paviršinis („iš paviršiaus“, sako Danguolė), naujoji tikrovė automatiškai netampa sava. Danguolė irgi persikelia į radikaliai kitą gyvenimo lygmenį: iš neturtingųjų kvartalo Brookline – į prabangius vyro namus Park Avenue, žinodama, kad negali jų nei griauti, nei keisti – belieka prisitaikyti. Moterys įvesdinamos į naujas aukštuomenės šeimas ir ima suktis aplink vyrus kaip apie naują gyvenimo prasmės ašį. Namai jų pasaulio modelyje vėl atgauna centrinę poziciją, grįžta egzistencinis saugumas, stabilumas, bet už tai jos turi įsikomponuoti į naują socialinę hierarchiją, kuri pagrįsta ne nuopelnais, pasiekimais ar asmeniniais talentais, o svetimomis tradicijomis ir nustatytomis normomis. Šis lūžis jas verčia

²²³ Benedict Anderson, *Įsivaizduojamos bendruomenės*, Vilnius: Baltos lankos, 1999, 35.

perform(ul)uoti savo tapatybę, sąmoningomis pastangomis sukurti naują savęs versiją, priimtinesnę naujajai aplinkai, ir susigiminiuoti su naujaja šeima: „[A]š turiu gi pajusti, kad tai mano vyro pusbrolis – ir jie visi, jo giminės, mano giminės – aš turiu matyti juose artimus, nes tam esu čia“ (N, 94).

Po skurdo metų baltų moterys atsiduria turtingoje modernioje visuomenėje, ir tradicinis harmoningas santykis su gamta ilgainiui virsta pragmatišku vertelgiškumu (ramunių pievos ir turtų priešprieša Gubinius romane). Išvydusios savo būsimų vyrų automobilius, abi moterys pirmą kartą susižavi blizgiu paviršutinišku gyvenimo stiliumi, kuris sužadina trumpą galios iliuziją ir norą pasipuikuoti. Pabrėžtinai citatų panašumas:

Kai stovėjom prie lordo mašinos, man kilo vaikiškas noras, kad mane šią akimirką pamatytų koks nors pažįstamas. Lordas Frederikas atidarė dureles ir aš įslydau į žemą odinę sėdynę. Nėmaž neprisiminiau, kad tokioje gražioje mašinoje kada nors būčiau sėdėjusi. (BK, 16)

[S]ėdėjau jo mašinoje, – aš neturėjau progos, reikalo nei noro pažinti modelius ir kainas, – tačiau aš žinau, kad šitoji yra puiki ir brangi, ir mažas smulkus pasididžiavimas sėdėti tokioje, perėmė mane. Gal man patiko būti privežtai iki vietos, ir kad šitaip esu išsodinama, su tokia pagarba – gal man norėjosi, kad mane matytų kiek galima daugiau savųjų? (N, 57)

Danguolė tampa *femme fatale* ir pasirenka užsienietį, kad pasijustų padėties šeimininke, įrodytų savo vertę pati sau. Žanetės apsisprendimas tekėti irgi traktuotinas kaip individualumo ir savivertės paraiška, reakcijos prieš savo marginalumą būdas. Danguolė sėkmingai sukasi naujoje aplinkoje, supanašėja su amerikiečiais pagal įpročius ir pomėgius: turi juodaodę tarnaitę, tris mėnesius atostogauja Havajų salose, Kalėdoms gauna automobilį ir kailinius, skiria beisbolo komandas, atsimenta lenktyninių arklių vardus, atpažįsta elito atstovus. Mimikrijos pastanga pasiteisina, – „jis galėjo didžiulis, kad viskas ko nemokėjau, taip greit prisiėmiau – lyg skiepus“ (N, 76). Išoriškai mėgaujasi pinigų teikiamais pranašumais ir Žanetė: darbininkai ir studentai kopija nesuskaičiuojamais teatro

laipteliais į paskutinį balkoną, o ji sėdi su vyru parterėje, restorane vienu kartu išleidžia daugiau, negu ligoninės valytoja uždirba per savaitę, mokosi konservatorijoje, kol likimo draugai dirba gamyklose ir kasyklose, turi tris tarnus dviem žmonėms aptarnauti. Žanetė sumoka mėgdžiojimo ir apgavystės kainą už savo privilegijas ir pati savo dviprasmišką padėtį reflektuoja: „Jei gyvieji nemato, tai mirusieji nujaučia mano žaidimą, mano netikrą vietą. Ne, aš netikau Stokderijai, netikau ledi vaidmeniui, tai dabar suvokiau visiškai aiškiai – nors taip pat aiškiai žinojau, kad neturiu kito pasirinkimo kaip šitą vaidinimą tęsti“ (BK, 82). Ji neturi emocinių saitų su šiomis tradicijomis, bet praktikuoja jas iš reikalo. Škotų aukštuomenės pobūvyje ji jaučiasi paženklinta mimikrija tarsi įspaudu, kai prie vakarinės suknelės kaip ir kitos vakaro damos privalo dėvėti škotišką aksesuarą – languotą skraistę, kuri neatitinka jos vidinės prigimties ir paaštrina susvetimėjimą. Jos mimikrija tėra kostiumas, uniforma, kurią ji priverstinai nešioja.

Suvokdama savo pasirinkimo rizikingumą ir grėsmę „atkristi“, Žanetė izoliuojasi svetimame aristokratiškame pasaulyje tarsi vienuolyne: vengia latvių susibūrimų, meta choro repeticijas, nebekalba latviškai, neskaito emigrantų spaudos ir bendrauja tik su anglų aukštuomene. Atminties teritorijos jai irgi tampa tabu, todėl romane nėra praeities intarpų, o apmąstymų srautas ir pokalbiai išvalomi nuo prisiminimų. Stokderijos pilis, nors turi sodą ir terasas, atrodo šalta ir tuščia. Sudulkėję pilies kambariai, į kuriuos vos įspįsta šviesa, baldakimuotos senamadiškos lovos ir tamsios sienos, atšiaurūs nepažįstami peizažai pabrėžia slogią atmosferą ir piešia skaitytojo vaizduotėje nesimpatišką anglų aukštuomenės socialinę erdvę, į kurią patenka romano veikėja. Ši pilis yra ne tik vieta gyventi, bet ir simbolinė pažįstamo pasaulio perkūrimo, perprogramavimo erdvė. Žanetės vyrui būdingas šaltas brito išdidumas ir arogancija, jis iki pedantizmo korektiškas, tikslingas ir visada susivaldantis, „net į lovą eina su kaklaraiščiu“. Kopijuodamos vietinius įpročius ir papročius moterys kartu ironiškai praskleidžia šių normatyvinių kodų seklumą ir galios apraiškų dirbtinumą. Teta Eleonor kišasi į

Danguolės asmeninį gyvenimą, ją kritiškai stebi ir moko tinkamų manierų, pavyzdžiui, liepia skaityti aukštuomenės kronikas. Žanetė irgi turi savo etikos sargę – Frederiko seserį senmergę Marioną, kuri moko ją gyventi pagal naujųjų namų įstatymus, vertybes ir damos vaidmeniui prideramas socialinio elgesio normas: „mes darom taip!“ (tvardomės, skaitom knygas, kurias *privalo* perskaityti kiekviena ledi, viešumoje „užsidedam“ šypseną) arba „mes taip nedarom!“ (nebendraujam su tarnais, nesimaudom jūroje, nevaikštom su per daug plevenančiais sijonais). Visi šie pavyzdžiai išduoda mūsų veikėjų polinkį į *kito* mėgdžiojimą, kad susikurtų visuomenei – šiuo atveju anglų ir amerikiečių aristokratijai – priimtinesnį pasitikinčios moters vaizdinį: „Vieną kartą aš turiu pasijusti, kaip amerikietė moteris: teisės ir jokių abejonių“ (N, 100). Tai postkolonijinio „persimokymo“ (*re-schooling*) proceso dalis. Frederiko šeima tampa Žanetės patiriamos mimikrijos bendrininke, nes siekia integruoti ją į Anglijos realybę ir ištrinti jos atmintyje iš tėvynės atsivežtas socialines bei kultūrinės vertes, kūrybiškumą, bendruomeniškumą ir lojalumą tautiečiams. Kaip tiesioginis tokio auklėjimo produktas iš linksmos ir natūralios latvių merginos, kuri turėjo platų pažinčių tinklą, ji virsta stereotipiniu aukštuomenės klonu, medine lėle, tampoma nematomos seniai įteisinto britiško reglamento rankos: „[A]r gali man pasakyti, kur dingo ta Žanetė, kurią tu žadėjai nuolat globoti? Kur dingo ta Žanetė, kuri niūniuodama skynė ramunes ir kartu su tavim dainavo Joninių dainas? Pats matai – jos nebėra“ (BK, 129). Žanetė nebedrįsta nei juoktis, nei niūniuoti, nei išdykauti, jos atmintis ir vaizduotė darosi nejudri²²⁴. Nors nėra visiškai uždraustų dalykų, Žanetė jaučiasi taip, lyg viskas, ko imtųsi, bus sukritikuota, baiminasi, kad ji neatitiks vyro lūkesčių ir nusizengs socialinei tvarkai. Žanetės mimikrija pasiekia kulminaciją, kai ji bando įrodyti kitiems ir pati sau, kad sugeba vairuoti automobilį ir vaizduoja, kad už senojo „Austinio“ vairo

²²⁴ Analogiški praeities ir fantazijų atsižadėjimo leitmotyvai aptinkami ir kituose romanuose: „Svajonių? *Day-dreaming*? Labai mažai. Ši vieta ir laikas, iš kurių dabar lipdomos dienos, nepalieka plyšių jokioms svajonėms, jei žmogus nenori tapti plyšių blake“ (Jānis Klīdzējs, *Dženitors*, Čikāga: J. Šķirmanta apgāds, 1955, 181).

jaučiasi visiškai užtikrintai; skaitytojas iškart įžvelgia suktybę, nes šis vaidinimas dukart baigiasi avarija. Ji tampa vieniše, su savimi susvetimėjusia būtybe, jos atsižada latvių bendruomenė. Moteris kompensuoja vienatvę ir užpildo laiką darbu – per dienas skambina pianinu ir mokosi konservatorijoje. Dažniausiai darbai, kuriuos emigrantai turėjo dirbti naujosiose šalyse, neatitikdavo jų Latvijoje įgytos profesijos, o Frederikas užtikrina Žanetei galimybę muzikuoti ir išlaikyti profesinį tęstinumą (mergina džiaugiasi, kad nespėjo sugadinti rankų šveisdama ligoninės grindis).

Danguolei vyras pasiūlo apibrėžtą išlaikytinės vaidmenį („jis džiaugiasi, kad tai jo ranka man suteikia viską“) ir elgiasi su lietuve moterimi kaip su vaiku, „žaidžia namus“. Tai sietina su tradiciniu požiūriu į moterį kaip į šeimos puošmeną ir žaislą. Ji irgi turi muzikos talentą – taip puikiai svečiams sudainuoja operos ariją, jog visi lieka be žado, – bet nieko nesiima, kad lavintų balsą. Vyras reglamentuoja moters viešąjį įvaizdį: elgesio modelius, gyvenimo būdą, manieras, išvaizdos standartus. Galima teigti, kad Mazalaitės herojės savivoka išreikšta menkliau, ji silpnavalė, bestuburė ir mąsto stereotipais, nors savo ruožtu atsisako būti priskirta moteriškoms klišėms. Ji tampa vyro veidrodžiu, kuriame savo meile projektuoja pozityvų jo atspindį, o pati nepatiria moteriškojo išsipildymo. Nuolat mimikriškai klastodama realybę, ji sudaro kitiems įspūdį, kad socialiai asimiliavosi („darausi laiminga beždžionė“), tačiau ši nauja parodomoji tapatybė nėra natūrali, ji suplanuota, apsimestinė, gimusi iš asmeninių paskatų. Danguolės namai sterilizuoti nuo praeities, juose nėra jokių tėvynės artefaktų, šeimos relikvijų, fotografijų:

– *Nemačiau niekur – jis dar apsižvalgė, – jūsų vyro nei vaiko paveikslo /.../*

– *Neturiu! Neturiu jokio paveikslo, nei motinos, nei tėvo. (N, 54)*

Dirbtinai nepalaikoma daiktai ir nemaitinama reminiscencijomis, praeitis pamažu sąmoningai trinama iš atminties, o po vienkartinio atsivėrimo Philipui romano (ir pažinties) pradžioje dingsta ir iš pokalbių. Praeitis nustoja būti

garbinimo objektas, bet tampa nuolatine sąžinės graužatimi: į Sibirą išvežto vyro vaiduoklis ir Lietuvoje likusios mažametės dukrytės šešėlis nepaliauja persekioti Danguolės nesibaigiančiose vizijose.

Aptariamuosiuose romanuose vyriškasis diktatas pasireiškia kaip užsienietiškojo mentaliteto despotizmas (įdomu būtų patyrinti atvirkščią – moters užsienietės, vyro lietuvių arba latvių – vedybinių santykių slinkti²²⁵). Vyras nebrangina Danguolės tautinės savasties: priverčia tuoktis svetimoje – presbiterijonų bažnyčioje, liepia nusikirpti ilgas šviesias kasas, su kuriomis ji atrodo kaip vaidilutė ar „jūrų mergaitė“ (sentimentai, o jie netinka Amerikai). Abu vyrai neleidžia moterims laikytis tautinių tradicijų, į jų bendruomenes žiūri kaip į konservatyvią atgyveną ir „gelbsti“ nuo jos savo žmonas. Baltijos šalių geografinė vieta ir baltiška žmonių kilmė nė vienam iš dviejų vyrų nerūpi, jiems tai tiesiog svetima egzotinė šalis kitų – žinomesnių šalių sąrašė²²⁶. Ne tiek svarbu, ar romano veiksmas vyksta Amerikoje, ar Europos šalyse (Anglijoje, Švedijoje), didžiosios šalys paniekinamai žiūri į mažų šalių praeitį, tautiškumą ir valstybingumą. Pirmoji Danguolės vyro žmona Lola buvo šokėja iš Peru, laukinė mergaitė, o europietė Danguolė vyrui irgi tampa analogiška atklydėle iš svetimos šalies ir egzotine pramoga:

– *[M]es esame tokie svetimi, aš esu žmogus, kokio jūsų aplinkoje nėra.*

²²⁵ Anglijoje buvo daugiau latvių išėivių vyrų nei moterų, todėl mišrios vyrų vedybos buvo labiau pateisinamos. Kitame Indros Gubinos romane *Aukso slėnis (Zelta ieleja, 1959)* pasirinkta anglės Noros Wilson, ištekėjusios už latvių išėivio Valdžio, žiūra. Ji jaučiasi autsailerė glaudžioje latvių išėivių bendruomenėje.

²²⁶ „Kaip visada, buvau palaikytas lenku. Turėjau aiškinti, kad buvau latvis, kad Talinas ne Lietuvos sostinė, o Ryga yra Latvijoje. Tinkamu momentu turėjau pridurti, kad man labai patinka Anglija. Aukštos ar žemos klasės, kiekvienas anglas trokšta tai girdėti“ (Gunars Janovskis, *Balsis aiz tumsas*, Bruklina: Grāmatu draugs, 1972, 16). Kazimiero Barėno romane *21 Veronika* pagrindinė veikėja irgi palaikoma lenke:

„Matyt, kad svetimšalė. Ar lenkė?

- Ne, lietuvė.

- Lenkė ar lietuvė - vis tiek. Lenkai, lietuviai, žydai, vokiečiai, vengrai, negrai, juodi, balti – prisigrūdo pilnos gatvės“ (Kazimieras Barėnas, *Dvidešimt viena Veronika: Novelių romanai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997, 69–70).

– *Kaip tiktai, – sako jis šiltai, ir per stalą ima mano ranką, kaip tiktai, kad jūs esate skirtinga, visai kita.* (N, 66)

Danguolė yra tarsi postkolonializmo *egzotinis kitas* – postkolonijiniuose romanuose tie, kurie yra kitokie, vaizduojami kaip turintys įgimto kilnumo ir grožio, galbūt dėl jų žemesnio rango, natūralios prigimties. „Tarytum atrado mane girioje ir pratina į normalų gyvenimą“ (N, 76), – sako Danguolė. Šiuo atveju pirmapradiškumas, gamta (Baltijos šalys) supriešinama su civilizacija (Amerika). Danguolė vyro akimis regima kaip senamadiška žioplė, nostalgiskai prisirišusi prie kilimo, pirkto už nuosavą algą, nepaisant to, kad jai siūlomi prabangiai apstatyti ir dekoruoti namai. Kai Danguolė galiausiai pasiduoda vyro primestiems standartams ir niveliuojančios aplinkos spaudimui, perima amerikietiškąjį įvaizdį (madinga šukuosena, automobilis, kailiniai), jos mimikrija regresuoja: „Kas esu? /.../ Niekas – pats save pavertęs nieku“ (N, 158). Kaip matyti iš citatos, herojė mums pristato nukirstą, nukapotą savo asmenybės pusę. Mimikrijos procesas, į kurį ji yra įsitraukusi, pavertė ją bebalse, izoliuota, susvetimėjusia būtybe, kuri – kaip įprasta kolonijiniams subjektams – stokoja vidinio tūrio. Ji egzistuoja kaip melaginga iliuzija, sukonstruota valdingos ir drausminančios vyro sąmonės, neorganiškas šešėlis ir blanki asmenybės kopija su buvusios tapatybės atšvaitais. Danguolė suvokia keistą paradoksą: jos kitybė vyrui buvo vertė, o supanašėjusi su amerikiete ji savo egzotiką prarado. Automobilis, puošnios suknelės ir blizgantys niekučiai tarnauja kaip kamufliažas, paviršinė naujos tapatybės steigtis. Danguolė sukuria melagingos savęs sistemą ir išoriniam pasauliui priimtina savo atvaizdą, tačiau neišvengiamai išryškėja tokio gesto socialinis neadekvatumas.

Moterų vertybės vietinių akimis regimos kaip bevertės, jų kalba traktuojama kaip keista, jų vardai sutuoktiniams tėra neištariai svetimžodžiai. Vyrai ardo moterų tapatybę iškraipydami abiejų moterų vardus²²⁷: Žanetė virsta

²²⁷ Ir kiti romanai atskleidžia, kad išėivių vardai atbaido žmones arba vietiniai tiesiog nesugeba jų ištartti. Anšlavo Eglyčio literatūriniai personažai ponia Oboj (*Oboja kundze*) ir misteris Sorijus (*misters Sorrijs*) taip pavadinami todėl, kad kiekvieno sakinio gale sako *Oh, boy!* ir *Sorry!*

Džanet, o Danguolės vardą vyras taria taip netaisyklingai, kad pavargęs laužyti liežuvį perkrikštija ją į Dangi arba Lee, nes jos vardas esąs toks turtingas, kad jį galima skaldyti ir trumpinti iš visų pusių (N, 87, 91). Danguolė Gėlaitienė priversta paklusti naujosios šalies primetamam lingvistiniam hibridiškumui ir „išmėtyti beprasmius daiktus“, t. y. atsisakyti taškelių ant e ir rašyti savo asmenvardį Danguole Gelaitis (N, 42). Toks lingvistinis iškraipymas rodo, kad moterų identitetas netelpa naujoje kultūroje, o naujai suteikti vardai verčia priimti jų implikuojamas kitokias kultūros prasmes ir dar labiau griaua jau ir taip trapų išėivio asmens ir būties suverenumą. Naujai įgyta tapatybė ir naujojo pasaulio realybė gali būti adekvačiai artikuliuojamos tik vietine kalba.

Pleišėjanti mimikrija

Toks dalinis buvimas („buvimo metonimija“, pasakytų Bhabha) ironiškai iškreipia moterų tapatumo supratimą, todėl romanuose vaizduojama mimikrija yra pažeidžiama. Nors „pelenės turi stiprius pečius“ (N, 81), jos ilgainiui pavargsta nuo mėgdžiojimo, ima ryškėti dvimatis situacijos suvokimas. Absorbuoti svetimą kultūrą pasirenkama savanoriškai, bet tai programuoja santykio dvilypumą, pripažinimo ir atmetimo įtampas. Kad ir kaip meistriškai Žanetė išsiugdo imitacijos įgūdžius, pajutusi grėsmę savo asmens vienovei ji ima maištauti ir iškelia į pirmą planą savo draudžiamą kitoniškumą: šviesiai perdažo niūrius pilies kambarius, pabėga iš aukštuomenės pobūvio, kol vyras tvarko verslo reikalus, pramogauja su tarnaitė mieste, atleidusi tarnus šeiminkauja virtuvėje – verda raugintų kopūstų sriubą ir kepa latviškus pyragėlius su lašiniai. Šie įprastos

Janovskio romane *Negrįžtinai* pagrindinis veikėjas Janis virsta Džoniu: „Jo tikrasis vardas buvo Janis, bet visi jį vadindavo Džoniu. Išskyrus ponį Konradi, kuri į jį kreipėsi Žanno, prancūzų papročiu kirčiuodama paskutinį skiemenį“ (Gunars Janovskis, *Uz neatgriešanas*, ASV: Grāmatu draugs, 1973, 6). Elvyros Kuocinio romane *Vis tiek reikia gyventi* latvė Velta Liepa miršta anonimiškai, nes jos vardas taip iškraipomas, kad pamatę skelbimą laikraštyje jos neidentifikuoja net artimieji. Iš šios moters po mirties atimamas vardas, kaip buvo atimta laisvė, tapatybė ir balsas jai gyvai esant. Lingvistinis vardo iškraipymas po mirties reiškia, kad ji nesugebėjo savęs įdiegti į naująją realybę, ir išlikimo užduotis žlugo.

estetikos, elgsenos, kulinarijos susigrąžinimo bandymai yra siekis pasipriešinti naujam vaidmeniui ir palengvinti pereigą į naująją kultūrą. Skaitytojui susidaro įspūdis, kad kažkas kitas valdo Žanetės kūną, o ji stebi save iš šono, suvokdama savo veiksmų veidmainiškumą. Rimtą naujosios tapatybės išbandymą Žanetė išgyvena šokių klube sutikusi jauną dailų latvių išeivį Visvaldį Norinį. Visvaldžio varde užkoduota *visavaldē* latviškosios prigimties trauka, kurios neįmanoma paneigti dirbtiniais būdais, o jo autentišką priklausomybę latvių tautai pabrėžia ant piršto mūvimas Namėjo žiedas²²⁸ (išdavikiškas atitikmuo ant Žanetės rankos – jos vestuvinis žiedas, liudijantis saitą su užsieniečiu). Danguolės naujai išsiugdyta identifikacija irgi netvari, o įgyta galia – efemeriška ir trumpalaikė. Patyrusios tapatybės sukretimą moterys glaudžiasi prie pirminio gamtiškojo būvio: Žanetė savo vienatvę ir liūdesį išverkia apsikabinusi beržą, o Danguolė įsikniaubia į žolę prie kūdros ir verkia apsikabinusi kranto kraštelį.

Mimikrija romanuose suvokiama kaip gėdinga veikla, todėl į mimikriją įsitraukusios moterys yra atstumiamos ir niekinamos savosios grupės kaip išdavikės, atsimetėlės ir prasisiekėlės. Nė vienas tautietis nebežino Danguolės naujo adreso, todėl nutrūksta korespondencijos srautas, ji gėdijasi siųsti atvirlaiškį iš povestuvinės kelionės Bahamuose savo geriausiai draugei Birutei, vyro paliktai trijų vaikų motinai, kuri tebedirba juodą darbą. Tautiečiams ji yra mirusi, jie „užbėrė žemės ant mano kapo“ (N, 83), bet sąžinės priekaištus ir patiriamą kitybės jausmą bando kompensuoti išoriškai – pinigais, siunčiamais tautinei labdarai, ir atsitiktiniais apsilankymais tautiniuose koncertuose, įtraukdama į savo emocinę topografiją tautietį Vytautą. Šis bandymas tapatintis irgi žlunga, nes ji tiesiog perprojektuoja savo nesugebėjimą susidoroti su apgaule į kitą – tautinę – aplinką.

1949 m. Ateitininkų studentų suvažiavimo pagrindinė tema buvo šeimos sudarymo klausimas. Po diskusijų priimta rezoliucija, draudžianti tautiniu

²²⁸ Namėjo žiedas ypač aktualizuojamas išeivijoje kaip latvių identifikacijos ženklas ir kontakto užmezgimo impulsas. Tradiciškai vyrišku simboliu laikytą papuošalą ima nešioti ir moterys. Plg.: „Kairę ranką puošė didelis sidabrinis žiedas. Namėjo žiedas! Taigi. Ne suomė, ne švedė, ne danė, o latvė“ (Lūcija Bērziņa, *Līdzinieks*, Ņujorka: Grāmatu draugs, 1976, 13).

atžvilgiu mišrias vedybas²²⁹. Natūralu, kad esant tokiai viešajai nuomonei, Mazalaitė jautė kultūrinių stereotipų spaudimą ir buvo tarsi užprogramuota vaizduoti mišrių vedybų pasmerkumą. Taip pat ir Gubinius romane pasigirsta moralizuojantis tautiečių balsas, kad Žanetė susidėjo su vyresniu turtingu britu, nors latvių vaikinų pilni pakraščiai. Latvių išeivių požiūriu Žanetė pasidaro tinkama tik karikatūrai vietiniame anglų laikraštyje: „Sulinkę, nukabintomis nosimis latviai graudžiai žiūri, kaip tautietė lipa į mašiną, kurioje sėdi ponas su cilindru. Apačioj užrašas: Aktuali problema. Tautietė mano šukuosenos, mano profilio linijų“ (BK, 58). Latviai ją priima kaip talentingą pianistę, bet atsižada kaip tautos išdavikės, ištekėjusios už pasiturinčio škotų lordo. Mimikrija emigrantų rate buvo suvokiama kaip išdavystė, o vietinių požiūriu, – prisitaikymas yra savaime suprantamas ir netgi skatintinas.

Mazalaitės Danguolė išgyvena motinystės dramą pagimdžiusi liminalų „vaiką minotaurą“, atidavusi savo kraują svetimai giminei. Nėščias jos kūnas, nešiojantis „mutantą“ – lietuvės ir amerikiečio meilės vaisių – tampa seksualiai ir kultūriškai sukeitinto kūno simboliu, praranda savo reprezentacinę galią. Nėštumas kaip kūniškosios mimikrijos būdas ir tapatybės problemos sprendimas nepasiteisina. Besilaukianti Danguolė įkūnija tarpkultūrinį nevaisingumą, o sūnus – tarpkultūrinės meilės produktas – miršta vos gimęs, taip tarsi implikuodamas neteisingą moters pasirinkimą tekėti už užsieniečio. Kultūrinė ir konfesinė šeimos narių skirtis pasiekia apogėjų, kai sūnus prieš motinos valią pakrikštijamas presbiterijonu. Simbolinė perkrikštijimo akcija su vandenyje suvilgyta skarele negelbsti, nes vaikas (ar būtų Jonas, ar Georgas) tarsi iš anksto pasmerktas dėl savo dvilypumo. Žanetė irgi nori tapti motina, taip siekdama patirti asmenybės vientisumą, bet vyras apskritai atsisako turėti vaikų. Abiem moterims yra užgintas ir šis moters tapatumo kelias – integruotis, grįžti į saugų prieglobstį per motinystę. Danguolė patiria dvi kūniškąsias amputacijas – iš pradžių atskiriama nuo lietuvio

²²⁹ Janina Žėkaitė, *Aloyzas Baronas*, Vilnius: Versus aureus, 2007, 35.

vyro, o paskui praranda kūdikį. Tai tarsi tautinis gyvenimo ir kūno sektorius, atskirtas nuo jos lyg Siamo dvynys, jos pačios paneigtas kūnas. Po šių integralumo netekčių ji išgyvena visa apimantį susidvejinimo jausmą ir praranda galimybę jaustis vientisa. Mimikrijos pastanga žlunga, nes ji tebuvo fasadas.

Vyro meilužė pasitarnauja kaip dar vienas katalizatorius, priverčiantis Danguolę susirūpinti, kas ji yra ir kuo tapo. Keli epizodai pabrėžia jos augantį nepasitenkinimą, kol galiausiai moteris išvysta save kaip vyro apgavystės auką. Sąlytis su lietuviškąja bendruomene ir susitikimas su ją įsimylėjusiu Vytautu per išėivių susibūrimą dramatinizuoja jos susvetimėjimą. Introspektyvi krizė galiausiai pasibaigia skyrybomis – visiška mimikrijos nesėkme. Palikusi vyrą Danguolė nesijaudina, nes santuoka tebuvo blefas: „Dirbtiniai dantys negali gelti – tokios buvo mano vedybos“ (N, 185). Poelgis nemotyvuotas psichologiškai: sutrikusi asmenybė, netekusi psichinio ir moralinio integralumo, vieną rytą pabunda „labai drąsi ir ciniška“ ir išeina iš sutuoktinio apartamentų kaip stovi, atsiėmusi tik savo seną piniginę su paskutine siuvyklos alga – 39 doleriais. Šis epizodas parodo, kad Danguolė pavargo nuo mimikrijos ir saviapgaulės, ir ji pasiruošusi keliauti toliau ieškodama savo tapatumo. Tokį žingsnį galima pateisinti nebent metafiziniu tautiškumo balsu, kažkodėl pasiekusiu kulminaciją jau atšalus santykiams. Vyro meilužė atrodo įtikimesnė apsisprendimo motyvacija už lietuviškųjų vertybių trauką. Nors galiausiai taisykles ima diktuoja moteris, akivaizdu, kad tiek moteriška, tiek nacionalinė identifikacija patiria *fasco*, nes Danguolė dar nebuvo psichologiškai subrendusi sėkmingai iniciacijai naujoje visuomenėje.

Žanetė suvokia, kad turi spręsti integracijos problemą pažindama save ir atsižadėdama savęs tik tiek, kiek reikalauja aplinkybės. Finansinė, luominė, kūniška ir emocinė priklausomybė nuo vyro nesunaikina jos muzikinio talento ir netrukdo jai siekti savojo tikslo. Nieko neveikimas prieštarauja darbščios latvės prigimčiai, taigi Žanetė išsireikalauja, kad vyras nupirktų pianiną, ir projektuoja save į muziką, užsiima karjera ir saviraiška, todėl galima teigti, jog jos savikūra yra pozityviai orientuota ir mimikrija įsavinama sėkmingai. Užsiėmimas, veikla

tampa jos nauja tapatybe. Ji tariamai prisitaiko, randa kompromisą ir su savimi, ir su rezidencijos šalies visuomene.

Savanoriškas paklusimas determinuojančiai išorei (taisyklėms, tvarkai, įstatymams, etiketui, kitai ir kitokiai kultūrai) kuria naują – normatyvų – šių moterų tapatumą ir tolina jas nuo autentiškų savasties pradmenų. Po ilgalaikio išorės muštro personažas tampa sau vis priimtinesnis arba, atvirkščiai, kelia sau vis didesnę pasibjaurėjimą. Iš romanų analizių galima daryti išvadą, kad mimikrijos bandymas baigiasi nesėkmingai, jei jis savitikslis (Mazalaitės Danguolė), bet gali pavykti tuo atveju, jei supanašėjimas su vietiniais yra sąmoningas ir tarnauja tik kaip būdas pasiekti kitą, prasmingą tikslą – aprašytojo romano atveju, tapti pianiste (Gubinos Žanetė). Asmenybiškai tvirtesnės Žanetės pavaldumas pokyčiams baigiasi konstruktyviu savęs perkvalifikavimu, silpnos Danguolės – virsta nemotyvuotu farsu. Mazalaitės romane ryškus moralistinis patosas – rašytojai buvo ne tiek svarbu psichologiškai pagrįsti savo herojės elgesį, kiek ideologiškai teisingai jį konotuoti, pabrėžiant nesėkmingą mišrių vedybų baigtį.

Mimikrijos variacijos ir periferijos

Kituose išeivių romanuose tokio pobūdžio *grynoji* mimikrija aptinkama retai ir dažniausiai ji pasirodo tik šalutinėse siužeto linijose. Alfredo Dziliumo romane *Nokaltis žars (Nudžiūvusi šaka, 1960)* vaizduojama latvė Alisė, kuri be vyrų pagalbos sugeba įgyti simbolinės galios švedų visuomenėje ir atgauti žmogiškąją vertę. Alisė priima naują realybę be iliuzijų, suvokdama, kad visada liks autsaidere, bet atsiriboja nuo išeivių bendruomenės ir egzistuoja savo apgaulingame kosmose, kur galioja simuliacinės žaidimo taisyklės. Ji priversta gyventi negeidžiamą išeivės gyvenimą, kuris pamina jos moralę ir žemina ją kaip asmenybę, todėl apsisprendžia įtvirtinti savo orumą per apgaulę. Penkias dienas per savaitę ji paprasta juodadarbė – valytoja Švedijos ligoninėj, o kiekvieną

šeštadienį prideda prie savo vardo kilmės rodiklį *von* ir kaip ekstravagantiška švedų aristokratė eina į prabangų restoraną. Šis socialinis pakilimas moteriai kainuoja visos savaitės uždarbį, bet nuperka švedų padavėjų pagarbą ir savivertę:

*Su kiekviena taure aš nusiplaunu savo nepelnytą statusą, aš nueinu švari nuo jų numindytų grindų. Ši tauta yra veidmainiška! Visam pasauliui ji trimituoja apie savo humaniškumą, dosnumo aktus pabėgėliams, netgi aukoja pinigus, bet vos tik persekiojamasis užsigeidžia prilygti jiems darbo vietoje, ji negaili pavydo nuodų.*²³⁰

Alisė demaskuoja švedų visuomenės veidmainiškumą, kurį triumfuodama nukreipia prieš juos pačius ir jaučiasi nugalėtoja.

Tie, kurie pasiduoda mimikrijai, stotisi arba perka namus, mašinas, renkasi sutuoktinius užsieniečius, romanuose dažniausiai vaizduojami kaip nusižengę ir atsimetę nuo „bendro reikalo“, todėl romanuose vertinami beveik išimtinai neigiamai. Prisisitaikėliai, kurie perima pragmatišką tapatybę, naudojami visais civilizacijos patogumais, rašytojų požiūriu, nenusipelno pagarbos. Baltų rašytojai tam tikra prasme atliko moralistinę funkciją ir vaizduodami prisitaikymo rezultatą buvo gana pesimistiški (arba ironiški), kritikavo žmogaus dvasios degeneraciją, niekingus tikslus, kurie nesiekia toliau už materialinę gerovę, apsiriboja privataus gyvenimo patogumais ir ambicijų patenkinimu. Dailininkas Raudėnas Jurgio Gliaudos romane *Šikšnosparnių sostas* (1960) vadovaujasi nuostata, kad naujam gyvenimui netinka iš Lietuvos eksportuota galvosena, todėl sėkmingai ją transformuoja, „dvasiškai įsipilietindamas“ Amerikoje. Jo modernistinio paveikslo „Pilvas“ įvertinimas Amerikos parodoje atitinka paties dailininko integraciją visuomenėje, jo asmenybės pripažinimą, priėmimą į savąjį ratą. Rūta – dabartinė Ruth Wilkie – išteka už amerikiečio ir romane kaltinama dezintegruojanti šeimą. *Šikšnosparnių sostas* baigiasi abiejų protagonistų mirtimi, taip tarsi pasakant, kad vyresnioji išėivių karta sensta ir pasitraukia, nusinešdama su savimi senąsias

²³⁰ Alfreds Dziļums, *Nokaltis zars*, Kopenhāgena: Imanta, 1960, 68.

vertybes. Išlieka būtent šie prisitaikėliai, sugebantys nusiurbti naujųjų šalių grietinėlę ir išpešti sau naudos bet kokiomis aplinkybėmis. Romane *Prakeiktos dvasios* (1948) latvių rašytojas Konstantinas Raudivė (1909-1974) yra davęs pavadinimą tokiam prisitaikėlių žmonių tipui – *Kurkulis* („Buožgalvis“) – ir teigė, jog visa tauta pasitraukia arba pražūva, vienintelis Buožgalvis išlieka nemirtingas.

Ilgainiui paviršutiniška identifikacija gilėja ir mimikrija darosi vis natūralesnė: išeiviai automatiškai perima vietinį gyvenimo būdą, jų balse pasigirsta naujosios kalbos intonacijų, kūnas ima mėgdžioti vietinių mimiką ir gestus, bet kaip matyti iš aptartųjų romanų, skubūs asimiliacijos bandymai gali įgyti groteskiškus, tragikomiškus matmenis ir baigtis ne itin sėkmingai. Vis labiau integruojantis į naująją realybę, stabilizuojasi išeivių egzistencija, mažėja tapatybės problemiškumas, todėl menksta ir poreikis rašyti, išsakyti save tekstais.

4 KOLONIALIZMO DEMISTIFIKACIJA: ANTIKOLONIALIZMO IR MIMIKRIJOS PARODIJA

Anot Michailo Bachtino, „vienpusiškai rimtos yra tikrai dogmatinės ir autoritarinės kultūros“²³¹. Literatūra kinta ir vystosi tik per dinamiškus santykius, paremtus bachtiniškuoju dialogiškumo principu. Toks lygiavertis dialogas turėtų egzistuoti ir tarp rimtosios bei „juoko“ kultūrų, tačiau rimtųjų kūrinių persvara baltų egzodo romanistikoje neginčytina, beveik absoliuti. Keletas rašytojų vis dėlto reprezentuoja kitokį santykį su išeivių bendruomenės idealais, nuostatomis ir gyvenamąja tikrove. Jų pasaulėvaizdį ir kalbėjimo pobūdį galima vadinti parodijiniu.

Triksterio sąvokos charakteristika

Romanų grupei, kurią sąlygiškai pavadinome „Antikolonializmo ir mimikrijos parodija“, aptarti paranki postkolonijinėje teorijoje funkcionuojanti triksterio sąvoka, į šių studijų lauką atėjusi iš Carlo Gustavo Jungo archetipų teorijos ir bachtiniškosios literatūrologijos tradicijos. Klasikinis triksteris yra fantomas, atsigręžiantis į viduramžių teatrinius farsus, karnavalines šventes ir magiškus ritualus, besišaknijantis kolektyvinėje žmogaus sąmonėje ir atmintyje. Jungas prilygina triksterio fenomeną skilusiai asmenybei ir regi jį kaip emanaciją ne individualiu, o kolektyviniu lygmeniu²³². Tai veikėjas, pasižymintis ypač aukšta savirefleksija, gebėjimu keisti pavidalą, kurti įvairias tapatybes ir konstruoti savitą chronotopą. Triksteris yra „gryna ambivalencija; jis visada ribinė būtybė, žaidžianti savo paties, simbolio ir kultūros paraštėse“²³³. Literatūros tyrinėtoja Jeanne Rosier Smith, parašiusi studiją apie triksterį amerikiečių etninėje

²³¹ Михаил Бахтин, *Эстетика словесного творчества*, Москва: Искусство, 1979, 338.

²³² Karl Gustav Jung, “On the Psychology of the Trickster Figure”, *The Archetypes and the Collective Unconscious. The Collected Works of C. G. Jung*, Volume 9, ed. by Carl G. Jung, London: Routledge and Kenan Paul, 1959, 264.

²³³ C. W. Spinks, *Semiosis, Marginal Signs and Trickster. A Dagger of the Mind*, Basingstoke: Macmillan, 1991, 177.

literatūroje, apibūdina triksterį kaip interpretatorių, pertvarkytoją ir pabrėžia prieštarinę jo prigimtį: „Triksteriai, visur esantys formos keitėjai, paprastai apsigyvenantys ant ribos, kryžkelėse ir tarpiniuose pasauliuose, yra sykiu ir archajiškiausios, ir naujausios pasaulio būtybės.“²³⁴ Toliau ji interpretuoja triksterį kaip išlikimo simbolį, folklorinį herojų ir naujų pasaulių kūrėją, pabrėžia jo liminalią, pereinamąją būseną, kuri yra visų kultūrų mitų šaltinis²³⁵. Ši tarpiskumo definicija primena Homi Bhabhos *in-betweenness* ir Victorio Turnerio *betwixt and between* sąvokų apibrėžtis. Triksteriai nuolat balansuoja ant kultūros slenksčio, jie laisvai laužo tabu ir turi nepakartojamą talentą išlikti. Rosier Smith taip pat pažymi, kad triksteris yra svarbi figūra individuacijos procese: „Triksteriai išskyla tapatybės krizės momentais“²³⁶ – tai ypač reikšmingas mūsų disertaciniam tyrimui aspektas, nes analizei pasirinktus romanus nagrinėjame kaip lūžio, perkėlimo ir kaip to sukeltų padarinių įtekstinimą. Be to, Rosier Smith pabrėžia triksterio įtaką naratyvinėms technikoms: „Jie perkuria naratyvinę formą. /.../ Parodijuotojas, juokdarys, melagis, apgavikas ir istorijų pasakotojas triksteris žodžiais fabrikuoja įtikimas iliuzijas“²³⁷, todėl triksterizmas siejamas su modernia ir postmodernia literatūrine raiška.

Latvių autorių Dzintaro Suodumo (1922–2008) ir Janio Turbado (1932–1996, tikr. Valdis Zepas) romanų protagonistams irgi būdingos triksterio savybės: socialinė autsaiderio pozicija, dygus humoro jausmas, kultūros mediatoriaus vaidmuo, kraštutinumų pomėgis ir žaidimas su mirtimi (iš lietuvių egzodo literatūros kūrinių triksterio analizės kodui pasiduoatų Juliaus Kaupo literatūrinės pasakos *Daktaras Kripštukas pragare*, bet tai ne romanas ir kūrinio objektas – ne išėivijos tikrovė). Minėtų dviejų latvių rašytojų sugretinimą viename skyriuje motyvuoja inovacinis jų romanų pobūdis, kuriam išryškinti pasiremsime

²³⁴ Jeanne Rosier Smith, *Writing Tricksters. Mythic Gambols in American Ethnic Literature*, London: University of California Press Ltd, 1997, 1.

²³⁵ *Ibid.*, 7.

²³⁶ *Ibid.*, 9

²³⁷ *Ibid.*, 11.

Daukstēs-Silaspruogēs teiginiu, kad „[k]eli prozos tekstai kaip reikiant sudrumsčia latvių visuomenę, pavyzdžiui, Janio Turbado (Valdis Zepas) ‚Kumelēs sūnus Kurbadas‘ ir Dzintaro Suodumo ‚Lačplēsis tremtyje‘²³⁸. Kadangi pastarasis romanas liko nebaigtas (keli fragmentai išspausdinti žurnale ‚Jaunā gaita‘ 1960, nr. 25–26), šio darbo analizei pasirinktas kitas Suodumo romanas – *Jauni tremtyje*.

Kurdami baltiškąjį triksterio variantą ir intertekstualią išeivijos bendruomenės parodiją latvių egzodo autoriai kaip statybine medžiaga pasinaudoja savo tremties patirtimi, manipuliuoja kultūros ir mitologijos turiniais, latvių ir pasaulio literatūros tradicija. Šiuos rašytojus vienija tai, kad jie buvo eruditai ir kritiškai vertino ir konservatyviąją, ir konformistinę išeivijos atšakas.

Suodumo romano *Jauni tremtyje* veikėjas nėra triksteris klasikine prasme, o tik jo švelnesnis variantas, nes pats jis vengia apgavystės ir melagingų surogatinių tapatybių. Greičiau jis yra įžvalgus tiesos sakytojas, tik retkarčiais užsidedantis kvailio kaukę, kad demaskuotų nacionalinius trūkumus – tai šio romano išskirtinumas ir stiprybė. O Turbado triksteris – kraštutinai perkeistas personažas chuliganas, mito antiherojus, kuris gyvena ant legalumo ribos, užima išcentrinę poziciją ir įžūliai kvestionuoja tautines konvencijas bei geras manieras.

Triksteris – analitikas

Dzintaras Suodumas romane *Jauni trimdā* (*Jauni tremtyje* išleistas tik 1997) kuria dvigubą – ir atvirą, ir užslėptai niuansuotą – mimikrijos parodiją, kuri labiau jaučiama iš ironiškos tonacijos nei iš tiesioginių įvaizdžių. Jo romano protagonistas Tebė²³⁹ – kultūros veikėjas ir tarpininkas, aiškiaregys, bet ne

²³⁸ Inguna Daukste-Silasproģe, *Latviešu literārā dzīve un literatūra ASV un Kanādā. 1950-1965*, Rīga: Valters un Rapa, 308.

²³⁹ Nora Ikstena 2011 m. išleido romaną *Vīrs zilajā lietusmētēlītī* (*Vyras mėlynu lietpalčiu*), kurio pagrindinio veikėjo Tebės prototipas – Dzintaras Suodumas. Iš rašytojo biografijos faktų žinome, kad Ikstena pakvietė jį grįžti į tėvynę ir dvejus paskutiniuosius metus prieš jo mirtį (2008) abu Latvijoje kartu gyveno. Biografinis romanas apie patyrusio rašytojo Tebės ir jaunos rašytojos

antgamišķas ņventasis, kuris turētu mistinių galių ar ką nors pranašautų, o toks, kuris blaiviai ir be jokių iliuzijų regi išeivio situaciją. Pirmą kartą baltų egzodo romane matome veikėją, visiškai įsisąmoninusį savo padėties hibridiškumą ir nebandantį savęs apgaudinėti. Suodumo kūrinys pribloškia skaitytoją subalansuotu parodijos ir rimtumo mišiniu. Suodumas vertė tokius modernius klasikus, kaip Jamesas Joice'as (1960 m. išėjo jo verstas *Ulisas*), William Folkner, Thomas Stearns Eliot, Dylan Thomas, Paul Valéry, Paul Éluard, Jean-Paul Sartre, ir šių autorių kūryba turėjo įtakos jo mąstymo būdui bei kūrybos raiškai; pats autorius pripažįsta, kad Joyce'ą laiko „stiliaus mokytoju, kaip tramvajumi važiuojant – kilpą, už kurios gali nusitverti“²⁴⁰. Suodumas geba į išeivio situaciją pažvelgti iš labai įvairių kultūrinių perspektyvų, atskleisti turtingą intertekstinį kroskultūrinių aliuzijų sluoksnį. Čia vėl tiktų pasiremti Spinks, kuri tvirtina, kad vienintelis būdas įveikti savo ribotumą – jį įsisąmoninti ir išanalizuoti kontradiskurse, apverčiant hierarchijas²⁴¹.

Tebė artimas triksterio tipažui ir tuo, kad savo dabarties egzistencijai atsparos ieško senuosiuose kultūros sluoksniuose ir folklorinėje atmintyje:

*Priešais liaudies dainų švytėjimas kaip energijos laukas. 12 dainų tomų vieną po kito susiuntė Ojaras Jėgenas iš Kopenhagos. O kur dar daugybė tų tomų, kuriuos skaitė, pusiau perskaitė, neskaitė: norvegų liaudies dainos, ņvedų tautinė poezija, suomių liaudies dainų ņvediški vertimai, lapių gyvenimo išmintis. Juodųjų amerikiečių tautinės baladės, anglų senosios baladės. Ne, nedaryti tautinės eklektikos. Geriau iš sukauptos tautos energijos sukurti dabarties viziją.*²⁴²

Dukrelės (Meitiņa) draugystę, jų drauge patiriamą žodį ir kalbą dar kartą niveliuoja skirtį tarp realaus gyvenimo ir literatūros, nes literatūra veikėjams susilieja su gyvenimu, o įžodintas gyvenimas įeina į literatūrą.

²⁴⁰ Valdemārs Kārklīņš, „Maz gribēt, daudz strādāt“, *Mājupceļš. Sarunas ar rakstniekiem trimdā*, Rīga: Daugava, 2003, 122.

²⁴¹ C. W. Spinks, *Semiosis, Marginal Signs and Trickster. A Dagger of the Mind*, Basingstoke: Macmillan, 1991, 183.

²⁴² Dzintars Sodums, *Jauni trimdā*, Rīga: Atēna, 2007, 214.

Tebė remiasi į kolektyvinę atmintį ir išmintį kaip priešpriešą tautinės sąmonės šabloniškiems vaizdiniam, o patriotinį kolektyvizmą kritikuoja: „Dvasia bręsta priešinant latvių kolektyviniam багаžui“ (*JT*, 109). Parodijuodamas išorines tautiškumo ir patriotiškumo manifestacijas, plakatinį latviškumą ir jam skirtus ritualus, Tebė „nusimauna glaudes ir eina į smėlėtą įlankėlę paplaukioti. Nacionalinė vėliava: abu galai raudoni, glaudžių vidurio įsiuvas baltas“ (*JT*, 251). Jį supančių latvių latviškumas netekęs vidinio turinio ir nebegali būti adekvačia tapatybės atrama, todėl Suodumas atstovauja ne oficialiajai tremties pozicijai, o jos opozicijai. Jis kritikuoja ne tik tuos latvius, kurie yra konservatyviai patriotiški, bet ir prisitaikėlius, besigriebiančius mimikrijos strategijų, taip pat švedus, sovietinę tikrovę.

Tebės (Teobaldo Kartono) vardas „pasiskolintas“ iš švediško pavadinimo *TB Kartong – Transportbolaget*, reiškiančio įpakavimą, išmetamą tarą²⁴³. Taigi matome vardo referento mimikriją, kuri tarsi nuvainikuoja istorijos herojų. Pats Tebė greičiau herojaus parodija – personažas, istorijos nublokštas į nuošalę. Tokia vardo reikšmės transkripcija taikliai įvardija romano varomąją jėgą – išeivių padėties svarstymus vietinės švedų bendruomenės atžvilgiu. Tebė deklaruoja, kad Švedijoje yra laisvas, bet laisvė tėra sąlyginė, suvokiama kaip priešprieša tėvynėje valdančiam režimui.

Tebė apsisoja priešingame Baltijos jūros krante – Švedijoje²⁴⁴, tačiau kontinentinė tradicija pasirodo ne mažiau svetima už amerikietiškąją. Suodumo veikėjas įkūnija ne tik *kitą*, bet ir *žmogų*, *tremtinį* plačiaja prasme. Romane vaizduojamos situacijos įgauna daug universalesnį matmenį nei vieno latvio

²⁴³ „Saruna ar Dzintaru Sodumu“, *Karogs*, 2001 nr. 3, 43.

²⁴⁴ Juris Ruozytis nurodo 4 esminius skirtumus tarp išeivijos Švedijoje ir kitose šalyse: 1. Švedija buvo geografiškai arčiausiai tėvynės – kitame Baltijos jūros krante; 2. Švedijos emigrantai nepatyrė DP stovyklų periodo; 3. Išeiviai pasitraukė į Švediją ne savo noru, o Vokietijos DP stovyklose žmonės galėjo bent minimaliai pasirinkti, į kurią šalį nori emigruoti; 4. Nei Švedijos vyriausybė, nei gyventojai nepriėmė oficialaus sprendimo įsileisti emigrantus kaip kitos šalys. Dėl šių priežasčių Švedija buvo ne tokia svetinga, netgi priešiška nusiteikusi emigrantų atžvilgiu (plačiau žr.: Juris Rozītis, *Displaced Literature - Images of Time and Space in Latvian Novels Depicting the First Years of the Latvian Postwar Exile*, 212–213).

Švedijoje likimas. Tokiu būdu aktualizuojamas bendražmogiškas tremties matmuo. Suodumas kartais pažymi, kad „degina Latvijos ilgesys“, bet ši nostalgija nėra patriotinė ar stereotipiškai idealizuota, nes ilgimasi ne savosios žemės; tai nostalgija žodžiui, prarastam ryšiui tarp žodžio ir vietos. Tėvynę jis suvokia ne siaura geografinė, o lingvistinė arba kultūrinė prasme – kaip savosios kalbos ir literatūros koncentratą. Tebė identifikuoja save kaip „deformuotą baltą“, gyvenantį tarp germanų, o norėdamas lokalizuoti save literatūros tradicijoje ir ieškodamas egzistencinių orientyrų, tarsi mantrą kartoja latvių ir pasaulio rašytojų pavardes: „Testovi greta Pavilas Ruozytis, Karlis Štralas, Aleksandras Grynas nuotykingai pradėdant naują gyvenimą“, „Tepadeda Akurateris ir Sartras“, „Karli Zarini, padėk“, „Augustai Deglavai, stovėk šalia“ ir pan. Jis nuolat žaidžia kalba ir kultūros ženklais, todėl romanas virsta jo „migracinės“ patirties, tapatybių integracijos ir kosmopolitinio pažinimo talpykla.

Romano protagonistas įkūnija kraštutinio nepritapimo variantą: ne tik be entuziazmo žvelgia į atsivėrusias svetimos žemės naujoves, bet neranda sąlyčio taškų ir su latviškąja išeivija. Net gyvendamas dideliame mieste, turėdamas bendravimo galimybę, jis savanoriškai pasirenka nuošalės poziciją, abstrahuojasi nuo patriotinio kolektyvo ir lieka latviškojo lauko užribyje. Taigi jis yra dvigubas tremtinys: išeivis išeivijoje.

Paversdamas savo veikėją periferiniu šios realybės aktoriumi, Suodumas mėgdžioja protagonisto-herojaus ideologiją ir vykusiai pasityčioja iš šios populiarios literatūrinės konvencijos. Jo veikėjas yra antiherojus ir antiprotagonistas, savotiška liekana, tinkama utilizuoti, tačiau jo užsiimta autsaiderio pozicija suteikia jam privilegijuotą žvilgsnį į švedų visuomenę per atstumą. Atsiribojimas nuo aplinkos leidžia Tebei prisiimti nepriklausomo stebėtojo vaidmenį, o naratyvą dažnai pertraukia save ar tautiečius pašiepiantis jo humoras ir savosios mimikrijos analizė. Suodumas yra vienintelis autorius lietuvių ir latvių romanistikoje, kurio praktikuojama mimikrija yra taip sąmoningai reflektuojama. Pasak Bhabhos, „[k]olonijinės mimikrijos troškimas, draudžiamas

troškimas – gali neturėti objekto, bet esama strateginių jo tikslų, kuriuos aš pavadinsiu *buvimo metonimija*²⁴⁵. Norėdamas oficialiai *būti*, pavyzdžiui, gauti laikiną leidimą gyventi Švedijoje, Suodumo veikėjas privalo vaizduoti *en riktig svensk* – padorų švedą, o savo baltišką prigimtį nuslopinti ir tikrąsias mintis nuslėpti:

Atsižvelgiant į despotų švedų spaudimą – viską jie sugeba geriau – privalu elgtis, kaip elgiasi jie, – Baltijos čiabuvis ima vaizduoti atsilikusį, vangų. Eidamas jis velka kojas. Kartais padaro kokią klaidelę, kad neatrodytų per daug tvarkingas. (JT, 221).

Baltui aišku, kas jam nutiks, jei jis nesivaldys ir parodys, ką savo tamsiu ano jūros kranto protu mano apie germanus: kad jiems reikia vergų. Jei vergas priešinas, jam praskelia pakaušį. Jį įmeta į drėgną rūšį, kad suminkštėtų: pardavimui. Nepakilti aukščiau vidutinybės. Jei gali, laikykis per vidurį, tada būsi geras. Jei veršies aukščiau už vidutinybę, lygis kils ir tu nuskęsi. (JT, 218).

Tačiau Suodumas stengiasi atskirti kūrybinį gyvenimą nuo praktinės egzistencijos ir turi dvi tapatybes: viešąją, demonstracinę, kuria naudojami švedų akivaizdoje, ir tikrąją latvišką, kurią nuosekliai ir principingai puoselėja.

Jauni tremtyje nuolat eksplikuojami nacionaliniai epitetai „visi baltai yra nacistai“, „velnio baltai“, „baltų fašistai“, „Baltijos vokiečiai“ atskleidžia paniekiantį švedų santykį su išeivijos atstovais ir nenorą gilintis į jų situaciją. Baltų politinės aspiracijos užsieniečiams ne tik nesvarbios, bet atrodo perdėtos, juokingos arba net įtartinos. Nepatyrę karo naujosios žemės gyventojai nesupranta, iš kokių baisybių baltų išeivis yra pabėgęs arba – kodėl jis apskritai bėgo.²⁴⁶ Suodumo veikėjo kartėlis kyla iš akivaizdaus plyšio tarp socialiai

²⁴⁵ Homi K. Bhabha, „Apie mimikriją ir žmogų: kolonijinio diskurso dvilypumas“, *XX amžiaus literatūros teorijos: Antologija*, parengė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI, 2010, 393. Cituojama iš leidinio maketo.

²⁴⁶ Šį tarpkultūrinį neišverčiamumą iškalbingai aktualizuoja Zentos Maurinios romano *Frančeska* (1952) epizodas. Švedų dama, ramiai gurkšnodama kavą, klausia jaunos latvės, kurios tėvas okupacijos metu areštuotas, sužadėtinis – deportuotas, o ji pati per Vokietijos bombardavimus

sumenkintos, fragmentiškos latvių kasdienybės ir savimi patenkintų švedų gerovės. Švedų suteikiamos išėvijo statuso privilegijos – inteligento bedarbio pensija, socialinė ligos pašalpa – tik menamos; tai visuomenės atliekos statuso antspaudas, paniekiantis darbingo žmogaus galimybę užsidirbti (plg. DP laikotarpio latvių apibūdinimą *spejīgi bezspējnieki – darbingi nedarbingieji*). Suodumo veikėjas ligoninėje atlieka bandomojo triušio funkciją: jis panaudojamas naujo ausų gydymo aparato patikrai. Nesvarbu, kad ausys pūliuoja, jis vienintelis įmanomas variantas, nes jis – socialinis pacientas. Išėvis susiduria su apribojimais ne tik medicinos, bet ir mokslo sistemoje (jaunam latvių studentui neleidžiama studijuoti Menų koledže, nes jis neturi Švedijos pilietybės), darbo rinkoje (priimamas tik juodiems darbams gamyklose arba ūkiuose), neturi teisės dalyvauti politinėje veikloje ir pan. Šios detalės atskleidžia mažos baltų tautos ir didžiųjų valstybių alegorinę galios santykių struktūrą.

Baltiškasis savitumas romane atsiskleidžia kaip „normos“ neatitinkantis savitumas, užtat vertinamas kaip žemesnės prabos. Šią nelygiaverčių kultūrų dilemą geriausiai iliustruoja naujoji, emigracijoje užaugusi karta, savo latviškumą suvokianti kaip žemesnės veislės rodiklį: „įgimta nuodėmė – nebūti švedu“. Į išėvius žvelgiama iš viršaus, su panieka. Taip pasireiškia postkolonijinis kitinimas (*othering*) – nuostata, kad tie, kurie yra kitokie, kitos kilmės, yra automatiškai žemesni. Abiejų Tebės sūnų sąmonėje koegzistuoja meilė artimiausiems žmonėms ir Švedijos bendruomenės niekinantis požiūris, bet kamuojami nepilnavertiškumo komplekso jie ilgainiui atsisako vertinti savo tėvus kaip elgesio modelį, ima gėdytis savo etninės priklausomybės ir slėpti savo „provincialias“ šaknis nuo išorinio pasaulio. Tapatybę išcentruojantis požiūris vyrauja net mokykloje: Tebės sūnus Andris paliekamas antriems metams, nes, anot auklėtojos, „ko iš pabėgėlių vaiko norėti?“. Tebės vaikų troškimas – niveliuotis ir asimiliuotis su švedais, nes tai vienintelė alternatyva būti

prarado motiną ir kairiąją ranką: „Ar jūs tik neperdedat savo kančių? Ar tik neprisigalvojat nebūtų dalykų?“ (Zenta Mauriņa, *Frančeska*, Stokholma: Zelta ābele, 1952, 81).

pripažintiems lygiaverčiais tarp bendraamžių. Supanašėjimo mechanizmų paveikta jaunoji karta po truputį įvaldo mimikrijos meną ir kalbiškai bei kultūriškai vis labiau šaknijasi švedų visuomenėje: „[Andriui] rodant triukus, jo veide nė ženklo linksmumo. Veidas tuščias ir negyvas, nes matė taip elgiantis švedų berniuką, kuris mėgina būti linksmas“ (JT, 87). Iš čia kyla skausmingas Suodumo parodijos dvilypumas: veidrodinius „svetimuosius“, kuriuos kritikuoja, jis regi savo paties šeimoje.

Tebės tapatybės refleksija vyksta konfliktiškai, per įtampas. Suodumas ir jo veikėjas Tebė žvelgia į save vietinių akimis, apibrėžia savo tapatumą per kitybę, per *kito* (švedo) žiūros tašką kaip nešvediškumą. Jis gilinasi į save ir bando rekonstruoti svetimtaučių požiūrį į baltų ateivius. Laikomasi nuostatos, kad norint įsisavinti tai, kas latviška, reikia pažinti pasaulio kultūros klodus ir rekonstruoti tarpkultūrinę sąveiką, kitaip tariant, pažinti save galima tik per kontrastą su *kitu*. Suodumo nuomone, latviškumo negalima laikyti statiška užkonservuota relikvija²⁴⁷, todėl romane stengiamasi jį permąstyti ir naujai apibrėžti. Toks veikėjo kitybės atskleidimas primena kultūrinę transformaciją „aš kituose ir per kitus“ (*self-in-and-through-others*) ir atliepia postkolonializmo rašytojų naudojamas naratyvines strategijas. Per artikuliacinį Tebės santykį su kitomis tautomis (švedais, vokiečiais, rusais, anglais ir kt.) ryškėja etnis pačių latvių savitumas ir skirtingumas. Suodumo žvilsnis į tautiečius kritiškas ir be sentimentų, jis taikliai įvardija latvių trūkumus, galima sakyti, pateikia „nacionalinę charakteristiką“:

Latvjį paveikia cigaretė, meilikavimas. Švedas kaip senas kelmas stoja už savo teises ir įstatymą. (JT, 88)

Švedai nepasitiki atvykėliais iš kito jūros kranto. Atvykėlis iš kontinento dažnai būna nepastovus: čia pataikauja, čia neapkenčia. Tuščiu veidu, išbalęs ir

²⁴⁷ Tokius išėivius, kurie užsikonservavo ir neplėtojo savo tapatybės, Svetlana Boym yra įvardijusi kaip „druskos stulpus“, o Vaira Vykė-Freiberga pavadino „muziejų manekenis“.

suprakaitavęs, nukankintas savo praeities, gėręs ar negėręs, žvelgia iš padilbų.
(JT, 31)

Mes, švedai, mokam natūraliai džiaugtis. Nebūtina nuolat gerti. O kai tik bėgliai sueina, tai ir geria. (JT, 36)

Švedai yra atidūs, jie galvoja ir veikia be klaidų, jei jau nusprendžia galvoti ir veikti. Mes tik darom, klystam ir mėginam geriau. (JT, 38)

[Š]io lilgo pusiasalio gyventojų tam tikros kūno dalys labai išvystytos: ilgos šlaunys, didelės pėdos, ryškios spalvos plaukai. Atvykėliai iš kontinento atrodo lyg porcelianiniai cherubinai, proporcingo ir darnaus kūno, bet išklibinto proto ir jausmų. (JT, 22)

Suodumas savo veikėjus galiausiai nukelia į naują latviškosios tremties fazę – Ameriką, tačiau šis judesys nėra optimistinis, nes po aštuoniolikos metų išvykti iš Švedijos yra beveik tas pats, kaip antrąsyk palikti Latviją. Visgi priešingai nostalgijos persmelktam antikolonializmo modeliui, kurio atstovas šioje vietoje, tikėtina, panaudotų klišę apie berželį svyruonėlį ir verkiančią seselę, Suodumo tekste net tokiu liminaliu perėjimo momentu pasirodo antinostalgiška vizija: „Jis pašaipiai palinki gero plaukimo per jūrą. Šūdas plaukia paviršiumi. Paviršutiniški ir lengvabūdžiai tegu sau keliauja Amerikon“ (JT, 287). Ironiškas kalbėjimas yra gynybinis mechanizmas, savotiškas skydas. Ši nuolatinė saviironija sukelia brechtišką susvetimėjimo efektą, o kita vertus – turi esminės svarbos užmezgant ryšį tarp naratoriaus ir skaitytojo. Suodumo pasakojimo patikimumas tarsi neabejotinas, nes rašytojas nepasiduoda savigailai, atsisako romantizuoti savo paties poziciją („ironiška ištvėrmė“, kaip pasakytų Kavolis – kritikuoti, bet išlikti ramiam). Ironija ir parodija yra būdas vaizduoti pasaulio susvetimėjimą, fragmentuotus žmonių santykius ir galias, esančias ne tavo valioje. Taigi Suodumas sukuria naratorių, kuris atsiriboja nuo pasakojamų įvykių, nors pats juose dalyvauja. Įdomu, kad kaip tik dėl šios ciniško, pašaipaus pašaliečio pozicijos ir heroizmo demistifikacijos veikėjas išskyla kaip herojiškas (nesentimentalus, savikritiškas, įžvalgus). Rašytojo laikyseną, beje, galime

traktuoti kaip dviprasmišką – praktikuojama mimikrijos ir antikolonializmo parodija galbūt yra gynybinis mechanizmas, išlikimo strategija, o gal tiesiog ironiškas fasadas.

Pasakodamas pasyvaus herojaus istoriją, Suodumas parodijuoja savo/*kito* tapatybės dialektiką. Jis tarsi juokdarys, laikantis kultūrinį veidrodį, kuriame atsispindi išeivio įsitikinimų absurdas ir stabais besiremiančios kultūros beprasmybė. Tai bene vienintelis atvejis tarp baltų egzodo romanistų, kai hibridiškumą galima identifikuoti ne kaip griaujamąją, o kaip pozityvią jėgą, sustiprinusią baltiškąją savivoką. Tokio kritiško, bet neegocentriško romano atitiktis lietuvių prozoje nėra. Tipologiškai artimas galėtų būti Igno Šeinaus romanas *Kentauras žvengia* (1952), kuris „šmaikščiai, net satyriškai išlukštenu švedų modernėjančios visuomenės mąstymo būdą“²⁴⁸, tačiau kūrinys rašytas švedų kalba ir liko rankraštyje. Pagal problematiką ir ironišką kalbėjimo būdą priešios grupės prisišlietų ir Gunčio Zarinio romanas *Dvasių žūtis* (1963), kuris išjuokia vyresniąją kartą ir jos dievukus, lygina ją su parūdijusių gelžgalių krūva, o jos gyvavimo principą – su vakuumine egzistencija:

*Pasakyk tam dvaro juokdariui, poetui, kad pasitrauktų į savo rūpintojėlių šešėlį ir leistų augti keistam medžiui, kurio kamienas latviškas, o lapai europietiški. Nemėginkit jų mokyti, nes tai ne jūsų nosiai, geriau laikykit liežuvį už dantų ir pasitraukit į prisiminimus ir rūpintojėlių šešėlį. Mes esam tremtyje su visomis jos pasekmėmis.*²⁴⁹

Triksteris – chuliganas

Triksterio totaliai demistifikuojančias galias atskleidžia kitas platesnei analizei pasirinktas romanas – latviškosios tautos dvasios (iš)vertėjo Janio

²⁴⁸ Sigutė Radzevičienė, *Neatrastasis Ignas Šeinius: gyvenimas ir kūryba Švedijoje*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2011, 221.

²⁴⁹ Guntis Zariņš, *Varonības augstā dziesma*, Chicago: A. Kalnāja apgāds, 1963, 104 p.

Turbado²⁵⁰ *Ķēves dēls Kurbads* (*Kumelēs sūnus Kurbadas*, 1970, rašytas – šeštojo dešimtmečio viduryje). Turbadas iš senųjų praeities sluoksnių iškėlė pasakų, dainų ir mitų vaizdiniją ir ją (post)moderniai transformavo. Ne tik pagrindinis veikėjas, bet ir pats rašytojas pasireiškia kaip gudrus šelmis ir padauža, literatūros cirkininkas, vedžiojantis skaitytoją už nosies, laisvai migruojantis tarp įvairių pasaulių ir nepaklūstantis tradicijų kanonui. Turbadas – modernių laikų šamanas, fokusininkas, traukiantis vis naujas tautiškumo ir nostalgikumo ydas. Jis manipuliuoja kalba (apgaulingas kalbos aspektas), įveda daugiasluoksnius prieštarigus personažus ir atveria tekstą įvairioms interpretacijoms. Kūrinio paantraštė – „Iš staigaus pagarbos trūkumo parašyta pasaka“ tarsi lokalizuoja kūrinio žanrą folkloro lauke, bet neatitinka klasikinės pasakos žanro sampratos. Tai šiuolaikiška pasakos metamorfozė, inkorporuojanti įvairius žanrus. Turbado literatūrinė technika – įprastų literatūros temų, formų ir vertybių dekonstrukcija, apvertimas ir išjuokimas. Šiuo atveju pasikėsinama ne į lokalią tremties situaciją, o apskritai į latviškų idealų neliečiamybę, į patį nacijos branduolį, bet siauresne prasme romanas gali būti interpretuojamas ir kaip išėivijoje įsigalėjusio surogatinio latviškumo, sterilios latvių kalbos ir perdėto patriotizmo parodija. Romane demistifikuojami tokie „nepajudinami“ tautos simboliai, kaip senieji baltų dievai, folkloriniai herojai, atgimimo tarpsnio nostalgija, nepriklausomos Latvijos visuomenės veikėjai ir pan. Valdis Zepas buvo profesionalus kalbininkas, tyrinėjęs finougrų, baltų ir senovės slavų kalbų ryšius ir latvių liaudies dainas (sudarė latvių dainų metriką), todėl jis ypač meistriškai žongliruoja kalba ir puikiai pažįsta folklorinius įvaizdžius, taigi gali jais antikanoniškai žaisti. Romane nusakralintos šventos vietos, o baltų pagoniškos dievybės (Laima, Mara, Velnias), pasakų herojai (našlaitėlė), Andrejo Pumpuro, Janio Rainio, Janio Poruko kūriniių personažai (Kurbadas, Laimdota, Juodasis riteris, Medžių rovējas, Kalnų vertėjas, Maija, Ansis Žvejys ir kt.) paversti ironiškais nuorodų reprezentacijomis. Šiame

²⁵⁰ Slapyvardis Turbadas – žodžių žaismas su pagrindinio romano herojaus vardu.

tautiškumo maskarade dalyvauja nemažai XIX a. atgimimo laikotarpio kultūros ikonų, bet sukeitus raides asmenvardžiuose jos virsta apgailėtinomis parafrazėmis ir fonetiškai, ir semantiškai: Krišjanis Baronas – Krišiniu Bardainu (liet. „Barzdotasis“), *Pūsk, vėjeli* autorius Rainis – dramaturgu Sainiu (liet. „Ryšulys“), parašiusiu pjesę „Pūtė ar nepūtė“, poetas Janis Akurateris – *Akurācēju* (liet. „Akių kabintojas“), visuomenės veikėjas Andrievs Niedra – *Šķiedra* (liet. „Plaušas“). Tokie lingvistiniai triukai kartu su literatūros kūrinių modifikacijomis ir iškraipytomis folkloro citatomis kuria absurdiškai regresuojantį gyvenimo naratyvo vaizdą ir kelia paradigmines asociacijas su Jameso Joyce'o *Ulisu*, Homero *Odisėju* ir Lewiso Carrollo *Alisa stebuklų šalyje*.

Romano antiherojus padauža Kurbadas²⁵¹ yra kilęs iš to paties mitologinio kilties medžio kaip ir latvių mitinis herojus Lačplēsis (tik pastarasis gimė žmogumi iš lokio, o Kurbadas – iš kumelės). Dviguba personažo prigimtis, pusiau gyvūno, pusiau šventojo pavidalai ir aiškiaregio galios priartina jį prie liminalumo teorijos, ir Kurbadas tampa įdomia figūra postkolonijiniame kontekste kaip *kito* reprezentacija. Turbadas kvestionuoja į išsipildymą orientuotas literatūrines schemas: „ieškojimo“ romanų modelį (*quest pattern*), tapsmo (*Bildungs*) ir auklėjimo romanus. Jis klajoja po mitinį-intertekstinį romano raizginį, ir užuot sekęs pasakoms būdinga iniciacijos ritualo schema, pagal kurią herojus laipsniškai bręsta ir evoliucionuoja, o perėjęs visus išbandymus galiausiai gauna į žmonas princesę, Kurbadas tolydžio degradoja, pasiguldo visas pakeliui sutiktas moteriškosios giminės dievybes ir pasakų veikėjas (našlaitėlę, Laimdotą, Marą), kol galiausiai vietoj princesės gauna į porą kekšę Leoniją, pravardžiuojamą

²⁵¹ Šis kūrinys atsiduria kitų mitologinių ir literatūrinių Kurbadų kontekste. Latviška folklorinė saktė apie Kurbadą yra atgaivinama lūžio periodais, tautinės visuomenės kūrimosi etapais, kai mitai arba jų rekonstrukcijos pasitarnauja naujai besiformuojančios tapatybės apibrėžtims. Turbado romanas yra tik viena iš daugelio šio mito literatūrinių versijų – įvairiais laikotarpiais šį siužetą yra eksploatavę (tiesiogiai arba dekonstruodami) latvių autoriai Ana Brigaderė (XIX a. tautinio atgimimo laikotarpiu), Visvaldis Lāmas (XX a. devintojo dešimtmečio sąjūdžio metais), o latvių išeivijos literatūros kontekste jį naujai aktualizavo Juris Ruozytis, romane *Kalēs sūnus* (1995) sukarikatūrinęs Kurbado tradiciją ieškodamas latviškojo mentaliteto, nacionalinės vaizduotės bei moderniosios kultūrinės tapatybės jungčių.

Peonija arba Pujene (liet. Pinavija). Tai groteskiškas tradicinės folklorinės laimingos pabaigos apvertimas. Užuo tapęs padoriu latviu, Kurbadas tampa nepadoriu laisvamaniu. Jis perkelia romano veiksmą į groteskišką atvirkštinį universumą, kur realizuojasi Michailo Bachtino karnavališkoji inversija, tačiau šiame sukeis(tin)tame pasaulyje karnavališkumas yra ne išimtis, o norma. Transformacijos romanas tokiu būdu virsta deformacijos romanu.

Paragintas kaimynų berniūkščio Ješkos, Kurbadas įtiki, kad yra kilęs iš senovės latvių mito (t. y. tėvynės su nustatytais vaidmenimis, kur galioja apibrėžtas tautiškumo „reglamentas“), ir iš paprasto kaimo vaikio kaipmat virsta mitų herojumi. Taip pasakojimas perkeliamas iš realios į metanaratyvinę plotmę. Mitų pasaulio tvarką palaiko griežtas „Reglamentas“, kontroliuojamas reikiojo Cenzoriaus, Krišinio Barzdotojo ir Senojo Gramatiko (latvių lingvisto Janio Endzelyno atitikmuo). Šis kodeksas – tai elgesio modelių rinkinys, neturintis autorystės kaip ir liaudies dainos, bet lygiai toks pat šventas ir nekvestionuojamas. Reglamentas apibrėžia, kaip mitų herojai privalo elgtis ir kaip turi atrodyti bei funkcionuoti latvių folkloras (kitai tariant, gyvenamoji išeivių realybė). Tokio reglamento realųjį prototipą pokario išeivių bendruomenėje galima spėti buvus dokumentą „Latvio laikysena svetimoje žemėje“, kuriame suformuluotas latvių išeivijos bendruomenės privalomasis ideologinis ir moralinis pagrindas. Dokumente propaguotas „neabejotinas tikėjimas amžinos Latvijos ateitimi, grįžimas į Latviją kaip gyvenimo išsipildymas, atkakli kova už Latvijos laisvę /.../ latviško gyvenimo būdo ir moralės išlaikymas svetimoje žemėje, visko, kas svetima, nereikalinga ir kenksminga atmetimas“²⁵².

²⁵² *Latviešu literatūras vēsture*, t. 3, Rīga: Zvaigzne ABC, 2001, 371. Tokio manifesto atitikmuo lietuvių bendruomenėje galėtų būti VLIK'o (Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas) pirmininko Mykolo Krupavičiaus deklaracija, jog būtina „stengtis, kad biologiškai išsilaikytų visi lietuviai, šio ar tokiu būdu atitrūkę nuo savo tėvynės, ir kad veiksmingai būtų išlaikyta jų lietuviškumo, o ten, kur pastebimas nutautimo procesas, būtų imamasi priemonių jam sustabdyti ir nutaustantiems lietuviams sugrąžinti į gyvąsias gretas“ (Mykolas Krupavičius, *Pasaulio lietuvių bendruomenės kelias*: Lietuviškumo išlaikymo tarnybos leidinys, 1950, 10).

Pradinė Kurbado tapatybė yra „[s]akmė 35 407, neregistruotas variantas, protagonistas“²⁵³, bet ilgainiui jis pradeda priešintis nustatytam mito (suprask, išeivijos visuomenės tvarkos) scenarijui ir imasi tą fiksuotą tapatybę perkurti, ardyti primestų nurodymų ir galios struktūrų normas, sykiu konstruodamas naują savo gyvenimo (kartu ir mito) naratyvą. Toks žodis kaip „tikrovė“ šiame išcentriname kelių dimensių pasaulyje apskritai netenka savo reikšminio turinio ir užleidžia vietą neapibrėžtumui. Kurbadas ypač susidomi Senojo Gramatiko knygos Darybos skyriumi, kuris jam atrodo daug labiau intriguojantis už Etimologijos dalį, nes „palyginus su Darybos skyriumi, Etimologijos skyrius yra visiškai nekaltas. Etimologijos skyrius geba paaiškinti atskiras smulkmenas, o Darybos skyriuje galima kurti ištikus pasaulius. Ir tokiu būdu sukurti pasauliai būna tokie pat nerealūs kaip šis“ (KSK, 139). Šiame epizode slypi principinė romano nuostata: naujų – įsivaizduojamų – tapatybių, bendruomenių ir „pasaulių“ konstravimas ir perdirbimas yra daug įdomesnis (bet normos požiūriu ir kenksmingesnis) užsiėmimas už esamos tapatybės interpretaciją.

Romano senosios dievybės užsiima visokiausiais hedonistiniais niekais (vaikšto vieni pas kitus į svečius, išgėrinėja, žaidžia kortomis) arba elgiasi kaip paprasti mirtingieji (pavyzdžiui, Laimduota iki kaklo pasinėrusi į vaikų auginimą, Dievulis sensta ir pilkėja, o kalbėdamas vis pameta mintį). Apie apgaulingą mito prigimtį nuolat primena įvairūs triksterizmo pavidalai: Vėlių valstybėje klastojami dokumentai, Dievulis apsimeta miegęs ir pan. Kolektyvas, tradiciškai padėdavęs pereiti iniciaciją, romane Kurbadui tikrai trukdo. Skaitant romaną išeivijos bendruomenės kontekste, tokia *Bildungs* schema atitiktų „atvirkštinę“ iniciaciją naujoje rezidencijų šalių realybėje, prieštaraujančią patriotinėms iš tėvynės atsivežtoms elgesio nuostatoms. Kurbado nuotyčiai prasideda, kai seno namo griuvėsiuose jis sutinka ilgaplaukį barzda apžėlusį benamį, kuris vėliau pasirodo besąs Laiko tėvas Tempus arba Tempus Fugit, turintis galią perkelti į kitą realybę.

²⁵³ Jānis Turbads, *Ķēves dēls Kurbads*, Rīga: Jaunā Daugava, 2007, 58. Toliau cituojant tekste nurodoma santrumpa KSK ir puslapis.

Modernusis pasaulis romane vadinamas „Tempus laikais“ kaip priešprieša cikliškiems Dievulio valdymo laikams ir apibrėžtai vertybių sistemai, kai dienos sukosi kalendoriniu ritmu ir vyravo nepertraukiamas kartų tęstinumas: „Kur tėvų tėvai lieptus statė, ten vaikų vaikai laipiojo. Dabar vaikų vaikai nemaž nebeieško lieptų, tik bėga į priekį kartu su Tempus“ (KSK, 48). Paveiktas Tempus burtų Kurbadas iš penkiamečio bamblio bematant tampa vyru pačiame jėgų žydėjime (scena gerokai primena *Alisos stebuklą šalyje* pradžios epizodą) ir, peržengęs liminalų tikrovės slenkstį, įkrenta į kerolišką triušio landą. Taip prasideda jo kelionė laiko ir būties dimensijomis – iš pasaulietinio laiko į mitologinę belaikę Visatą ir atgal, pakeliui dar trumpai apsilankant Vėlių (mirusiujų) šalyje. Tokią temporalinę ir erdvinę piligrimystę galima interpretuoti kaip skirtingas išėvimo galimybes egzistuoti keliuose erdvėlaikiuose vienu metu ir ugdyti savo tapatybę keliomis linkmėmis, gyvenamajame laike patiriant buvusią ir projektuojant būsimą tikrovę, bet niekur nerandant galutinės identifikacijos: „Šis jo kritimas galėjo jį įstumti dar giliau į mitus arba visiškai iš jų išvaduoti“ (KSK, 94). Nemari mitinė pasakų šalis šiuo atveju atitiktų užstrigusį praeities laiką ir įsivaizduojamą tėvynę, o pasaulietinis laiko matmuo interpretuotinas kaip dabarties ir rezidencijos šalies prototipas. Romano veikėjai pasidaliję į dvi priešingas stovyklas – sendievius ir jaundievius, simboliškai atitinkančius senąją ir naująją emigracijos kartas. Pastaroji – revoliucinė bendrija, nes, pasak Turbado, „[l]atviai visada buvo linkę maištauti“ (KSK, 45). Dievas sūnus, jaunosios dievų kartos atstovas, nepaiso senųjų puoselėjamo „tikrojo“, t. y. sterilaus latviškumo ir nevengia į savo kalbą įterpti anglišku žodžių („Okei, beibi, haudu jūdu“, „Never maind“), taip keldamas didelį Dievulio ir kitų vyresniųjų pasipiktinimą. „Klastingas vaikis“ Kurbadas kaip tikras triksteris ir liminalus herojus nepriklauso nė vienai iš šių dviejų stovyklų (nors galima nujausti, kad simpatizuoja jaundieviams) ir egzistuoja tarpinėje būklėje, tarp kraštutinių tapatumų ieškodamas „teisingo“ kelio. Personažo nuskaidrėjimas įvyksta folklorinėje „kryžkelėje prie akmenų“, kur jis sutinka pats save ir supranta, kad ėjo į abi puses vienu metu:

Pasukęs į vieną pusę, Kurbadas regėjo purve po akmeniu sudužusio veidrodžio šukes, senų kiaušinių lukštus ir vištų plunksnas bei vieną kitą apmūsojusio vario gabalą.

Pasukus į kitą pusę, užėjo Košmaras, tamsus, violetinis, su šviesiai raudonu pakraštėliu, ir kuo giliau į Košmarą, tuo labiau tirštėjo oras. (KSK, 88)

Pirmuoju atveju išeivis išsineria iš buvusios tapatybės kaip iš kiauto, nusimeta ją tarsi plunksnų apdangalą ir sudaužęs praeities iliuzijas atspindintį veidrodį pamažu prasigyvena (vario gabalas), antruoju – panyra į atsiminimus ir grimzta vis gilyn į miglomis apgaubtą įsivaizduojamą mitinę tapatybę, paspalvintą nostalgijos pašvaiste. Tai įfolklorintas skilusios išeivio sąmonės ir asmenybės įvaizdis. Akims apsipratus su prieblanda, Kurbadas pamato ant žemės besivoliojančius sutrūnijusius senų tekstų ritinius, išmargintus latviškais rašmenimis, kurie vos prilietus ranka suyra. Tokiu būdu Turbadas aiškiai pasako, kad būtina pervertinti praeities mitus ir perinterpretuoti klišes, antraip šventasis kultūros paveldas pasidengs pelėšiais ir taps niekieno nebenaudojamu savitiksliu paminklu, tinkamu tik dulkėms rinkti. Eidamas toliau Kurbadas aptinka voratinkliais aptrauktą veidrodį, iš kurio į jį žvelgia vaiko veidas, kitaip tariant, jo paties vaikystės atvaizdas, atklydęs iš praeities erdvėlaikio anapus veidrodžio (Carrollio *Alisos Veidrodžio karalystėje* parafrazė). Pakeliui jis sutinka rupūžę, kurios žodžiai interpretuoti kaip išeivijos kartų kaitos ir laipsniško nutautėjimo pranašystė: „Tu dabar regi visa tai per rūką ir dūmus, bet vėliau apskritai nebematysi. Bet tu esi iš paskutiniųjų, kurie tai dar mato, nes tie, kas seks po tavęs, net manęs nebematys“ (KSK, 91). Literatūros įvaizdžių ir stebuklinių pasakų logika atveria antrinį prasmės lygmenį analizuojant romaną per egzodo bendruomenės prizmę.

Kurbado identiteto tapsmo fazės nusakomos klasikine liaudies pasakų formule: „ėjo,ėjo ir priėjo“ arba „jojo dieną, jojo naktį, kol prijėjo“. Žirgas, svarbus baltiškojo mentaliteto dėmuo, karžygystės simbolis, romane sukarikatūrintas, tampa paprastu arklėku Baltiniu. Kurbado išrinktosios Maros

kiemo prieblandoje blaškosi visokiausios hibridinės baidyklės: žmonės šuns galvomis, žirgai žmogaus galvomis (vardu kentaurai ir graikų kilmės), vištsparniai su ožių barzdelėmis, avis moters veidu ir krūtimis. Tokie dvigubi pavidalai nuolat primena apie išėivio patirties marginalumą ir liminalumą, taip pat dvikultūros tapatybės nesugebėjimą rasti nuolatinės vietos. Kurbadas negali vesti Maros, nes išaiškėja, kad ji iš kito mito – kitaip tariant, kitos tautybės, o vedybos su kitataučiais tremties „reglamento“ buvo griežtai draudžiamos. Galiausiai Kurbadas patenka pas teisėją už tai, kad pažeidė „tarpmitologinį“ įstatymą ir pradėjo veikti kitoje pasakoje, – už šį nusižengimą numatoma pati griežčiausia įmanoma bausmė. Atvykęs pas teisėją Kurbadas dezinfekuojamas nuo utėlių, bet šis procesas veikia primena išėivių atgabenimą į DP stovyklas nei teismo aplinką. Migruoti tarp skirtingų „realybių“ nėra taip paprasta, nes pasaulius skiriančios durys neturi rankenų, bet nepaisant to mitiniai personažai veikia ir „realiame“ pasaulyje, tik čia atlieka kitus vaidmenis, pavyzdžiui, velnio arba Liuciferio *alter ego*, kuris romane pavadintas *Nirga* – „Šaipūnu“, teikia psichoterapeuto konsultacijas visoms dvigubo gyvenimo išvargintoms personoms. Kai Kurbadas tėvui Jėkabsonui dingsta noras gyventi ir išblėsta vitališkumas bei seksualinė energija, jis apsilanko gydytojo kabinete:

„Na, prie reikalo“, pasakė Nirga. „Pirmiausia aptarsim jūsų negalavimą iš klasikinės teorijos perspektyvos. Jūsų būklė neišgydoma, ir dėl visko kaltas Kurbadas“.

„Nesuprantu“, tarė Jėkabsonas labai sunerimęs.

„Matot, Kurbadas yra labai galingas mitas. Beveik viskas prieš jį nublanksta. Be to, Jūs su Kurbadu atsidūrėte Edipo konjunktūroje, ir todėl visiškai nenuostabu, kad kyla tam tikrų problemų.“ (KSK, 81)

Pasitelkdamas froidistinę psichoanalizę velnias bando išaiškinti, kad tokia liga (suprask: tremtinio būseną) neišgydoma, nes Kurbadas mitas (t. y. latviškumas) yra nenugalimas. Prieš vykdamas į Rygą velnias pasišaipto, ar Kurbadui nieko nereikia, tarkim, pluošto atsiminimų iš jo kartotekos psichologinei

sveikatai palaikyti. Vėliau Kurbadas gauna patarimą iš adekvačiai situaciją suvokiančio velnio (velnias ir Kurbadas – vieninteliai romane blaiviai mąstantys personažai): bandyk užsitikrinti senatvės pensiją „anapus mitų“. Skaitant romaną realistiniu kodu nesunku suprasti, kad turimas galvoje išeiviams reikalingas socialinis pagrindas, kad ir kiek jie ilgėtusi tėvynės.

Turbadas romane šaiposi iš bet kokių perdėto garbinimo apraiškų, tiek religinio fanatizmo, tiek folkloro perdėto sureikšminimo. Pagal vieną iš Senojo Gramatiko etimologijų Sinajaus kalno pavadinimas yra kilęs iš latvių Janio vardo, nes neatmenamais laikais latviai gyveno tarp Babilonijos, Matrimonijos, Mesopotamijos bei Megalomanijos ir Sinajaus kalne švęsdavo Jonines. O kadangi žydai skaito atvirksčiai, vardą *Janis* perskaitė *Sinaj*. Pajuokdamas aktualią išeivijos bendruomenės problemą – atsivežtinės kalbos užkonservavimą – Turbadas sąmoningai hibridizuoja ir barbarizuoja, rašo „gramatiškai nekorektiškai“, vartoja daug rusicizmų, anglicizmų ir lotyniškų posakių. Romane iškeldamas baltocentrizmo, baltų vieningumo ir bendros baltų valstybės projekto idėjas, rašytojas ironizuoja lietuvius²⁵⁴, patraukia per dantį mūsų romantinius mitus. Romane galima įžvelgti ir lengvą pašaipą iš rašytinės kultūros, filologinio baltų tautų kilmės pagrindimo. „Aiškinant“ Europos kalbų kilmę teigiama, kad slavų kalbos esą išsigimusi baltų kalba, sumišusi su iranėnų kalbomis, o germanų kalbos – baltų palikuonių ir finougrų kalbų samplaika. Tik lietuvių kalba išlikusi švari ir nepakitusi, todėl ją reikėtų restauruoti kaip universaliąją kalbą visai baltajai rasei, o kitoms rasėms uždrausti kalbėti baltų kalbomis. Imituojant LDK projektą iškeliamą grandiozinės nacionalinės kampanijos idėja – įkurti bendrą valstybę (su sostine Vilniumi), kuri tęstųsi per Pinsko pelkes iki pat Karpatų ir Juodosios jūros. Romane aktualizuotas folklorinis nugrimzdusios Burtininko pilies

²⁵⁴ Net ir Pumpuro epo *Lačplēsis* nacionalinės tapatybės modelyje latviams daug artimesni estai nei lietuviai – jie tampa latvių sąjungininkais. Spėtina, kad tokio tapatinimosi principas galėjo būti konfesinis (ir estai, ir latviai yra liuteronai).

siužetas, apskritai būdingas tautinio atgimimo literatūrai²⁵⁵. Į ežero dugną paniręs pasaulis folklorinėje tradicijoje siejamas su senovės latvių sukurtu maksimaliai harmoningu pasauliu (kosmosu), kuris svetimų galių buvo sunaikintas, savotiška „nacionalinio identiteto pilimi“, tačiau Turbado vaizduojamoje Burtininko pilyje karaliauja chaosas – nėra elektros, o ežeras, į kurį pilis nugrimzdo, darosi vis šlapesnis.

Romane laužoma ne tik pradinė vietos ir laiko, bet ir galios dinamika, t. y. pajuokiamas latvių herojiškumas – negėrusiam gėrusio pagal „reglamentą“ negalima mušti, Kurbadas tuščiai mosikuoja kalaviju, o bekaudamas dešimtgalvį slibiną (kuris šiaip ar taip mirs, nes pateko ne į tą realybę) staiga praranda atmintį ir pats nebežino, kuo ta kova baigėsi. „Didvyriški“ Kurbado žygiai vyksta antrinėje tikrovėje, teatriniame farse, kur veikia ne herojai, o jų simuliakrai: „Kurbadui šis pasiruošimas mirtinai kovai neatrodė tikras, greičiau kaip žaidimas, kur du aktoriai vaidina, kad vienas kito nekenčia“ (KSK, 120). Sugavusiam „reglamentą“ pažeidusį Kurbadą žadamas apdovanojimas – skardinis medalis; tai akivaizdi latvių nuopelnų karuose deheroizacija. „Kalnų vertėjas“ neapsižiūrėjęs vietoj kalno ima versti gelžbetoninį bunkerį ir persitempia – taip kvestionuojama partizaninės kovos prasmė. Sakraliojo ir profaniškojo sluoksnių samplaiką iškalbingiausiai iliustruoja Lačplėsio ir Juodojo riterio susigrūmimas gimnastikos salėje, nuvainikuojantis Pumpuro epe vaizduojamos Dievo ir Velnio pirmakovės patosą ir paverčiantis šią priešybių porą pseudoherojais: „Per valstybines šventes jie abu kasmet griūdavo nuo uolos į Dauguvą. Kad išlaikytų gerą fizinę formą, abu praleisdavo nesuskaičiuojamas valandas treniruočių salėje, eidami imtynių“ (KSK, 113). Latvių mitų tyrėja Janina Kursytė teigia, „Šis nuolatinis visko pažeminimas, suniekinimas, suseklinimas yra reakcija į tradicijos pavertimą sustingusiu reglamentu. Jei senajam žmogui ritualai veikdavo tik perėjimo momentais (per kalendorines šventes, karo, ligų atvejais, per iniciacijas), o kasdienį elgesį

²⁵⁵ Janina Kursytė, *Mītiskais folklorā, literatūrā, mākslā*, Rīga: Zinātne, 1999, 345.

reguliuodavo reglamentai, tai modernusis žmogus iš ritualo yra padaręs etiketę, paversdamas savo ir kitų gyvenimą paprastų įvykių virtine.²⁵⁶ Latvių mitiniai ir folkloriniai pirmavaizdžiai, vėliau įgavę apibrėžtą formą nacionaliniame epe *Lačplēsis*, atliko tautą telkiančią, vienijančią ir tapatybę stiprinančią funkciją, o Turbadas, kaip chrestomatinis triksterio tipažas, išcentruoja latvių tautinio identiteto ir folklorinės sąmonės modelį ir veikia tarsi katalizatorius, priverčiantis revizuoti nusistovėjusias tiesas ir susimąstyti, ar visa, kas sena ir konservatyvu, yra vertinga²⁵⁷. Romane nuvainikuodamas daugybę latviams šventų personažų, Turbadas pajuokia latvių tautinio romantizmo nuostatą, kad kuo daugiau latviai turės „dievų“, tuo solidžiau jų panteonas atrodys.

Po žaidybiška kauke – vienatvė ir liūdesys

Turbado romaną *Kumelės sūnus Kurbadas* galima laikyti tiek išėivijos, tiek baltų literatūros tradicijos ir kanono griovėju, todėl nenuostabu, kad parašymo laikotarpiu romanas sukėlė pasipiktinimą ir plačią polemiką intelektualų sluoksniuose – ypač tarp išėivijos žurnalo *Jaunā gaita* redkolegijos narių. Žurnalo vyriausiasis redaktorius Valteris Nollendorfas rašė laiške Dzintarui Suodumui:

Per redakciją eina toks beprotiškas gabalas. „Kurbadas Kumelės sūnus“. Parašė jaunas vaikinys, kalbininkas Amerikoj. Jau redakcijoj sukėlė baisias kontroversijas, bet turbūt vis dėlto kokį fragmentą spausdinsim JG. Dauguma galvoja, kad pernelyg opus, siūlo knygą [leisti]. Gyva, išlaisvinta kalba, trenktas humoras, latvių folkloro sujaukimas, įrašymas į modernųjį pasaulį. Beprotiškas

²⁵⁶ Janīna Kursīte, „Valdis Zeps un viņa Kurbads“, Jānis Turbads, *Ķēves dēls Kurbads*, Rīga: Jaunā Daugava, 2007, 156.

²⁵⁷ *Lačplēsis* epo demitologizācijas pradžia siejama su Andrievio Niedros drama *Kangars (Išdavikas)*, 1929), žr. Dace Lūse, „Demitologizētais Dzintara Soduma Lāčplēsis: Latviešu eposs un Eiropas eposu tradīcijas“, *Lāčplēša ceļš pasaulē*, sastādītāji Ausma Cimdiņa, Ojārs Lāms, Rīga: Zinātne, 2010, 221.

*žingsnis. Lipa ant visų įmanomų jautrių vietų taip, kad triukšmas bus milžiniškas.*²⁵⁸

Vis dėlto 1959 m., sušvelninus ypač drastiškas vietas ir apmažinus barbarizmą romano ištraukos buvo publikuotos žurnale *Jaunā gaita*, Nr. 19–21. Kurbado teksto išskirtinumą parodo ir tai, kad dar neišėjus knygai kūrinio antraštė jau buvo įgavusi bendrinę vartoseną – jauni eksperimentuojantys rašytojai vyresnės kartos laikyti maištininkais ir vadinti „tais kumelės sūnumis“. Analogišku šios kartos tiesosakos žymeniu tapo ir Suodumo žurnalistinis slapyvardis Periskopas. Laikraštyje *Laikas* sukritikavęs Karlio Miulenchacho ir Janio Endzelyno žodyną kaip atgyvenusios leksikos rinkinį, jis pradėjo plačią polemiką spaudoje (1957–1958) pasirašinėdamas Periskopu. Ilgainiui daiktavardis „periskopas“ ir veiksmažodis „periskopuoti“ pasirodė ir kitų Suodumo kartos literatų dygiuose rašiniuose, ypač suvedant sąskaitas su senąja karta²⁵⁹. Šie faktai liudija, kad abu rašytojai buvo tapę savotiškais jaunosios kartos mąstysenos vėliavnešiais. Deheroizavimo patosas aptartame Turbado romane yra pasiekęs bene aukščiausią laipsnį iš visų lietuvių ir latvių egzode sukurtų stambiosios prozos veikalų. Galima teigti, kad Turbadas buvo postmodernizmo pranašas baltų literatūrose. Lietuvių prozoje panašaus pobūdžio kūrinių, groteskiškai griaušančių įprastą literatūrinę raišką, dekonstruojančių tautos mitus ir gausiai eksponuojančių seksualinę simboliką, pasirodė tik pusšimčiu metų vėliau (Herkus Kunčius, Gintaras Beresnevičius, Marius Ivaškevičius).

Suodumo ir Zarinio kūriniai galima vadinti stilizuotu realizmu, o Turbadas visiškai nutolo nuo tradicinio realizmo sukurdamas kuriozišką absurdo pasaką. Turbadas atveria vartus į fantazijos pasaulį, o Suodumas – į tai, kas tautiniu požiūriu netoleruotina: kitas kultūras, kitus ir kitokius mąstymo būdus. Pasiremiant Michailu Bachtinu, kuris traktuoja ironiją ir juoką kaip situacijos

²⁵⁸ Cit. pagal: Inguna Daukste-Silasproģe, *Latviešu literārā dzīve un literatūra ASV un Kanādā. 1950–1965*, 313.

²⁵⁹ Dace Lūse, „Demitologizētais Dzintara Soduma Lāčplēsis: Latviešu eposu un Eiropas eposu tradīcijas“, *Lāčplēša ceļš pasaulē*, 224.

įveiką, pakilimą virš jos, šių romanų stilistiką ir tonaciją galima laikyti tam tikra gynybine ir/ar išlikimo strategija, padedančia įveikti tremties iššūkius. Kita vertus, visų šių romanų veikėjai yra paradoksaliai dvilypės būtybės, kurios ir pakyla virš vidutinybės bei šokiruoja visuomenę, ir pasilieka jos paribyje. Nors jiems būdingos tokios komiškojo triksterio savybės, kaip karnavališka veržlumo dvasia, polinkis į maskuotę, poreikis keliauti ir keisti tapatybes (Turbadas), siekis tarpininkauti tarp kultūrų, išjuokti konvencijas ir peržengti tautinių stereotipų ribas (Suodumas), galima teigti, kad baltiškasis egzodo triksteris po komizmo ir parodijos kauke slepia tragišką tremtinio veidą. Jų tapatybė yra kompleksinė ir skausmingai atvira. Turbado romano pabaiga nedviprasmiškai parodo, kad tremtis yra rimta ir pasmerkia žmogų vienatvei, kad ir kiek bandytum ją traktuoti žaidybiškai:

Kitoj pusėj gatvės senojoje turgaus aikštėje pulkas bernų varžėsi, kuris kaustytu padu išskels didesnę kibirkštį.

„Tikri kumeliai“, šyptelėjo Kurbadas, tada leido šypsena pradinti nuo veido. Jam šiek tiek skaudėjo galvą, ir jis jautėsi mirtinai vienišas. (KSK, 146)

Visi trys minėtieji autoriai konservatyviojo arba kraštutiniai dešiniojo sparno kritikų ir skaitytojų buvo kaltinti šventvagyste, vertybių išniekinimu, nelojalumu tremties idealams bei oficialiajai ideologijai, nes priešindamiesi patriotiškam egzilio gyvenimo srautui ir vidutinybei stebėjo aplinką akyla juokdario akimi, apvertė ir pervertino vadinamuosius „tremties mitus“, su pasidygėjimu šaipėsi iš nostalgijos. Kavolio žodžiais tariant, tai kūriniai, kurie „transcenduoja bendrąją kultūrą – ją atspindi, bet kartu ir viršija“²⁶⁰. Dygus ir kritiškas literatūrinis žvilgsnis į išeivijos realijas konservatyviosios sąmonės požiūriu buvo grėsminga išimtis, todėl tokių kūrinių recepcija strigo. Vietoj dialoginio santykio vyravo atmetimas, vėliau – lėtas tolerancijos radimasis.

²⁶⁰ Vytautas Kavolis, „Šiandieninės kultūros tyrimų plotmės“, *Semiotika: Šiuolaikinio socialinio diskurso analizė*, Vilnius: Baltos lankos, 1997, 9.

Jau skyriuje apie hibridizaciją susidūrėme su rašytojų pastangomis peržengti savo nostalgiją, bet Suodumo ir Turbado praktikuojamas parodijinis antikolonializmo ir mimikrijos modelis ypač negailestingai nuvainikuoja tautines klišes ir yra pats radikaliausias. Šių romanų fone išryškėja lietuvių ir latvių modernios egzodo literatūros skirtis – panašaus masto ironiško (Suodumas) ar groteskiško (Turbadas) romano atitikmens lietuvių prozoje neturime.

5 IŠVADOS

Baltų romanų analizei pritaikyta postkolonializmo metodologija, jos pasiūlytos sąvokos ir tipologizavimo modelis pasirodė funkcionalūs ir tikslingi, todėl galima konstatuoti, kad emigracinė patirtis ir tapatybės virsmai yra ne tiek bendrabaltiški ir pavaldūs etninei prigimčiai, kiek išgyvenami bendražmogiškai. Postkolonijinė perspektyva suteikė universalesnius matmenis, pasiūlė naujų romanų interpretacijos galimybių. Liminalumas kaip pamatinė disertacijos prieiga padėjo apibrėžti egzodą kaip lūžinį būvį, spragą, įtrūkį, kurį buvo bandoma užpildyti atmintimi, bendruomeniškumo paieškomis arba naujos tikrovės siūlomomis galimybėmis. Karo ir išėvijos trauma, nepaisant jos destruktivaus charakterio, pasitarnavo ir kaip konsoliduojantis veiksnys – suvienijo baltų išėvius bendro pavojaus ir bendro likimo pagrindu, sustiprino jų priklausymo grupei jausmą.

Dvinarės struktūros – „Fizinė kolonizacija“ ir „Mentalinė kolonizacija“ – pasirinkimas padėjo atskleisti, kad kūnas labiau represuojamas kare, o sąmonė patiria didesnes įtampas ir išbandymus atsidūrus rezidencijos šalyse. Moterų ir vyrų karo romanai atskleidžia, kad karas turėjo griaunančių pasekmių abiejų lyčių kūniškam integralumui, bet šie romanai pasiūlo du skirtingus lyties nulemtus karo patirties perteikimo rakursus (romanai, vaizduojantys išėvių įsikūrimą, neturi tokių ryškių lyties reprezentacijų). Išanalizuoti moterų karo romanai liudija visavertį moterų rašytojų indėlį į šios temos plėtotę (*Agatės Nesaulės Moteris gintare* ir *Birutės Pūkelevičiūtės* diologija *Aštuoni lapai, Devintas lapas*). Karas legitimavo agresyvų vyrų vyriškumą, bet esmingai transformavo ir net deformavo įprastas moters savivertės, motinystės, matrilinijos reprezentacijas. Vyrų karo romanai išsiskiria niūrumu, apokaliptiniais scenomis, juose nevaizduojami karo pergalių džiaugsmas, apdovanojimai, kariška draugystė (Marius Katiliškio

Išėjusiems negrįžti, Gunaro Janovskio *Po paskutiniojo teismo dienos*, Alfredo Dziliumo *Perkeltieji*).

Didžiąją disertacijos analitinę dalį sudarantys „Mentalinės kolonizacijos“ romanai leido išvelgti tapatybės slinktį ir konstatuoti, kad išeivio tapatybė pasižymi nuolatinio savęs perkūrimu, procesualumu. Nagrinėti romanai atskleidė, kad baltų išeiviai į galios diskursą reagavo nevienareikšmiškai: panašioje socialinėje aplinkoje atsidūrę keli panašios patirties rašytojai skirtingai (arba panašiai) sprendė iškilusias asmens tapatybės dilemas. Vieni personažai vaizduojami kaip įcentriniai, besigręžiantys į nostalgiją, o kiti maskuoja savo kitybę pasiduodami apgaulės ir mimikrijos strategijoms. Išlikimo strategijų skalė įvairuoja nuo visiško kolonizatoriaus diskurso atmetimo (priėmimo) iki demistifikuojančios distancijos, brėžia trajektoriją nuo nostalgiško iki ironiško santykio. Apibendrinant postkolonijinėje literatūros kritikoje aptinkamus tapatybių apibūdinimus, baltų egzodo romanuose galima išskirti tokią tapatybių gradaciją, kuri atitiktų laipsnišką iniciaciją naujoje šalyje:

įšalusi tapatybė (*frozen*) – antikolonizacija (įcentrinė);

svyruojanti tapatybė (*shifting*) – hibridizacija (nekuria subjekto visumos, bet atvirkščiai – išcentruoja ir skaido);

nusižiūrėta tapatybė (*copied*) – savikolonizacija arba mimikrija (išcentrinė).

Skyriuje „Antikolonizacijos modelis. Nostalgijos tipai“ atsiskleidė netikėta nostalgijos įvairovė ir naujosios realybės atmetimo variantų nevienareikšmiškumas. Romanų analizė leidžia daryti išvadą, kad baltų nostalgija nebuvo išimtinai negatyvi, sentimentali ar regresyvi (nei atkuriamoji, nei refleksyvioji jos atmainos). Tradiciškai nostalgikai laikomi konservatoriais, bet romanų analizė šiek tiek koreguoja tokią nuostatą (Arnoldo Apsės *Vienuolyno kalnas*).

Tyrinėtų romanų korpuse dominuoja hibridizacijos modelis, ypač vaizduojant pagrindinius personažus, kurių atsigręžimas į etnines šaknis ir išcentrinės asimiliacijos jėgos stūmė į vidurio kelią, dviprasmišką situaciją, savižudiškas būsenas. Gili veikėjų introspekcija dažnai vedė į sąmonės susidvejinimą ir išprotėjimą arba į ironišką savo būvio refleksiją. Ilzė Škipsna romane *Už septinto tilto* ir Antanas Škėma *Baltoje drobulėje* skverbiasi per istorijos sentimentus, sluoksniuoja dabartį, istoriją ir mitologiją, prisimintus ir prarastus vaizdinius, generuojamus atminties, vaizduotės ar pasąmonės, kad sukurtų alsuojantį palimpsestą.

Mimikrijos reiškinys iš postkolonijinių konceptų pasirodė pats paprasčiausias, pastebimas paviršiniu (siužeto) lygmeniu. Realiame išeivių gyvenime mimikrija buvo natūrali išlikimo strategija, daugelis išeivių prisitaikė, perėmė mentaliteto bruožus ir kalbą, susikūrė materialinę gerovę, bet romanų medžiaga tą patvirtina tik iš dalies. Du mimikrijos skyriuje išanalizuoti romanai iliustruoja dvi skirtingas dalinio prisitaikymo linkmes – pozityvią ir negatyvią. Grynosios mimikrijos (absoliutaus prisitaikymo) pavyzdžių, formuojančių romano ašį, baltų romanistikoje beveik nėra (nors šalutinėse linijose gausu), nes kai išeiviai adaptavosi ir nustojo reflektuoti savo dviprasmišką būvį, nebeliko stimulo rašyti romanus.

Triksteris, apgavikas, šaipūnas išeivijos literatūros kontekste veikia kaip idealus postkolonijinis herojus, marginalus juokdarys, kuris meta iššūkį nustatytam tautinės kultūros normatyvumui, eina prieš oficialiai pripažintą „teisingo“ mąstymo srovę ir drauge kritikuoja nostalgikus ir prisitaikėlius – mimikrijos šalininkus. Paskutiniame skyriuje „Antikolonizacijos ir mimikrijos parodija“ triksterio kodu išanalizavus du romanus – Dzintaro Suodumo *Jauni tremtyje* ir Janio Turbado *Kumelės sūnus Kurbadas* – konstatuota, kad lietuvių ir latvių egzodo romanistikoje ne visada esama tipologinių atitikmenų – tokių

parodijinių, išeivio situaciją blaiviai, įžvalgiai ir sąmoningai traktuojančių ir iliuzijas demistifikuojančių romanų lietuvių išeivijos romanistikoje nėra. Triksteris iškilo kaip neiliuzinis demaskuotojas, kaip itin aukštas baltų išeivijos sąmoningumo ir tiesosakos matmuo.

Visi minėtieji modeliai šiek tiek persidengia, pavyzdžiui, mimikrijos apraiškų galima rasti hibridizacijos skyriuje ir atvirkščiai, o nostalgija persmelkia visus nagrinėtus romanus. Hibridizacija – pats negatyviausias modelis, nes dvi lygiavertės asmenybės versijos negali sugyventi viename kūne; viena iš jų turi aiškiai vyrauti, kad personažas išliktų. Visi analizuoti variantai rodo, kad subjektas dažniausiai yra traumuotas, nes nepajėgia harmoningai suderinti paveldėtų mąstymo bei elgsenos modelių ir naujos laikysenos poreikių. Harmoningas emigranto gyvenimo modelis yra išimtis, paprastai vaizduojami personažai, nesugebantys užmegzti lygiaverčio dialogo su rezidencijos šalimi. Veiksmingiausios strategijos tremčiai įveikti – ironija, universalizuota nostalgija arba mimikrija. Baltų romanas suvaidino reikšmingą vaidmenį pasipriešinant psichologinei kolonizacijai, o kūryba rašytojams tapo nelyginant „trečiąja tėvyne“. Agatės Nesaulės *Moteris gintare* (1995) patvirtina, jog išsigydyti ir fizinės, ir psichinės kolonizacijos sukeltą egzodo traumą vis dėlto yra įmanoma.

Disertacijoje nagrinėjama mažiau romanų, negu darbo autorė yra perskaičiusi. Kuo didesnė būtų romanų imtis, tuo labiau pasitvirtintų schemas. Latvių ir lietuvių romanų teminiai ir struktūriniai modeliai pasirodė simptomiškai panašūs, eksponuojantys identišką patirtį, temas, motyvus, artimos psichinės sandaros veikėjus, negatyvius finalus, o išskirti santykio su naująja šalimi modeliai yra apibendrinantys – iš romanų protagonistų lemties sąlygiškai galima rekonstruoti visos egzilų bendruomenės dalį. Tarpkultūrinės būsenos patirtis sustiprino nacionalinio diskurso (šiuo atveju lietuvių ir latvių) argumentus ir vaizdinius. Bendrabaltiškumas romanuose reiškiasi gana paviršiniu lygmeniu, per

įvaizdžius, kurie dėl savo tipologinės kartotės laikytini baltiškais (gintaras, akmuo, beržas, žemė, linas, vėlė, medus, kaukas). Bendruomenės šventės, ritualai, susibūrimai taip pat aktualizuoja kolektyvinę ir etninę atmintį. Tėvynė romanuose atsiskleidžia kaip paveldėtos giminystės linijos erdvė (protėvių šalis), ji susijusi su žeme, dirva kaip universaliu archetipiniu simboliu. Kartu tėvynė atsiskleidžia kaip įsivaizduota europietiškosios kultūros saugykla ir židinys, integracijos ir individo visavertiškumo prielaida. Netikėta, kad net miestiškos kilmės rašytojams žemdirbiškas etosas ne mažiau svarbus už urbanistinę jų patirtį. Kai kurie latvių išeivių romanai implikuoja paradoksalią išvadą, kad Švedija buvo pati svetimiausia, moraliai ir socialiai regresyvi, sunkiausiai prisijaukinama šalis (Richardo Rydzinieko *Aukso motociklas*, Dzintaro Suodumo *Jauni tremtyje*), o Amerika kaip daugiakultūrė šalis pasiūlė daugiau identifikacijos galimybių.

Lemtingais istoriniais metais rašyta romanistika tampa labai svarbiu ano meto atspindžiu ir komentaru. Pastebėta, kad rašytojų produktyvumas dažnai lemia mažesnę autentikos koncentraciją tekste, o keletą knygų šia problematika išleidę autoriai visapusiškai eksponuoja patirčių visumą (Agatė Nesaulė, Velta Toma, Marius Katiliškis). Antikolonizacijos (nostalgijos) modelio atstovai neperima Vakarų elitinės literatūros estetinių normų ir koncentruojasi ties senuoju kultūros paveldu, o savikolonizacijos (mimikrijos) atstovai pernelyg įsijaučia į socialinės padėties aprašymą, tad estetinis imlumas lieka jų šalutinis tikslas. Hibridizacijos skyriaus romanai labiausiai susiję su formos eksperimentais ir įglaudžia Vakarų modernizmo tendencijas (Antanas Škėma, Dzintaras Suodumas, Ilzė Škipsna, Richardas Rydziniekas).

Vyresnė karta atsivežė jau susiformavusias kūrybines programas iš Latvijos, Lietuvos, jaunesnė – kūrėsi pati iš kitokios medžiagos ir kūrybingai naudojo Vakarų literatūros pasiekimus. Galima konstatuoti tam tikrą skirtumą

tarp lietuvių ir latvių egzodo prozos: kaimynų romanas pranoksta lietuviškąjį tiek savo tipologiniu įvairumu, tiek kiekybiniais ir kokybiniais rodikliais.

LITERATŪROS SĀRAŠAS

Šaltiniai

1. Apse Arnolds, *Klosterkalns*, Rīga: Jumava, 1998.
2. Barėnas Kazimieras, *Dvidešimt viena Veronika*: Novelių romanas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997.
3. Baronas Aloyzas, *Lieptai ir bedugnės*, Chicago : Lietuviškos knygos klubas, 1961.
4. Bērziņa Lūcija, *Līdzinieks*, Ņujorka: Grāmatu draugs, 1976.
5. Dziļums Alfreds, *Nokaltis zars*, Kopenhāgena: Imanta, 1960.
6. Dziļums Alfreds, *Pārviētotie*, Rīga: Daugava, 2003.
7. Eglītis Anšlavs, *Misters Sorrijs*, Bruklina: Grāmatu Draugs, 1956.
8. Gliauda Jurgis, *Šikšnosparnių sostas*, Chicago: Lietuviškos knygos klubas, 1960.
9. Gubiņa Indra, *Gandrīz karaliene*, Ņujorka: Grāmatu draugs, 1965.
10. Gubiņa Indra, *Zelta ieleja*, Mineapole: Tilts, 1959.
11. Janovskis Gunars, *Balsis aiz tumsas*, Bruklina: Grāmatu draugs, 1972.
12. Janovskis Gunars, *Ēnu menuets*, Bruklina: Grāmatu draugs, 1969.
13. Janovskis Gunars, *Pār Trentu kāpj migla*, Rīga: Liesma, 1991.
14. Janovskis Gunars, *Pēc pastardienas*, Rīga: Latvijas teātra fonds, 1991.
15. Janovskis Gunars, *Uz neatgriešanos*, Bruklina: Grāmatu draugs, 1973.
16. Kalme Egīls, *Brīvības ēna*, Linkolna: Gauja, 1985.
17. Kalme Egīls, *Pasaules vējos*, ASV: Gauja, 1981.
18. Katiliškis Marius, *Išėjusiems negrižti*, Vilnius: Vaga, 1990.
19. Katiliškis Marius, *Užuovėja*, Vilnius: Vaga, 1990.
20. Klāns Pāvils, *Rūsa*, Kopenhāgena: Imanta, 1954.
21. Klīdzējs Jānis, *Dženitors*, Čikāga: J. Šķirmanta apgāds, 1955.
22. Kociņa Elvīra, *Jādzīvo vien ir*, Bruklina: Grāmatu draugs, 1974.

23. Kralikauskas Juozas, *Urviniai žmonės*, Chicago: Lietuviškos knygos klubas, 1954.
24. Landsbergis Algirdas, *Kelionė*, Chicago: Draugas, 1954.
25. Lazdiņa Sandra, *Ceļa galā*, Mineapole: Tilts, 1963.
26. Lesiņš Knuts, *Zem svešām zvaigznēm*, Ohaijas Veiverlija: Dīķis, 1956.
27. Liepa Rita, *Svešā vasara*, Upsala: Daugava, 1955.
28. Mauriņa Zenta, *Frančeska*, Stokholma: Zelta ābele, 1952.
29. Mazalaitė Nelė, *Negestis*, Chicago: Lietuviškos knygos klubas, 1955.
30. Niedra Aīda, *Melnā magone*, Bruklina: Grāmatu Draugs, 1956.
31. Nesaule Agate, *Sieviete dzintarā*, Rīga: Jumava, 1997.
32. Pūkelevičiūtė Birutė, *Aštuoni lapai*, Chicago: Lietuviškos knygos klubas, 1956.
33. Pūkelevičiūtė Birutė, *Devintas lapas*, Vilnius: Dienovidis, 1997.
34. Raudive Konstantīns, *Nolādētās dvēseles*, Lībeka: Šīns, 1948.
35. Rīdzinieks Richards, *Zelta motocikls*, Rīga: Jumava, 1999.
36. Rozītis Juris, *Kuņas dēls*. Pasaka par suņiem un latviešiem (lasāma skaļi), Rīga: Karogs, 1995.
37. Sodums Dzintars, *Jauni trimdā*, Rīga: Atēna, 1997.
38. Turbads Jānis, *Ķēves dēls Kurbads*, Rīga: Jaunā Daugava, 2007.
39. Škēma Antanas, „Balta drobulē“, *Rinktīnīai raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 1994.
40. Šķipsna Ilze, *Aiz septīta tilta*, Rīga: Jumava, 2000.
41. Zariņš Guntis, *Apsūdzēts*, Mineapole: Tīlta apgāds, 1961.
42. Zariņš Guntis, *Varonības augstā dziesma*, Chicago: A. Kalnāja apgāds, 1963.
43. Zeltiņš Teodors, *Antinš Amerikā meklē līgavu*, Ņujorka: Grāmatu draugs, 1963.

Mokslinė ir kita literatūra

1. Anderson Benedict, *Isivaizduojamos bendruomenės*, Vilnius: Baltos lankos, 1999.
2. Ashcroft Bill, Griffiths Gareth, Tiffin Helen, *The Empire Writes Back: Theory And Practice In Post-Colonial Literatures*, London, New York: Routledge, 1989.
3. Ashcroft Bill, *Post-Colonial Transformation*, London: Routledge, 2001.
4. Auksutytė Laura, „Baltiškasis postkolonializmas: Postkolonialistinės teorijos ir praktikos santykis Lietuvoje“, *Akiračiai*, 2006 nr. 7.
5. Auseklis, *Kopoti raksti*, sastadījis J. Lapiņš, Rīga: A. Gulbis, 1923.
6. Balašaitienė Aurelija Marija, „Kas yra ‚išėivija‘?“, *Gimtasis kraštas*, 1993 nr. 31.
7. Balys Jonas, „Kai kurie lietuvių būdo ypatumai“, *Židinys*, 1939 nr. 7.
8. *Baltic Postcolonialism*, ed. by Violeta Kelertas, Amsterdam, New York: Rodopi, 2006.
9. Bhabha Homi K., *The Location of Culture*, London: Routledge, 1994.
10. Boym Svetlana, *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books, 2001.
11. Brennan Timothy, „The National Longing for Form“, *Nation and Narration*, ed. by Homi Bhabha, London: Routledge, 1990.
12. Briedis Raimonds, *Latviešu literatūras kronika sastādījumā ar notikumiem pasaulē un Latvijā 1945-2005*, Rīga: Valters un Rapa, 2006.
13. Brodskij Josif, *Poetas ir proza*. Rinktinės esė, Vilnius: Baltos lankos, 1999.
14. Buceniece Ella, „Kad sievietes anatomija vairs nav liktenis“, *Feministica Lettica*, 2001.
15. Bukelienė Elena, *Juozas Kralikauskas*. Monografija, Vilnius: Tyto alba, 2002.
16. Butkus Vigmantas, „Literatūros topografija: (poli)metodologinės trajektorijos. (Teoriniai apmatai topografinės tapatybės ir topografinės vaizduotės studijoms lietuvių literatūroje)“, *Colloquia* nr. 21.

17. Butkus Vigmantas, Šeškus Artūras, „Balio Sruogos *Dievų miškas* kaip (savita) antropologinė studija“, *Literatūra*, 2010 nr. 52(1).
18. Butler Judith, *Bodies that Matter*, New York and London: Routledge, 1993.
19. Chatterjee Partha, *The Nation and Its Fragments: colonial and postcolonial histories*, Delhi and New York: Oxford University Press, 1994.
20. Cidzikaitė Dalia, *Kitas lietuvių prozoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
21. Daukste-Silasproģe Inguna, *Latviešu literārā dzīve un latviešu literatūra bēgļu gados Vācijā. 1944-1950*, Rīga: Zinātne, 2002.
22. Daukste-Silasproģe Inguna, *Latviešu literārā dzīve un literatūra ASV un Kanādā. 1950-1965*, Rīga: Valters un Rapa, 2007.
23. Dunsdorfs Edgars, *Kārļa Ulmaņa dzīve*, Rīga: Zinātne, 1992.
24. Dunsdorfs Edgars, *Trešā Latvija*, Melbourne: Latvijas skautu prezidenta ģenerāļa Kārļa Goppera fonds, 1968.
25. Eglītis Anšlavs, *Neierastā Amerika*, Stokholma: Daugava, 1954.
26. *Egzodo literatūros atšvaitai: išeivių literatūros kritika, 1946–1987*, sudarė Liūtas Mockūnas, Vilnius: Vaga, 1989.
27. *Egzodo rašytojai*. Autobiografijos, parengė Algirdas Titus Antanaitis, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1994.
28. Eidintas Alfonsas, *Lietuvių Kolumbai: lietuvių emigracijos istorijos apybraiža*, Vilnius: Mintis, 1993.
29. Fanon Frantz, *Black Skin, White Masks*, London: Pluto Press, 1986.
30. Freiberga Elga, „Sieviete kā reprezentācijas diskurss“, *Feministica Lettica*, 2003.
31. Gaižiūnas Silvestras, *Klajojantys siužetai baltų literatūrose: Mitai. Legendos. Literatūriniai tipai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
32. Girnius Juozas, *Tauta ir valstybė*, Chicago: Į laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1961.

33. Gražytė-Maziliauskienė Ilona, *Idėjų inventoriūs*, sudarė Solveiga Daugirdaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
34. Gūtmane Margita, „Trimdas mīts“, *Karogs*, 1998 nr. 8.
35. Halbwachs Maurice, *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press, 1992.
36. Hankiss Elemér, „Virsmas ar virsmai: Vidurio Rytų Europos transformacija 1989–2007 m.“, <http://www.eurozine.com/articles/2007-12-04-hankiss-lt.html>.
37. Ikstena Nora, *Vīrs zilajā lietusmēteliņī*, Rīga: Dienas Grāmata, 2011.
38. Iser Wolfgang, „Apie išverčiamumą: interpretacijos kintamieji“, *Kultūros barai*, 1996 nr. 4.
39. Jonynas Vytautas A., *Išėjęs negrįžti: Marius Katiliškis gyvenime ir kūryboje*, sudarė Violeta Kelertienė, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 1986.
40. Jonynas Vytautas A., *Rinktiniai raštai*, sudarė Elena Baliutytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.
41. Jung Karl Gustav, *The Archetypes and the Collective Unconscious. The Collected Works of C. G. Jung*, Volume 9, ed. by Carl G. Jung, London: Routledge and Kenan Paul, 1959.
42. Kačkutė Eglė, *Moterų tapatumai šiuolaikinėje britų ir prancūzų moterų literatūroje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011.
43. Kalėda Algis, *Romano struktūros matmenys: literatūrinės komunikacijos lygmuo*, Vilnius: lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
44. Kalnačs Benedikts, „Gunars Janovskis“, *Latviešu rakstnieku portreti: trimdas rakstnieki*, Rīga: Zinātne, 1994.
45. McAdams Dan P., “The Case for Unity in the (Post)Modern Self: A Modest Proposal”, *Self and Identity: Fundamental Issues*, Ed. by Richard D. Ashmore, Lee Jussim, USA: Oxford University Press, 1997.

46. Katkus Laurynas, *Tarp Arkadijos ir Inferno: tremtis Johanneso Bobrowskio ir Alfonso Nykos-Niliūno lyrikoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010.
47. Kavolis Vytautas, „Nuo dailės sociologijos iki moralinių kultūrų“, *Kavolis: Asmuo ir idėjos*, sudarė Rita Kavolienė, Darius Kuolys, Vilnius: Baltos lankos, 2000.
48. Kavolis Vytautas, „Šiandieninės kultūros tyrimų plotmės“, *Semiotika: Šiuolaikinio socialinio diskurso analizė*, Vilnius: Baltos lankos, 1997.
49. Kavolis Vytautas, *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*, Vilnius: Lietuvos kultūros institutas, 1992.
50. Kavolis Vytautas, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994.
51. Keblys Kęstutis, „Romanas išėjimoje“, *Lietuvių literatūra svetur 1945–1967*, Chicago: Į laisvę fondas lietuviškai kultūrai ugdyti, 1968.
52. Kelertienė Violeta, *Kita vertus...*, Vilnius: Baltos lankos, 2006.
53. Klīve Visvaldis Varnesis, *Gudrības ceļos*, Rīga: Zinātne, 1996.
54. Kostanda Odisejs, *Latvijas vēsture*, Rīga: Zvaigzne ABC, 1992.
55. Krūmiņa Baiba Bela, „Trimdas identitāte dzīvesstāstos“, *Literatūra un kultūra: Process, mijiedarbība, problēmas*. Zinātnisko rakstu krājums, Daugavpils: Saule, 2004.
56. Krupavičius Mykolas, *Pasaulio lietuvių bendruomenės keliu*, Lietuvių išlaikymo tarnybos leidinys, 1950.
57. Kubilius Vytautas, *Birutė Pūkelevičiūtė – aktorė ir rašytoja*. Monografija, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.
58. Kubilius Vytautas, *XX amžiaus literatūra*. Lietuvių literatūros istorija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996.
59. Kuizinienė Dalia, *Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945–1950 m. Rašytojų draugijos veikla, kultūrinė spauda, literatūros debiutai*, Vilnius: Versus aureus, 2003.

60. Kunčinas Jurgis, „Kauno lapai, Dancigo lapai...“, *Lietuvos aidas*, 1992 balandžio 4.
61. Kursīte Janīna, *Mītiskais folklorā, literatūrā, mākslā*, Rīga: Zinātne, 1999.
62. Landsbergis Algirdas, „Ekoloģinē estetika Rytų Europos raštijoje“, *Metmenys*, 1973 nr. 25.
63. *Latvieši, igauņi un lietuvieši: Literārie un kultūras kontakti*, sastādījis Benedikts Kalnačs u. c., Rīga: Latvijas Universitāte, Literatūras, folkloras un mākslas institūts, 2008.
64. *Latviešu literatūras vēsture*, t. 3, sastādījis Viktors Hausmanis u. c., Rīga: Zvaigzne ABC, 2001.
65. *Latviešu rakstnieku portreti: trimdas rakstnieki*, sastādījusi Benita Smilktiņa, Rīga: Zinātne, 1999.
66. Leimane Ilona, *Dūmu topāzs. Stāsti, tēlojumi, atmiņas*, Stokholma: Daugava, 1965.
67. *Lietuvių egzodo literatūra. 1945–1990*, redagavo Kazys Bradūnas, Rimvydas Šilbajoris, Chicago: Lituanistikos institutas, 1992.
68. *Lietuvių enciklopedija*, t. XV, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1968.
69. *Lietuvių enciklopedija*, t. XXX, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1964.
70. Liūtas Mockūnas, *Nelygiagretės paralelės*. Publicistika ir kritika, sudarė Daiva Dapkutė, Dalia Kuizinienė, Vilnius: Versus aureus, 2007.
71. Lūse Dace, „Demitoloģizētais Dzintara Soduma Lāčplēsis: Latviešu eposs un Eiropas eposu tradīcijas“, *Lāčplēša ceļš pasaulē*, sastādītāji Ausma Cimdiņa, Ojārs Lāms, Rīga: Zinātne, 2010.
72. Lūse Dace, *Latviešu literatūra un 20. gadsimta politiskās kolīzijas*, Rīga: Valters un Rapa, 2008.
73. Lūse Dace, *Latviešu trimdas proza*, Rīga: Jumava, 2000.
74. Maceina Antanas, *Raštai*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1991.

75. Mačianskaitė Loreta, „Ką Birutė pavogė iš Antano, arba dar kartą apie Pūkelevičiūtės romaną *Aštuoni lapai*“, *Colloquia*, 2010 nr. 25.
76. Mačianskaitė Loreta, *Antanas Škėma ir lietuvių literatūros kontekstai*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2009.
77. Mačianskaitė Loreta, *Antano Škėmos „Balta drobulė“: pasaulis ir diskursas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
78. *Mājupceļš. Sarunas ar rakstniekiem trimdā*, sastādījis Valdemārs Kārklīņš, Rīga: Daugava, 2003.
79. Martinkus Vytautas, *Literatūra ir paraliteratūra*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.
80. Mauriņa Zenta, „Impresionisms un ekspresionisms“, *Pārdomas un ieceres*, Rīga: Valters un Rapa, 1936.
81. Mauriņa Zenta, *Mosaik des Herzens*, Memmingen: Dietrich Verlag, 1994.
82. McLeod John, *Beginning Postcolonialism*, Manchester and New York: Manchester University Press, 2000.
83. *Metmenų laisvieji svarstymai. 1959–1989*, sudarė Virginijus Gasiliūnas, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1993.
84. Miške Ezergailis Inta, *Nostalgia and Beyond: Eleven Latvian Women Writers*, Lanham, New York, Oxford: University Press of America, 1998.
85. *Mitologijos enciklopedija*, t. 2, Vilnius: Vaga, 1999.
86. Moslund Sten Pultz, *Migration Literature and Hybridity: The Different Speeds of Transcultural Change*, UK: Palgrave Macmillan, 2010.
87. Muktupāvela Rūta, „„Brolių tautų“ mitas neformaliosios komunikacijos kontekste“, *Kultūrologija*, t. 17, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2009.
88. Muktupāvelas Valdis, „Baltų kultūros regionas: mitas ar realybė?“, *Kultūros barai*, 2005 nr. 8–9.
89. Nyka-Niliūnas Alfonsas, *Dienoraščio fragmentai. 1971–1998*, Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas: 1999.

90. Paplauskienė Virginija, *Liūnė Sutama: gyvenimo ir kūrybos kelias*, Kaunas: Naujasis lankas, 2009.
91. Pavilionienė Aušra Marija, *Feminizmas ir literatūra*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 1996.
92. Peiker Piret, "Post-communist Literatures: A Postcolonial Perspective", <http://www.eurozine.com/articles/2006-03-28-peiker-en.html>.
93. Pūkelevičiūtė Birutė, „Antano Škėmos puslapiai: Pro domo sua“, *Colloquia*, 2011 nr. 26.
94. Pumpurs Andrejs, *Lačplēsis. Tautas eposs*, Rīga: Annele, 2002.
95. Radzevičienė Sigutė, *Neatrastasis Ignas Šeinius: gyvenimas ir kūryba Švedijoje*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2011.
96. Ray Sangeeta, *En-Gendering India: Woman and Nation in Colonial and Postcolonial Narratives*, Durham: Duke University Press, 2000.
97. Rozītis Juris, *Displaced Literature - Images of Time and Space in Latvian Novels Depicting the First Years of the Latvian Postwar Exile*, Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis/Almquist & Wiksell International, 2005.
98. Rožkalne Anita, *Palma vējā. Literatūrvēsturiskas piezīmes par latviešu trimdu*, Rīga: Pētergailis, 1998.
99. Rožkalne Anita, *Zvaigznes šūpolēs*, Rīga: Preses nams, 1999.
100. Rubavicius Vytautas, "Own Soviet Experience – Understanding and Passing in Silence", <http://www.eurozine.com/articles/2003-11-27-rubavicius-en.html>.
101. Rudzītis Jānis, „Latviešu literatūra emigrācijā. 3. mainīgs līmenis prozā“, *Latvija*, 1962 nr. 48.
102. Ruņģe Valija, *Uzticības rūgtā cena*, I daļa, ASV: Divsimt Eksemplāru Grāmatniecības, 1996.
103. Rushdie Salman, *Is Nothing Sacred?*, London: Granta Books, 1990.
104. Said Edward W., *Orientalizmas*, Vilnius: Apostrofa, 2006.

105. Samalavičius Almantas, „Kas bijo postkolonializmo studijų“, *Kultūros barai*, 2008 nr. 3.
106. Senkāne Olga, *Ilzes Šķipsnas prozas poētika: sižets, tēli, vēstījums*. Promocijas darba kopsavilkums, Rīga, 2003.
107. Sīlis Teodors, „Pa varavīksnas loka ceļu“. Saruna ar Olafu Stumbru Losandželosā, *Laiks*, 1963 nr. 93.
108. Simanavičiūtė Daiva, „Pasaulio lietuvių bendruomenės steigimas“, *Oikos*, 2008 nr. 1 (5).
109. Skujiņa Rūta, „Es ritu – tālāk ritu!“, *Laiks*, 1951 nr. 46.
110. Skujiņa Rūta, *Sirds dzīvo no niekiem*, Ņujorka: Grāmatu draugs, 1963.
111. Smith Jeanne Rosier, *Writing Tricksters. Mythic Gambols in American Ethnic Literature*, London: University of California Press Ltd, 1997.
112. Soja Edward W., *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
113. Spinks C. W., *Semiosis, Marginal Signs and Trickster. A Dagger of the Mind*, Basingstoke: Macmillan, 1991.
114. Spivak Gayatri, *A Critique of Postcolonial Reason: Toward a History of the Vanishing Present*, Cambridge: Harvard UP, 1999.
115. Staknienė Alina, „Moters perspektyva išeivijos prozoje“, *Metai*, 1992 nr. 7-8.
116. Staponkutė Dalia, „Egzilio fetišai“, *Kelionių antropologija*, sudarė Gintautas Mažeikis, Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2004.
117. Stepukonienė Inga, *Baltų literatūra XX a. antrojoje pusėje*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2007.
118. Striogaitė Dalia, “An Attempt to Conceptualize the Fate of Lithuanian Women Writers in Exile”, *Beginnings and Ends of Emmigration: Life without Borders in the Contemporary World*, sudarė Dalia Kuizininė, Vilnius: Versus aureus, 2005.
119. Šalkauskis Stasys, *Raštai*, t. 4, Vilnius: Mintis, 1995.

120. Šilbajoris Rimvydas, *A Short History of Lithuanian Literature*, Vilnius: Baltos lankos, 2002.
121. Šilbajoris Rimvydas, *Perfection of Exile: 14 contemporary Lithuanian Writers*, Norman: University of Oklahoma Press, 1970.
122. Škēma Antanas, *Raštai*, t. 3, Chicago: Algimanto Mackaus knygu leidimo fondas, 1985.
123. Škēma Antanas, *Rinktiniai raštai*, t. 2, Vilnius: Vaga, 1994.
124. Tabūns Bronislavs, *Materiāli par pasaules strāvām latviešu literatūrā*, Rīga: Zinātne, 1998.
125. *The Imagined Past: History and Nostalgia*, ed. by Christopher Shaw, Malcolm Chase, Manchester: Manchester University Press, 1989.
126. *Trimdas arhīvi atgriežas I*, Rīga: Latvijas valsts arhīvs, 1996.
127. *Trimdas arhīvi atgriežas II*, Rīga: Latvijas valsts arhīvs, 2000.
128. Turner Victor, *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1967.
129. Turner Victor, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, New Brunswick and London: Aldine Transaction, 2008.
130. Turner Victor, *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1974.
131. *Vācu literatūra un Latvija. 1890–1945*, sastādījis Benedikts Kalnačs u. c., Rīga: Zinātne, 2005.
132. Vaičiulēnaitė-Kašelionienė Nijolė, *Komparatyvistikos pagrindai*, Vilnius: Leidykla, 2006.
133. Valantiejus Algimantas, „Prietarų sociologija. Iracionalūs racionalaus aiškinimo klystkeliai“, *Kultūros barai*, 2002 nr. 8–9.
134. Vaškelis Bronius, *Žvilgsnis iš atokiau*, Vilnius: Versus aureus, 2004.
135. Vedrickaitė Imelda, *Erdvės matmuo Antano Škēmos, Algirdo Landsbergio ir Broniaus Radzevičiaus prozoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.

136. Veigners Ilgvars, *Latvieši ārzemēs*, Rīga: Latvijas enciklopēdija, 1993.
137. Venclova Tomas, *Vilties formas. Eseistika ir publicistika*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991.
138. Veselis Jānis, „Pa tumšām ejām“, *Latvija Amerikā*, 1953 nr. 20.
139. Vīķe-Freiberga Vaira, *Pret straumi: Runas un raksti par latvietības tēmām*, Rīga: Karogs, 1995.
140. Viliūnas Giedrius, „Birutė Pūkelevičiūtė – alternatyvus talentas“, *Naujasis židinys*, 1996 nr. 4.
141. *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. VIII, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.
142. *Women's Writing in Exile*, ed. by Mary Lynn Broe, Angela Ingram, University of North Carolina Press, 1989.
143. *XX amžiaus literatūros teorijos*, sudarė Aušra Jurgutienė, Leidykla: Vilnius, 2006.
144. *XX amžiaus literatūros teorijos. Antologija*, parengė Aušra Jurgutienė, Vilnius: LLTI, leidinio maketas.
145. Žėkaitė Janina, *Aloyzas Baronas*, Vilnius: Versus aureus, 2007.
146. Žilinskas Rimas, „Violeta Kelertas, *Baltic Postcolonialism*“, *Baltos lankos*, 2007 nr. 27.
147. Žvirgždas Manfredas, *Regimybės atspindžiai: vizualumo poetika Alfonso Nykos-Niliūno kūryboje* (2009), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2009.
148. Бахтин Михаил, *Эстетика словесного творчества*, Москва: Искусство, 1979.
149. Жирмунский Виктор Максимович, *Сравнительное литературоведение: Восток и Запад*, Ленинград: Наука, 1979.